

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

О. Бондаренко, Є. Ємельяненко

**СПЕЦІАЛЬНІ РОЗДІЛИ
ФІЛОСОФІЇ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

2017

УДК 1(075.8)

Б 81

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Запорізького національного технічного університету,
протокол № 12 від 23.05.2016 р. як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Авторський колектив:

Бондаренко О. В., доктор філософських наук, професор
Запорізького національного технічного університету – передмова, розд.
1, 3–5, 7, післямова;

Ємельяненко Є. О. кандидат філософських наук, доцент
Запорізького національного технічного університету – розд. 2, 6, 8–10.

Рецензенти:

Нестеренко Г. О. – доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри інновацій та інформаційної діяльності в освіті Національного
педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова;

Жадько В. А. – доктор філософських наук, професор кафедри
суспільних дисциплін Запорізького державного медичного
університету.

Б 81 Бондаренко О. В., Ємельяненко Є. О.

Спеціальні розділи філософії: навчальний посібник. –
Запоріжжя: ЗНТУ, 2017. – 320 с.

ISBN 978-617-529-169-6

Навчальний посібник розроблений за навчальною програмою курсу
«Спеціальні розділи філософії» для студентів-магістрів технічних вищих
навчальних закладів.

Викладення матеріалу сфокусовано на поглиблення знань студентів щодо
специфіки саме сучасного стану розвитку людської цивілізації й набуття ними
відповідного рівня філософської культури мислення.

Містить тестові завдання і творчі вправи поточного контролю знань та
питання і завдання для самоконтролю з кожного розділу, широкий перелік
рекомендованої літератури.

Є цікавим для широкого кола читачів.

УДК 1(075.8)

ISBN 978-617-529-169-6

© О. В. Бондаренко, 2017

© Є. О. Ємельяненко, 2017

© ЗНТУ, 2017

З М І С Т

Передмова	4
Розділ 1. Філософія економіки	8
Розділ 2. Філософія політики і права	29
Розділ 3. Філософія релігії	50
Розділ 4. Філософія інноваційного розвитку й інноваційної діяльності (науки, техніки, штучного інтелекту)	72
Розділ 5. Філософія освіти	114
Розділ 6. Філософія статі та основи філософської теорії гендеру	136
Розділ 7. Філософія постмодерністського світу (культури, мови)	170
Розділ 8. Філософія глобалізму та екології	204
Розділ 9. Філософія творчості (мистецтва)	236
Розділ 10. Філософія дозвілля (спорту, туризму)	293
Післямова	318

*Ти знаєш, що ти Людина?
Ти знаєш про це, чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.
Більше тебе не буде...
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди –
Добрі, ласкаві й злі.
Сьогодні усе для тебе –
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба –
Гляди ж, не проспи!
(Василь Симоненко)*

ПЕРЕДМОВА

Відома філософська притча про те, як один мудрець просив у своїх молитвах Бога звільнити його від життя у цікавий час – своїм глибинним змістом констатує той факт, що будь-яка людина завжди живе у цікавий час, що світ, в якому живе ця людина, завжди цікавить її, що він не дозволяє людині втрачати до себе інтерес.

Бути сьогодні сучасною людиною першої чверті XXI століття, не потерпати від невизначеностей посеред «логосу подій і хаосу шансів» (за словами українського філософа С. Кримського) – й почесно, й цікаво, й відповідально...

Це стосується й вимог до рівня та якості освіти, яку отримує людина у вищій школі, зокрема, у технічній вищій школі.

Якою має бути сьогодні вища технічна освіта?

У нормативних документах Міністерства освіти і науки України щодо розроблення стандартів вищої освіти

передбачається отримання випускниками вищої школи так званих загальних компетентностей («універсальних компетентностей, що не залежать від предметної фахової області, але важливі для успішної подальшої професійної та *соціальної* діяльності здобувача у різних галузях та для *його особистісного розвитку*»), які полягають у вміннях до певних способів мислення, у світоглядних якостях, а саме: здатність до абстрактного мислення, здатність планувати та управляти часом, здатність до адаптації та дії у новій ситуації, здатність генерувати нові ідеї (креативність), вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми, здатність приймати обґрунтовані рішення, здатність працювати у команді, навички міжособистісної взаємодії, цінування та повага різноманітності та мультикультурності, здатність працювати у міжнародному контексті, здатність виявляти ініціативу та підприємливість, здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів), здатність діяти соціально відповідально та свідомо, здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми тощо.

Сучасний інженер (випускник сучасного технічного ВНЗ), через об'єктивні зміни, що відбуваються у характері та змісті діяльності інженерів (нові критерії якості продукції, її економічної ефективності і соціальної цінності тощо), має отримувати інноваційну інженерну освіту XXI століття. Така інноваційна парадигма сучасної інженерної освіти вимагає створювати у ВНЗ умови для формування нової генерації всебічно освічених професіоналів в області інженерії, для яких установка на саморозвиток, професійну культуру й відповідність високому загальнокультурному рівню, напрацювання індивідуального стилю мислення й діяльності є пріоритетними протягом усього життя: життя у «технізованому» просторі та «технологізованому» часі сучасного світу.

Сучасний інженер, як творець нової складної техніки XXI століття та складного техніко-технологічного середовища життя цивілізації XXI століття, не може бути вузьким спеціалістом. Його діяльність носить міждисциплінарний характер, інженерна справа стає свого роду гуманітарною діяльністю. Сьогодні у технічному ВНЗ, крім засвоєння студентом необхідної основи знань, на перший план висувається завдання розвитку широкої

технічної ерудиції та здатності кожного студента самостійно генерувати нові наукові, технічні і *соціальні* ідеї, творче інженерне мислення, мати здібність до інновацій, вміти прогнозувати розвиток ринку інтелектуальної продукції, передбачати подальші перспективи розвитку соціуму. Це допоможе кожній людині (як носію якостей суб'єкта вищої технічної освіти) посісти належне місце у суспільстві та визначати зміст й сенс його розвитку.

Підготовка інженерних кадрів якісно нового рівня, згідно з новими освітніми технологіями, у передових ВНЗ світу сьогодні здійснюється, зокрема, на концепції так званого контекстного навчання, – коли в формах навчальної діяльності студентів моделюються предметно-технологічна та *соціальна* складові їх майбутньої професійної діяльності. Із об'єкту педагогічних впливів студент перетворюється на суб'єкта пізнавальної, майбутньої професійної і *соціокультурної* діяльності, *додається особистісний сенс процесу навчання*. Аналогічні підходи покладені в основу концепцій нових світових освітніх технологій, таких як проблемне навчання, проектне навчання й інших.

Всі вони спрямовані на формування у студентів технічних ВНЗ *вмінь* (компетентностей) самостійного мислення, інтелектуального пошуку, критичного мислення, навичок зберігання процесу мислення у ситуаціях невизначеності, оволодіння прийомами розв'язання проблем й т. ін. – тобто тих *вмінь*, яким вчить філософія, особливо практична (комунікативна) філософія, яка має викладатися на старших курсах студентам-магістрам ВНЗ. А взагалі, «філософія» фундаментально вивчалась в університетах – з часів їх виникнення в епоху Середніх віків. До сьогодні ця традиція дійшла, зокрема, у тому, що сьогодні в Україні науковий ступінь кандидата будь-яких наук є науковим ступенем «доктор філософії».

Як відомо, «техніка у руках варвара перетворюється на металобрухт» (Ж. Елльоль).

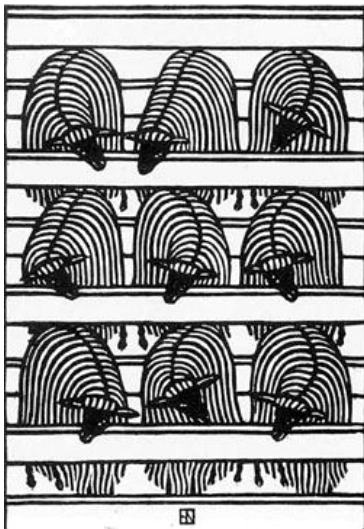
Людина не може домогтися серйозних досягнень в одній галузі, якщо вона дорівнює нулю в інших. До речі, це було відомо ще у Давній Греції: «той, хто знає хімію, і нічого крім хімії, той й

її знає недостатньо», звучить відомий античний афоризм. «Дурень той, хто у моді бачить тільки моду», – це вже Оноре де Бальзак, ХІХ століття. «Мислити глобально, діяти локально» – є максимією сучасної освіченості.

«Більшість людей просто не хочуть нічого знати та помічати. Все їх життя – лише розмови, в яких вони безглуздо кидають словами. Проте доволі рідко зустрічаються й люди, яким справді цікаво те, що відбувається, в яких відкриті очі і вуха», – так одного разу відповіла Агата Крісті журналістам у відповідь на їх запитання, чому вона взялася за написання своїх детективних романів.

Ця книга – саме для них.

У дизайні обкладинки книги та при ілюструванні книги авторами використані твори всесвітньо відомого українського й американського художника Якова Гніздовського, який працював у різних жанрах живопису та графіки, спадщина якого, що складає сотні картин, більш ніж 300 гравюр тощо, зберігається у приватних колекціях (наприклад, колекція Нельсона Рокфеллера, США) та музеях США (зокрема, у бібліотеці Конгресу, Бостонському музеї, Філадельфійському музеї, Університеті Делавер, Університеті Вашингтона, Інституті Батлера), Японії, України (у Києві, Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях, кілька оригіналів його графічних робіт зберігаються у Борщівському краєзнавчому музеї). Картини «Зимовий пейзаж» і «Соняшник» прикрашали кабінет президента США Джона Кеннеді у Білому домі.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ

Філософія економіки – це галузь філософського знання, сукупність філософських теорій, концепцій тощо щодо економічної (ширше – господарської) сфери життєдіяльності людини та суспільства; вона постає філософським виміром складного, багатоаспектного, суперечливого, нескінченного за своїми формами та механізмами, універсального для культури людства явища господарювання людини у світі та суспільстві. Поряд з цим філософія економіки розкриває сутність «економічного буття» людини (показує людину як суб'єкта економічної реальності й носія економічної активності), надає філософського тлумачення змісту основних економічних категорій (таких, як «економіка», «господарство», «економічна людина», «виробництво», «праця», «гроші» й інших), який (зміст) виходить за межі власне економічного трактування та розповсюджується на решту проявів присутності людини у соціумі.

Яким чином економіка існує у сучасному світі (як й у світі попередніх епох) у вигляді самодостатньої й такої що сама організується системи? Що забезпечує відтворення та зчеплення людської діяльності у сфері економіки з іншими необхідними суспільству різновидами людської діяльності? Як довго може зберігатися та або інша економічна модель, що склалася у світі? Що стоїть за тим, що вона змінюється, трансформується? Що може примусити її змінитися? Й у якому напрямку відбувається

цей процес? Що є ринок, який іноді називають філософією економіки як такої? Що таке «підприємництво», як культурний феномен, який має універсальний смисл у розумінні власне економічної історії людства?

Через економіку є наявним життя як людини попередніх історичних епох, так і життя сучасної людини у соціумі.

Основні складові картини економічної реальності – «світ багатства», «світ господарської культури» та «світ господарюючого суб'єкта». Економічна реальність – як система господарства та господарювання – відтворює себе в усіх формах й нюансах, виступаючи цілісною системою, що сама розвивається й організується. Світу, в якому живе людина, властивий порядок, він є організованим, розташування його складових, утворень цих складових, зв'язків між ними не є довільними, це певна структура. Однією з фундаментальних структур світу є економіка. Людина як господарюючий суб'єкт є присутньою у світі (у світі як системі господарства та господарювання) через різноманітні форми й види діяльності, якій належить визначальна роль у суспільній реальності. Діяльність людини чинить вплив на численні різноманітні характеристики й риси суспільства, її механізм впливу реалізується у великій кількості напрямків й «площин».

Одна з основних властивостей людини, яка фокусує пильну увагу філософів – це здатність існувати, мислити і діяти самостійно, творити щось нове, не запрограмоване механізмами причинно-наслідкових зв'язків, у тому числі й себе. Особливо важливою й суттєвою ця властивість людини постає в економіці – де вона має назву суверенітету агентів соціально-економічної активності та включає дві сторони: по-перше, можливість приймати господарські рішення і, по-друге, можливість впливу на продовження власного існування. Пошук найкращого сполучення свободи господарювання (вільного підприємництва) та забезпеченості існування – постійний клопіт економічних суб'єктів у будь-якому суспільстві. Прийняття господарського рішення самостійним економічним агентом (підприємцем) – це інтелектуальна і соціальна технологія розвитку людини (у цілому) у процесі реалізації власної соціально-економічної діяльності.

Термін «економіка» має давньогрецьке походження й означає дослівно «домоведення». Вперше був використаний давньогрецьким мислителем Ксенофонтом: став назвою твору, в якому Ксенофонт аналізував розумні правила ведення домашнього господарства та землеробства. У Ксенофонта «економіка» поєднувала теорію ефективного ведення домашнього господарства й землеробства, загальні принципи організації цих процесів, управління ними, прикладні агротехнічні й інші знання тощо. Цікавими щодо тлумачення основних принципів «йокономії» були праці давньогрецького філософа Аристотеля – про природне та *не*-природне (штучне) господарювання, про мистецтво робити гроші (хрематистику), про механізми становлення ринкової ціни на товари тощо.

Філософія економіки XX-XXI століть представлена надзвичайно широким спектром ідей, тематик, термінологічних утворень великої кількості видатних мислителів сучасності – Д. Белл, М. Кастельс, Ю. Габермас, Л. Мізес, Ф. Гаєк, І. Валлерстайн, К.О. Апель, Г. Йонас, Г. Беккер, Ф. Фукуяма й ін.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Економіка – це:

(у широкому сенсі) (від грецьк. *oikonomi* – управління господарством) – це форма та спосіб господарювання людини у світі, як внесення людиною змінювань у стан зовнішніх предметів (благ) через процес виробництва й спрямоване на їх привласнення людиною як суб'єктом привласнення; це система продуктивних сил суспільства й відповідних їм виробничих відносин, через яку здійснюється обмін речовин між природою та людським родом, опосередкований історично конкретними формами свідомої діяльності людини; у цьому контексті можна говорити про «економіку» різних історичних періодів людської історії (антична, середньовічна й т. ін. економіки);

(у вузькому сенсі) – це виробництво продукції, товарів, послуг в умовах обмеженості ресурсів; де під термінами «товари», «послуги», «ресурси» можна розуміти історично різні, іноді досить умовні речі, – і знову у цьому контексті можна

говорити про «економіку» різних періодів людської історії (антична, середньовічна й т. ін. економіки);

(у власному сенсі слова) – економіка як ринок, як економіка вільного підприємництва; що почали складатися із початком промислової епохи Нового часу (XVI-XVII ст.), й для яких принципово важливим є те, що гроші (фінанси) живуть в економіці самостійним життям, стають особливим предметом економічних відносин.

Людина як носій властивостей суб'єкта економічної активності – людина як суб'єкт господарювання, коли поодинокі людська активність в економіці, як складній, відкритій, нелінійній системі, призводить, за певних станів соціально-економічного середовища, до виникнення й розгортання певних мікросоціальних процесів.

Економічна діяльність – сфера життєдіяльності людини та людства, що постає як універсальна, всезагальна, у глибинному сенсі вихідна; вона вбирає у себе, та одночасно забезпечує їх формування, решту форм суспільної життєдіяльності людини: світорозуміння, мораль, політику, життєвий світ людини тощо.

Економічний підхід – виводить на розуміння людством найбільш прийнятних способів поведінки (фактично показує внутрішній зміст ходи людської історії; є всеохоплюючим, він може бути застосований до будь-якої людської поведінки – багатих і бідних, бізнесменів і політиків, пацієнтів і лікарів, в умовах одноразових чи таких що повторюються рішень, важливих чи несуттєвих, емоційно напружених чи нейтральних обираць цілей й т. ін.

«Вся людська поведінка характеризується прагненням максимізувати зиски при стабільному наборі переваг та накопичувати оптимальні обсяги інформації й інших ресурсів на безкінечному числі різноманітних ринків» (Г. Беккер).

Праця – термін «праця» має не тільки економічний зміст, але й виступає як філософська категорія (феномен із філософським вмістом); у філософському сенсі «праця» створила і людину, і людське суспільство.

Праця людини – як безпосередня причина появи світу *штучних* предметів й процесів поряд зі світом природних

предметів – передбачає необхідність вивчення її з позицій філософії.

Гроші – як «штучна соціальна умовність» (П. Самуельсон), спеціальний інструмент, що забезпечує існування, розвиток та функціонування економіки як форми та способу господарювання людини у світі з часів промислової історії людства. Особливий товар, що є загальним еквівалентом, універсальним засобом вираження вартості товарів на ринку.

Підприємництво – центральна функція, фундаментальний «механізм» будь-якої господарської (економічної) системи, з часів індустріального рівня господарювання. Специфічна соціально-економічна інституція у структурі соціуму, що формує соціально-економічний та соціетальний капітал суспільства.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ

Проблемне поле філософії економіки – це сукупність певних проблем, тематик, «сюжетів» стосовно представлення й розкриття основних змістовних складових економіки як явища світової історії людства та інтерпретація їх мовою філософії.

Посеред таких проблем, тематик, «сюжетів» тощо можна назвати наступні.

Форми господарювання людини у світі: історико-культурний контекст, або: «економіка» в історико-філософському вимірі

Виходимо з того, що економіка – це форма і спосіб господарювання людини у світі, замученість людини як господарюючого суб'єкта до «горизонтальних» просторових та «вертикальних» часових зв'язків. Така життєдіяльність здійснювалась людиною у всі історичні епохи, починаючи з глибокої давнини.

Первинна, найбільш давня, початкова форма господарювання людини у світі – *кочівництво*, як заперечення якої постала *осілість*. Що вони є мовою філософії?

За кочівництвом стоїть кочовий спосіб життя людини; це – форма господарювання, зорієнтована на одnobічне присвоєння

людиною-суб'єктом такої форми господарювання предметів споживання (предметів зовнішнього світу) без локалізованих затрат на їх відтворювання. Осілість – форма господарювання, зорієнтована на присвоєння людиною предметів споживання, опосередковане локалізованими затратами, націленими на їх відтворювання; вона є похідної формою від історично першого кочового способу життя.

Кочовий спосіб життя – як історично перший – зумовлений тлумаченням походження людини як різновиду із світу тварин. Осілий спосіб життя – це перехід на іншу світоглядну систему, який мав місце в економічній історії світу, в якій людина себе усвідомлює людиною, коли змінюється не тільки система орієнтації людини у світі, але й її техніки мислення.

Свобода пересування при негарантованості існування, властиві кочовому способу життя, спричинили обмін свободи пересування на гарантії існування.

Далі – доба Античності. Економічна історія Античності – як осіла форма ведення господарства. Земля (нерухомість, за визначенням) ставала тією господарською цінністю, навколо якої будувались економічні відносини людей протягом багатьох віків, починаючи з цього періоду.

Перехід до осілого способу життя значно послабив напругу у системі господарювання, оскільки конкуренція (виробничих та споживчих сил, виробництва і споживання) була перенесена із системи суспільство-природа усередину суспільства, що стало в історико-культурному сенсі більш прогресивним та більш перспективним.

«Економічний» розум кочового способу життя – «швидкий», поверхневий, – при осілому способі життя він став більш ґрунтовним, хоча й більш повільним. Господарське життя стало у більшій мірі автономним, самодостатнім (оскільки зв'язок між господарюванням та присвоєнням більш усталеним і пов'язаним у часі). «Економіка» стала такою, що виробляє. У людини з'являється дозвілля й те, про що подумати на дозвіллі. Людина-господарююча тепер створює цивілізацію.

Крім того, перехід до осілого життя супроводжувався індивідуалізацією свободи господарювання. Проте зберігається розуміння людини як «природної» виробничої сили (як й на

попередніх історичних етапах); знаряддя праці були ручними, представляли собою перенесення на зовнішні предмети деяких властивостей індивідів як тіл, як носіїв природних виробничих сил.

«Економіка» (господарювання) за часів епохи Середніх віків – це, перш за все, «економічний» вимір проблеми життя і смерті людини, її релігійний аспект.

Всі люди фізично смертні, незалежно від того, наскільки ефективно вони господарюють. Таким є християнство. Вся земна активність людини, у т.ч. й господарська, має один критерій ефективності – чи сприяє вона прийняттю у Царство Небесне (рай) або веде до падіння у Безодню (пекло). Тільки Бог, а не хтось земний, може дати людині «хліб насущний на кожен день».

Одночасно, середньовічна «економіка» – це й автономне господарювання у межах окремих феодалських родин, так зване «натуральне господарство». Родина, що займалася землеробством та сповідувала християнську віру, по суті справи, не виконувала скільки-небудь важливих господарських функцій. Головна цінність – орна земля – стала сімейною власністю, свобода господарювання залишилась інструментальною цінністю, соціальних гарантій існування не додалось, але забезпеченість існування зросла за рахунок засвоєння місцевої культури землеробства та стабільності природно-кліматичних умов.

Проте, вперше в історії, через факт наявності значної кількості суверенних сімейних господарств, створюється нова ситуація, створюється матеріальна передумова для перетворення натурального господарства на товарне господарство. До того ж, «рух» у цьому напрямку вів до окремо взятого індивіда як суб'єкта господарювання.

Остаточно «економіка» стає економікою з приходом епохи Нового часу. Родинна, фамільна власність була замінена приватною власністю. З приходом інституту приватної власності розпочинається нова історія людства, зокрема, економічна. Це був перший крок становлення й розвитку економіки у власному сенсу цього слова.

Народжується *феномен мануфактури* – як першого промислового економічного підприємства. Принципова новизна – у тому, що під одним дахом збирались зовсім різні, що живуть незалежно один від одного люди, яких певний земний «механік»

(капіталіст, хазяїн, підприємець) поєднував на свій розсуд в єдине підприємство. Будь-яку складову цього цілого він міг замінити при необхідності іншою, взявши її на ринку праці.

Далі – *промислова революція*, що була переходом від мануфактурного виробництва до машинного. Вона представляла собою поступову заміну людини як «природної» продуктивної сили штучно створеними людиною предметами із заданими властивостями – технічними та технологічними пристроями й комплексами пристроїв.

Далі (у середині ХХ століття) – відбувається *інформаційна революція*, коли здійснюється поступова заміна людини у функціях оброблення інформації та прийняття так званих рутинних господарських рішень. Теорії інформаційного суспільства основною ознакою суспільства називають виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу.

Що чекає на людство у найближчому майбутньому (щодо «економіки»)?

За американським соціологом О. Тоффлером, третя «інформаційна хвиля» економічного розвитку людства, що прийшла заміну першій «сільськогосподарській» та другій «індустріальній», відрізняється від останньої префіксом «*de-*» до фундаментальних характеристик економіки «індустріальної хвилі», а саме, масове виробництво, масове споживання тощо. Отже, для «інформаційної хвилі» економічної історії людства є властивим «демасифікація» виробництва, споживання тощо. Масовий попит сьогодні насичений і перенасичений. Прибутки у сучасному світі можна отримувати, орієнтуючись на індивідуальний (персоніфікований) попит. Економіку «інформаційної хвилі» іноді називають «економікою почуттів»: за ходом економічної історії «товар» мав задовольняти вимогам – спочатку кількості, потім якості, далі дешевизни, і зараз ще й психологічним вимогам конкретного покупця.

Феномен грошей

«Гроші – чарівлива, така що повторюється, змінює маски загадка» (О. де Бальзак). «Як тільки людство придумало гроші,

воно тут же отримало проблему, де їх взяти» (Ст.Є. Лец). «Нарешті я дізнався, що відрізняє людину від тварини – грошові неприємності» (Ж. Ренар). «Гроші не пахнуть» (Нерон)...

У сучасній масовій свідомості гроші є одним із універсальних проявів успіху, що позначається цифрами банківського рахунку. З іншого боку, кожна пристойна людина знає, що «не у грошах щастя»...

Та, все одно, дуже багато чого оцінюється у грошах. Людство для виміру соціальних та духовних цінностей поки що не придумало іншого такого ж простого, універсального й зрозумілого інструменту, як гроші. Гроші – особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, як на рівні сприйняття людиною світу, так й на рівні сприйняття людиною себе. Лише на перший погляд здається, що грошами керує людина, – насправді все набагато складніше. І, звісно, взаємовплив грошей та людини (людського суспільства) не зводиться до безпосередньо економічного товарообміну й не обмежується тільки сферою економіки.

Гроші – один з найбільш важливих розділів економічної науки. Проте вони є чимось набагато більшим, ніж пасивний компонент економічної системи, ніж простий інструмент, що сприяє функціонуванню економіки.

З одного боку, правильно функціонуюча грошова система уособлює *всю* економіку (вся сутність та структура економіки наперед задана існуванням грошей). З іншого боку, можна стверджувати, що гроші є одним з найбільш величних винаходів людської думки. У світі речей важко знайти щось більш символічне. У живій природі аналогій немає.

Спроби з'ясування природи, сутності, функціональної інваріантності, багатозначності й багатовимірності грошей, як цілісного феномена, можливо, найвидатнішого «винаходу» людства – непересічне завдання філософії грошей. Заборона мати гроші для філософів і воїнів в «ідеальній державі» Платона, засудження хремастики (як накопичення грошей, на відміну від економіки, як накопичення споживчих благ) Аристотелем, формула «гроші – товар – гроші» К. Маркса... Із виникненням так званих «електронних грошей» місце і статус грошей у розвитку людської цивілізації стали ще більш «цікавими».

«Народила» гроші торгівля. Й оскільки торгівля – одне з найдавніших занять людства, то у давнину уходять корені й грошової системи, хоча устрій її (як і «вигляд» самих грошей) багаторазово змінювався протягом минулих тисячоліть.

Необхідність грошей викликана товарним виробництвом. Гроші існують та діють там, де господарське життя здійснюється у вигляді руху товарів. Поява товарів та розвиток товарного обігу спричинило собою появу та розвиток грошей. На ринку відбувається обмін, здійснюються операції купівлі-продажу товарів. Товари обмінюються один на іншого у певних пропорціях. Мірою вартості одного товару стає певна кількість іншого товару. Цей товар поступово перетворюється на гроші.

Той факт, що покупець як представник суспільства купив будь-який товар, означає, що суспільство в його особі визнало виробничу діяльність особи, що є власником і продавцем даного товару. Проходячи операцію купівлі-продажу, товар перестає бути продуктом приватної господарської діяльності, доцільність якої залишалась під питанням, він стає складовою суспільного багатства.

Феномен підприємництва

Розвиток сучасного філософсько-економічного знання значною мірою відбувається у контексті двох таких напрямів, як філософія господарства та філософія бізнесу (як парадигм економічного мислення, як паралельних стратегій соціального поступу людства).

Центральною функцією, фундаментальним «механізмом» будь-якої господарської (економічної) системи, з часів індустріального рівня господарювання, виступає *підприємницька діяльність людини* (як суб'єкта господарювання). Соціально-філософську та економічну фігуру підприємця пов'язують із концепцією економічного розвитку людства у цілому.

Підприємець – це господарюючий суб'єкт, функцією якого в економіці як системі господарювання є створення (та реалізація) нових комбінацій факторів виробництва, й який сам виступає активним елементом цього процесу.

Призначення підприємця, кажучи узагальнено, у тому, щоб реорганізувати економічне життя суспільства на засадах більшої господарської доцільності. Підприємець – це суб'єкт господарювання у сфері економіки, який бере на себе економічний ризик, пов'язаний із уведенням на ринок й просуванням ним нових ідей, товарів, послуг, робіт.

Організуючи виробництво людина (підприємець) організує підприємство.

Підприємство – як результат заповзятливості господарюючих суб'єктів (підприємців) – є одночасно організованим людиною та організуючим людину й суспільство началом. Це така соціально-технологічна одиниця, яка дозволяє її організатору – підприємцю – бути повноцінним господарюючим суб'єктом, здатним як виробляти продукт, так і визначати його подальшу долю, а завдяки цьому й свою долю.

Одна з основних властивостей людини, яка завжди привертала пильну увагу філософів – це її здатність існувати, мислити і діяти самостійно, створювати щось нове, у тому числі й себе. Особливо важливою та суттєвою ця властивість людини постає в економіці. В економіці вона має назву суверенітет економічних агентів й містить дві сторони – можливість приймати господарські рішення та можливість впливу на продовження власного існування.

Підприємець – це економічна людина промислового типу. Йому світ зобов'язаний цивілізацією Нового Часу та Новітнього Часу. Він – не просто тип ринкового дільця. Для формування економічної людини промислового типу, тобто людини, орієнтованої на підприємницьку діяльність, необхідно певне поєднання цілком конкретних культурних факторів і координат, й самим своїм існуванням він підтримує певні «правила гри» в економіці.

Фігура підприємця належить до центральних фігур у ринковій економіці. Підприємець функціонує у ринковій економіці, будучи її типовим продуктом. Саме з його діяльністю, перш за все, пов'язується динамізм економічної системи, її прогрес.

Підприємництво – це, перш за все, сукупність економічної функції та соціально-психологічного типу особи підприємця.

Підприємництво як функція.

За ходом історії сформувалося декілька принципових тлумачень підприємницької функції:

- бачення підприємця як власника капіталу, який вкладає цей капітал в умовах загального дефіциту ресурсів для економічного зростання (у працях класиків політичної економії Ф. Кене, А. Сміта); при цьому власник, керуючи своїм капіталом, поєднує ці функції з особистою продуктивною працею; пізніше все більше відходили від ототожнення капіталіста та підприємця;

- бачення підприємця як організатора виробництва, який зовсім не обов'язково має права власності; з тих пір нейтральність по відношенню до власності стала традиційним елементом більшості підприємницьких теорій, і класичних, і сучасних; по-іншому тлумачиться і зміст підприємницької функції – вона полягає тепер у пристосуванні виробництва до таких що змінюються умов ринку, більш ефективного використання наявних ресурсів та задоволення попиту, що виникає; у підприємстві (в «організації») вбачають «четвертий фактор виробництва»;

- підприємницька функція пов'язується із несенням тягаря ризику й невизначеності у процесах економічного розвитку; цей елемент поступово стає центральним у концепціях підприємництва; люди, які беруть на себе тягар обрахованого ризику та непрораховуваної невизначеності, а також гарантують більшості працюючих їх заробітну платню, отримують право управляти діяльністю цієї більшості та привласнювати відповідну частину прибутку;

- тлумачення підприємницької функції, що виникає у так званій інституціональній економіці; підприємець – суб'єкт, який робить вибір між контрактними відносинами вільного ринку та організацією фірми з метою економії транзакційних витрат; у цьому трактуванні підприємець є особливим регулюючим механізмом, альтернативним механізмам цінового та прямого державного регулювання;

- тлумачення, яке виходить із активного, інноваційного характеру підприємництва не тільки у виборі кращої з наявних альтернатив, але й у створенні нових ринкових можливостей; на

відміну підприємця-менеджера (що володіє всією повнотою необхідної інформації), підприємець у власному сенсі слова діє в умовах принципової неповноти такої інформації й, таким чином, постає вже не просто як «балансувальник» ринку, але й як його активний створювач та перетворювач; таке тлумачення базується на концепції Й. Шумпетера, дуже популярної у економістів і соціологів, згідно з якою для процесу кругообігу капіталу принципово необхідна особлива підприємницька функція «організаційно-господарської інновації, здійснення нових комбінацій факторів виробництва»; причому мова йде не про професію чи то прошарок людей, йдеться саме про специфічну функцію.

Підприємництво як соціально-психологічний «вигляд» (тип) особи підприємця.

Підприємництво постає не тільки соціально-економічним, але й соціально-психологічним феноменом. Бачити і розуміти соціальний світ навкруги людини треба й як такий, який внутрішньо співвіднесений із людським «Я», із людською суб'єктивністю, зокрема, із людською суб'єктивністю такого «гравця» економічної суспільної системи як підприємець. Підприємець персоніфікує собою соціально-економічну суспільну сферу, при цьому «підприємницький дух» постає змістовно чітко окресленим явищем, сукупністю сталих індивідуально-психологічних й соціально-психологічних характеристик, притаманних господарюючому суб'єкту (підприємцю). У «соціологічному» сенсі підприємець – людина з особливим соціо-психологічним профілем.

Підприємець, з одного боку, реалізує підприємницьку функцію (як специфічну у соціально-економічному процесі), тобто є представником певного соціального шару, агентом певного виду суспільної діяльності, носієм певних соціальних ролей. З іншого боку, підприємець постає як особа, з усіма її індивідуально-особистісними якостями, – проте такими, що є специфічними саме для його (підприємця) соціально-рольової і соціально-статусної спрямованості, що обслуговують собою специфічний «підприємницький» механізм перебування людини-підприємця у світі.

Англійський банкір і економіст початку XVIII століття Р. Кантільон, запроваджуючи у науковий обіг термін «підприємець», підприємцями вважав осіб з нефіксованими доходами, що займаються економічною діяльністю в умовах несталості і непередбачуваності цін й, отже, готовими на ризик. Французький мислитель XVIII століття Ф. Кене запроваджує уявлення про особливі «підприємницькі здібності». Його сучасник А. Тюрго додає, що частина прибутку, яка залишається у розпорядженні підприємця, є особливого виду надбавкою за підприємницькі зусилля, ризик і організаторське мистецтво. Англійський вчений-економіст того ж XVIII століття А. Сміт розробляє концепцію «економічної людини» (homo economicus), в якій виокремлюються підприємницькі риси – заповзятливість у реалізації господарських задумів, компетентність у веденні справ, здоровий ризик. Французький економіст Ж.-Б. Сей бачить підприємця як людину розумну, зважливу, чесну, таку що любить порядок, знається на людях, розуміє оточуючі її обставини, має певні вольові якості; й кількість таких людей у суспільстві є обмеженою. В 1890 р. у Лондоні виходить книга англійського економіста А. Маршалла «Принципи економіки», в якій показаний тип особи підприємця (природжений керівник, схильність до тверезих суджень та певної волі у стосунках з людьми тощо), – з цієї теорії «психологічного портрету» особи підприємця А. Маршалла розпочинаються наукові розвідки XX століття щодо підприємництва та підприємницької культури. М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, Дж.М. Кейнс й інші у першій половині XX століття заклали фундамент сучасних уявлень західної культури про соціально-психологічний вимір підприємництва.

Індивідуально-особистісні якості підприємця – є такими саме у контексті його суспільної функціональної ефективності як підприємця, вони обслуговують собою особливий «підприємницький» механізм знаходження людини-підприємця у світі. Соціально-психологічний комфорт підприємницької діяльності людини – не є таким, що довільно інтерпретується. Йдеться про широке розповсюдження підприємницької культури, поза прив'язування до конкретної професійно-галузевої структури бізнесу, – з її акцентом автономію та незалежність,

свободу ділової активності, мотив процвітання та успіху, самореалізації особистості шляхом ведення «власної справи».

Феномен соціальної конкуренції

У другій половині ХХ століття до понятійних конструктів соціально-гуманітарного знання активно запроваджується термін «соціально-гуманітарний капітал». Якщо до-економічні епохи (первісні часи історії людства) характеризувалися так званою біолого-фізіологічною ефективністю (виживанням) людини у суспільстві й світі, умовно економічні епохи (Античність, Середньовіччя, Новий час) – соціально-економічною ефективністю на засадах функціонування «економічного» капіталу, то пост-економічні епохи (інформаційні суспільства) – мають характеризуватися соціальною ефективністю, їх розвиток має бути підпорядкований особливостям розвитку «соціального» капіталу.

Ідея соціальної – у формуванні та підтримці цілісності світу (суспільства), здатного на самовідтворення, самонакопичення, саморозгортання, конвертації ресурсних можливостей.

Соціально-гуманітарний капітал – є потенціалом суспільства, є ресурсом цілісності суспільних відносин у життєдіяльності суспільства, є основою вдосконалення життя. Соціально-гуманітарний капітал означає, що у конкретній діяльності відтворюються та розвиваються загальнолюдські цінності, які формують цілісність суспільства та зцілюють його при деформаціях. Соціально-гуманітарний капітал є вирішальним фактором розвитку людства, визначає динаміку, напрям та силу його розвитку, окреслює лінію розвитку людства та розмаїття діяльності особистості, соціальної групи, суспільства у цілому.

Соціально-гуманітарний капітал є одним із основних ресурсів у проекті виживання людської цивілізації, є соціокультурним регулятором економічних процесів суспільства. «Соціально-гуманітарна конкуренція» – цим терміном позначається соціально-гуманітарний механізм добору соціально-економічних практик у розвитку людства.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Запропонуйте філософські «визначення» економіки.
2. Аграрна економіка (як виробництво продуктів харчування) – індустріальна економіка (виробництво товарів) – інформаційна економіка (виробництво й споживання інформації). Прокоментуйте.
3. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії економіки: а) економічне буття людини й людства; б) історія людства як історія соціально-економічних перетворень; в) власність як правовий соціальний інститут; г) конкретні форми економічних відносин та структур; д) сутність та механізми людської поведінки в економічній сфері життєдіяльності; е) що є – *Homo economicus*, праця, капітал, гроші, добробут, економічна свобода, економічна практики людства.
4. З огляду на проблематику філософії економіки, чи є «економічним» фактом – результати конкретних статистичних досліджень: а) так; б) ні.
5. З огляду на проблематику філософії економіки, чи є «економічним» фактом – результати соціологічних досліджень людської поведінки в економіці: а) так; б) ні.
6. З огляду на проблематику філософії економіки, чи є «економічним» фактом – те чи інше економічне явище або процес в історії людства: а) так; б) ні.
7. З огляду на проблематику філософії економіки, чи є «економічним» фактом – те чи інше соціальне явище, яке спричиняється економічними процесами: а) так; б) ні.
8. У відповідності до «класичних» економічних теорій щодо економічних мотивів людської діяльності (від А. Сміта до М. Вебера), на запитання «Якщо ви виробляєте картоплю за ціною 5 у.о. за кг, а вам запропонували продавати за 10, скільки картоплі ви станете виробляти?» – слід дати відповідь: а) більше; б) менше; в) стільки ж.
9. *Homo Ludens* («Людина що грає» доби Новітнього часу) – в економіку / в економіці. Поясніть це на прикладах.

10. Філософські аспекти підприємництва у філософії економіки представлені такими темами і проблемами: а) заповзятливість (підприємливість) як сутнісна риса людини; б) підприємницька праця як основний елемент ринкової економіки; в) засади, форми та механізми підприємницької активності людини; г) юридична (правова) обумовленість підприємницької праці; д) ефективність, стимулювання, вдосконалення організаційних форм державної підтримки підприємницької діяльності; е) підприємництво як соціально-економічна технологія та соціально-психологічна (особистісна) роль людини у суспільстві; ж) проблеми узгодження людини і соціального середовища; з) підприємницька діяльність як форма адаптації людини до навколишнього світу; і) підприємницька активність як соціокультурна, соціально-економічна та соціальна інновація.

11. Підприємництво відповідає таким характеристикам людської поведінки: а) прагнення до збереження людиною власного життєвого простору; б) прагнення примножити свою власність; в) задоволення своїх схильностей; г) реалізація свого потенціалу; д) ініціативний характер поведінки; е) прагнення до створення свого соціального буття; ж) перетворення наявного рівня розвитку соціуму; з) реалізація функції управління; і) здатність до адаптації до умов існування; к) прагнення людини до свободи, самодостатності, автономії діяльності; л) потреба людини змінювати навколишній світ і саму себе у цьому світі; м) різноманітні природні програми, що закладені у людину.

12. Що є підприємницька культура: а) сукупність об'єкта та суб'єкта підприємництва; б) об'єктивно закономірний характер трудової діяльності людини (гнучкість, різноманіття, мобільність, багатоплановість тощо); в) соціально-економічна форма потужності і сили людського розуму; г) форми та механізми переходу людини в інший соціальний статус; д) збереження а відтворення соціально-економічних основ життєдіяльності людини; е) певна «ділянка» життя суспільства і життєвого світу людини; ж) соціальні практики, що створюються та підтримуються заповзятливістю людини; з) підприємництво як «гра» людини з соціумом заради виживання.

13. Поняття «підприємництво» і «бізнес», їх взаємовідношення: а) «бізнес» ширше, ніж «підприємництво»; б) «бізнес» вужче, ніж «підприємництво».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Філософія економіки як філософське знання про сутність економічного буття людини у багатовекторному просторі соціуму.

2. Економічна реальність історії людства мовою філософії.

3. «Філософія економіки»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

4. Господарювання (людини у світі) як цілісне явище історії людської культури.

5. Охарактеризуйте основні сюжети економічної історії людства.

6. Економічна культура людства (різновиди, моделі, принципи, прояви, практики).

7. Людина як *Homo economicus*.

8. Чим відрізняється філософія економіки від економічних теорій різного рівня та змісту?

9. Феномен ринку, ринкової економіки.

10. Філософія грошей, людина у світі грошей. Основні змістовні контексти філософії грошей.

11. Феномен підприємництва мовою філософії. Підприємництво як «філософія» економічної (господарської) сфери життєдіяльності людства.

12. Підприємець та «економічна людина»: спільне, відмінне.

13. Підприємець – як функція та як тип особи.

14. Феномен підприємницької культури: особливості, показники, чинники.

15. Підприємництво – як «гра» людини з соціумом у Додаткову вартість та Самодостатність.

16. Ризик як невід’ємна складова економічного життя та психологічного типу особи суб’єкта підприємницької діяльності. Явище «ризикую заради ризику» та підприємництво.

17. Успіх як критерій результативності підприємницької діяльності.

18. Підприємницька праця (яка є позитивним соціокультурним явищем в історії людства) формує та задовольняє й антисоціальні потреби – наркобізнес, ринок людських органів тощо. Прокоментуйте.

19. Неоєкономіка (постекономіка) як нова соціальна реальність. Аспекти та сюжети філософії економіки неокласичних економічної культури людства та економічної поведінки людини.

20. «Економіка» у сучасному постмодерністському світі симулякрів та віртуальних реальностей.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартенев С.А. Экономические теории и школы: курс лекций / С.А. Бартенев. – М.: Издательство: Бек, 1996. – 337 с.

2. Білорус В.С. Синергетика і самоорганізація в економічній діяльності. Навч. пос. / В.С. Білорус. – К.: КНЕУ, 2007.

3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – М.: Дело Лтд., 2004. – 652 с.

4. Богиня Д.П. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики / Д.П. Богиня, М.В. Семикіна. – К.: Штурм, 2003. – 382 с.

5. Валовой Д. Рыночная экономика: возникновение, эволюция и сущность / Д. Валовой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 398 с.

6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

7. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // В кн. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – 305 с.

8. Веселов Ю.В. Экономическая социология. История идей / Ю.В. Веселов. – СПб., 1995. – 164 с.

9. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Дж. Гелбрейт. – М.: Прогресс, 1976. – 406 с.

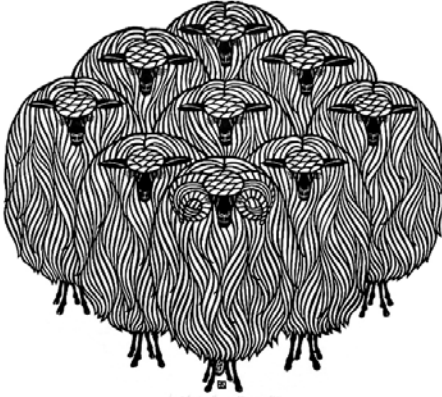
10. Егоров А. История и философия экономики / А. Егоров, И. Агапова. – М., 2010. – 554 с.

11. Зоммер М. Від індустріального до інформаційного суспільства / М. Зоммер // Журнал європейської економіки. – 2003. – Т. 2. – № 4. – С. 400-407.
12. Ильин В.В. Философия богатства: человек в мире денег / В.В. Ильин. – К.: Знания Украины, 2005. – 496 с.
13. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В.Л. Иноземцев. – М.: «Academia»-«Наука», 1998. – 258 с.
14. Калиничева Г.И. Экономическая история. Краткий конспект лекций / Г.И. Калиничева. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
15. Канке В.А. Философия экономической науки / А.В. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 384 с.
16. Козловски П. Принципы этической экономики: пер. с нем. / П. Козловски. – СПб.: Экономическая школа, 2002. – 346 с.
17. Кортунув В.В. Философия денег / В.В.Кортунув. – М.: Центр, 2002. – 224 с.
18. Костюк В.Н. История экономических учений / В.Н. Костюк. – М., 2001.
19. Макарова М. Этапы становления інформаційних суспільств та їх моделі / М. Макарова // Економіст. – 2004. – № 2. – С. 62-64.
20. Мизес Л. Индивид, рынок и правовое государство / Л. Мизес, пер. с англ. – СПб.: «Пневма», 1999. – 196 с.
21. Орехов А.М. Социальная философия собственности: на пути к новой парадигме [Текст] / А.М. Орехов. – М.: Уникум-Центр, 2000.
22. Осипов Ю.М. Опыт философии хозяйства. Хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система [Текст] / Ю.М. Осипов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 382 с.
23. Осипов Ю.М. Экономическая теория на пороге XXI века / (ред.) Ю.М. Осипов, В.Т. Пуляев. – СПб.: Петрополис, 1996. – 416 с.
24. Оссовская, М. Рыцарь и буржуа / М. Оссовская – М.: Прогресс, 1987. – 528 с.
25. Самсин А.И. Основы философии экономики: учебное пособие для вузов / А.И. Самсин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 271 с.

26. Соколенко С.И. Глобальные рынки XXI ст.: Перспективы Украины / С.И. Соколенко. – К.: Логос, 1998. – 565 с.
27. Соснін О. Інформація кризь призму ринкових реалій / О.Соснін, І.Гуліна // Політика і час. – 2006. – № 3. – С. 49-56.
28. Суименко Е.И. «Homo economicus» современной Украины. Поведенческий аспект / Е.И. Суименко, Т.О. Ефременко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2004. – 244 с.
29. Татеиси К. Вечный дух предпринимательства: Практ. философия бизнесмена / К. Татеиси. – М.: Моск.бизнес, 1990. – 222 с.
30. Хейне П. Экономический образ мышления: пер. с англ. / П. Хейне. – М.: Изд-во: Новости «Catallax», 1991. – 243 с.
31. Христианин-предприниматель в рыночной экономике. – К., 2000.
32. Экономическая теория на пороге XXI века [Текст] / Под ред. Ю.М. Осипова, В.Т. Пуляева. – СПб, 1996. – 416 с.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

Предметом *філософії*
політики постає
політичне життя
суспільства як
суспільне явище. В
межах цього розділу

філософському аналізу піддається політика як специфічний різновид соціальної взаємодії; поняття «політичне» та його межі; становлення політичної свідомості у контексті розвитку людської культури, структура та рівні політичного життя суспільства; маси, нації, класи, соціальні інститути, соціальні групи, окремі особистості як суб'єкти політики.

Філософія політики є невід'ємним елементом системи наук про суспільство. За її предметним спрямуванням їй необхідно відрізнити від політичної філософії та політології. Політична філософія репрезентує виключно історію та основні етапи становлення філософської рефлексії феномену політичного, не надаючи об'єктам думки дійсного онтологічного оформлення. Так, політична філософія сягає в своєму становленні соціально-політичних ідей Стародавнього Китаю (наприклад, конфуціанство, моїзм тощо), розвивається в епоху античної демократії (теорія ідеальної держави Платона, політичні погляди Арістотеля тощо), трансформується у середньовічному геоцентризмі (Фома Аквінський та його коментарі до творів

Арістотеля), набуває гучного звучання в роботах філософів Нового часу (географічний детермінізм Ш. Монтеск'є, «суспільний договір» Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, уявлення Т. Гоббса про повноваження держави), набуває форм абсолютистських концепцій у філософських системах Німецької класичної філософії (І. Кант, Г. Гегель), піддає абсолютизм критиці в модерну добу (Ф. Ніцше, М. Вебер), і, нарешті, починає відходити від розгулу локально-історичних зрізів політичного життя, ступаючи на щабель всезагального, абстрагованого від історичних випадків і в той же час такого, що асимілював їх, осмислення політики, держави та права як феноменів (К. Поппер та «відкрите» суспільство, М. Фуко та філософія влади, П. Бурдьє та політична топологія, Е. Канетті та політична антропологія, Х. Арендт та витoki тоталітаризму та багато інших).

Тож, політичну філософію можна розглядати як конкретно історичний рівень розвитку філософії політики як цілісної філософської галузі, що включає власну онтологію, методологію, феноменологію, гносеологію, праксеологію тощо. Філософія політики формує всезагальні уявлення про форми політичної раціональності, про нормативно-ціннісний аспект політики тощо, що і обумовлює її соціально-аналітичний потенціал. Так, у відношенні до політології, філософія політики виступає методологічною основою.

Основними аспектами, які піддає осмисленню філософія політики є наступні питання. Проблеми політичної влади як соціального інституту, її форм та проблем її легітимізації. Суспільна ієрархія як результат політичної динаміки, а також специфіку і форми вияву суб'єкту та об'єкту політичної влади. Проблема суб'єкту політичної влади послідовно виводить політичну філософію на необхідність осмислення явища політичної свідомості, її структури, рівнів, динаміки її розвитку від політичного реалізму до постмодерністського політичного дискурсу.

Окрім цього предметом осмислення філософії політики постає феномен суспільної ідеології та політичної культури. Політична ідеологія розглядається в розрізі феномену політичного міфу та словесного фетишизму. Аналізу підлягають техніки ідеологічної влади: індоктринація, демагогія,

примітивізація свідомості тощо. Важливим об'єктом є розуміння міфу та утопії як інструментів політичної влади: міф як спосіб осмислення історії та утопія як спосіб проектування майбутнього.

Політична культура розглядається в контексті проблеми політичної комунікації та спілкування. Політичні інститути беруть участь у політичному спілкуванні і, в першу чергу, це стосується держави як політичного інституту. Аналізуються зв'язки між мовою та політичною владою, мова влади постає засобом ідеологічної техніки та соціальної терапії, і, навіть, політика розглядається як мова. Феномен політичної культури має безпосередній стосунок до проблеми співвідношення політики і моралі, при чому політична комунікація постає способом опредметнення та втілення останніх. Політична активність та політична поведінка проявляються тільки і виключно в межах політичної комунікації різного гатунку. Тож, структура і функції політичної культури також постають елементом проблемного кола філософії політики.

Від означених проблем у власному науковому пошуку філософія політики впевнено крокує до аналізу психологічних засад політичного впливу та основ політичної поведінки. Це підіймає питання масового суспільства та політичних технологій, зорієнтованих на вплив на маси. Питання масового суспільства в контексті політичних процесів неминуче ставить проблему мас і еліт. ЗМІ розглядаються як спосіб формування громадської думки та маніпулювання нею в процесі реалізації політичної влади. Public relations, орієнтовані на врахування та створення системи думок та уподобань щодо суб'єктів політичної влади та політичних процесів, трансформуються у політичні технології, які здобувають «чорне» та «біле» забарвлення.

В глобальному ж аспекті дослідження політичних процесів політична філософія звертає свою увагу в першу чергу на геополітичні проблеми. Політична географія і історичний час, держава та її територія, вплив природних умов на життя суспільства та формування політичного простору. Тут важливим є аналіз розвитку геополітики, сучасне бачення її вимірів, її економічні аспекти.

Будучи сконцентрованою головним чином на онтологічних та функціональних аспектах політичної влади, філософія

політики невідворотно спирається на філософію права та пов'язана з нею.

За своїм статусом *філософія права* є комплексною, суміжною дисципліною, що знаходиться на стику філософії та юриспруденції. Вихід на проблематику філософії права може бути здійснено з двох протилежних сторін: від філософії до права і від права до філософії. Варто розглянути особливості цих двох підходів до філософії права.

Перший шлях виходу на філософсько-правову проблематику (філософський підхід до права) пов'язаний з поширенням тієї чи іншої філософської концепції на сферу права. Таке звернення філософії до осмислення правової реальності, особливо характерне для епохи Просвітництва, виявилось досить плідним для самої філософії. Відомо, що багато серйозних досягнень класичної філософії – результат такого звернення. У сфері філософії права відбувається своєрідна перевірка пізнавальної сили тієї чи іншої філософської концепції, її практичної спроможності в одній з найважливіших сфер людського духу.

Інший шлях формування філософії права (юридичний підхід до права) спрямований від вирішення практичних завдань юриспруденції до їх філософської рефлексії. Наприклад, від осмислення таких приватних правових проблем, як підстави кримінального права, вина і відповідальність, виконання зобов'язань тощо, – до постановки питання про сутність права. Тут філософія права постає вже як самостійний напрям у правознавстві, специфічний рівень вивчення власне права. Таке філософське осмислення права здійснюється правознавцями в його більшій практичній орієнтованості.

У силу існування двох різних джерел формування філософії права склалися і два основні підходи до розуміння її статусу.

Перший підхід розглядає філософію права як частину загальної філософії та визначає її місце серед таких дисциплін, як філософія моралі, філософія релігії, філософія політики та ін. Відповідно до цього підходу будемо звертатись і ми. Проте, будемо пам'ятати, що другий підхід відносить філософію права до галузей юридичної науки. З цієї точки зору вона є теоретичним фундаментом для створення позитивного права і

науки про позитивне право. Кожен з підходів робить акцент на одному з двох можливих способів рефлексії над правом.

У силу зазначених обставин може скластися враження, що існують дві філософії права: одна, що розробляється філософами, інша – юристами. Згідно з цим припущенням деякі дослідники навіть пропонують розрізнити філософію права в широкому сенсі слова і філософію права у вузькому сенсі слова. Насправді ж існує тільки одна філософія права, хоча вона й живиться з двох різних джерел. Перше джерело філософії права – це загально-філософська розробка правових проблем. Другий же її джерело пов'язаний з досвідом вирішення практичних проблем права.

Звичайно, кожен дослідник разом з певним професійним інтересом вносить своє специфічне бачення в предмет цієї дисципліни, проте саме наявність різних позицій, їх постійний обмін та взаємозбагачення, співіснування на основі додатковості дозволяють зберегти рівновагу навколо загальної задачі-рефлексії підстав права.

Досить складно вказати будь-якої філософський єдиний розділ, частиною якого була б філософія права. У той же час цілком очевидно, що вона найбільш тісно пов'язана з соціальною, політичною, моральною і антропологічною філософіями, кожна з яких робить акцент на одному з чинників формування і дослідження права: соціальному, морально-ціннісному, політичному, антропологічному.

Філософія права ставить загальне питання: що є право і в чому його сенс. Тому її, без сумніву, цікавлять питання і про те, як право пов'язане з такими феноменами, як влада, суспільство, мораль і людина.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відношеннями між різноманітними соціальними спільнотами, в центрі яких стоїть проблема завоювання, утримання і використання державної влади.

Політична система суспільства – це система державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють певні політичні функції.

Держава – політичне утворення з визначеною територією, економікою і політичною владою. Держава – це основний елемент політичної системи суспільства; формальний інститут, який є формою організації політичної спільноти під управлінням уряду; суб'єкт політики, ядро політичної системи.

Громадянське суспільство – це сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян. Воно включає в себе сім'ю і приватну сферу, тобто «третій сектор» суспільства паралельно з державою та бізнесом. Елементами громадянського суспільства є (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя.

Політична влада – здатність однієї людини або групи осіб контролювати поведінку громадян і суспільства, виходячи із загальнонаціональних чи загальнодержавних завдань. Політична влада – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи, а також різними неформальними угрупованнями за допомогою правових і політичних норм.

Право – це обумовлена природою людини і суспільства система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій. Політична ідеологія може розглядатися як форма суспільної свідомості і як явище культури.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить правовому закону. У правовій державі всі – і державні органи, і громадяни – однаковою мірою відповідальні перед законом. В ній реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств,

окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. Політична культура охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян. Політична культура – сукупність цінностей, знань, ставлень, орієнтації того чи іншого соціального суб'єкту, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності і поведінки.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

Посеред проблем, тематик, «сюжетів» філософії політики і права можна назвати такі.

Політика та політична система суспільства

Звертаючись до вивчення проблеми, треба звернути увагу на той факт, що політика та політична система суспільства у своїх багатоманітних проявах є предметом вивчення різних галузей наукового знання. Наприклад, політологія вивчає суспільство та його політичне життя як об'єктивне утворення, систему з притаманними їй закономірностями.

Філософія намагається, перш за все, з'ясувати питання генезису політики як специфічного виду діяльності людини.

Якщо звернутися до терміну «політика», то він має походження від грецького слова «polis», що означає буквально «місто» або «місто-держава». У творчості античних філософів є різні трактування цього поняття. Платон розглядає політику як «мистецтво управління людьми». Аристотель у трактаті «Політика» стверджує, що політика – це діяльність, спрямована на досягнення загального блага, щасливого життя людей в межах держави. Людину ж він визначає як «суспільну», «політичну істоту». У Давній Греції політикою називалася діяльність, пов'язана з організацією господарського і громадського життя «полісу».

Відомий філософ XVI ст. Н. Макіавеллі у праці «Державець» практично ототожнює поняття «політика» і «влада». Відповідно його твердження, людиною рухає насамперед жага влади, вона

прагне спочатку її набути, а потім усі її політичні дії націлені на збереження цієї влади.

Марксистська теорія запропонувала ідею виникнення політики на історичному етапі розвитку суспільства. З появою економічної й соціальної нерівності між людьми структура суспільного життя ускладнюється, вона охоплює відносини між класами, націями і державами. Основним суб'єктом політики виступає панівний клас суспільства, саме він визначає зміст і спрямованість політики держави.

Пристаючи до вивчення питання про *сутність політики та складової політичної системи суспільства* треба звернути увагу на те, що у змістовому відношенні політична система включає в себе різні елементи, об'єднані між собою однією, спільною основою – сферою політичного життя. Основними її *структурними елементами* є:

- політичні відносини;
- політична влада;
- політична діяльність;
- політична організація суспільства;
- політична свідомість;
- політична культура тощо.

Треба також звернути увагу на той факт, що чим вище рівень розвитку суспільства, тим складнішою за своєю структурою і змістом є його політична система.

Політична система, її зміст, характер розвитку і спрямованість завжди детерміновані рядом факторів. Найважливішими серед них є політичний інтерес, політична цілеспрямованість, об'єкт і суб'єкт політики. Політика становить собою найсуттєвішу іпостась соціальної організації людей.

Що являє собою політика? Перш за все, політика має пряме відношення до управління, якого потребує будь-яка система. Узгодження взаємопов'язаних функцій елементів, підпорядкованість самозбереженню, реалізація відповідних тенденцій розвитку потребує організації системи на певній управлінській основі, що передбачає підкорення, виконання команд і тому подібних управлінських операцій, які долають хаотичність що періодично виникає в системі.

У системних теоріях (синергетиці, кібернетиці) функції управління докладно досліджені, вони мають пряме відношення до функціонування соціальних систем. Управління в них набуває статусу політичної дії. Для збереження соціуму необхідна корекція процесів управління, яка й існує у формі політики.

В основі явища політики лежать владні стосунки між людьми. В сучасних визначеннях політики це всіляко підкреслюється. Принаймні її не розглядають виключно як функцію похідну від економіки. За будь-якого суспільному устрою політична проблематика не зійде на ніщо, оскільки залишається питання: хто панує, як комплектуються органи управління, як здійснюється влада, якою мірою досягнуто згоду або яка міра незгоди між тими, хто управляє і хто їм підкоряється. Політика така ж важлива як економіка.

Отже, політика – це сфера діяльності, яка пов'язана з відношеннями між соціальними групами, в центрі яких стоїть проблема завоювання, утримання і використання державної влади.

Саме влада, як форма стосунків між людьми, є основою політики. Влада є невід'ємним атрибутом людської, а тим паче соціальної нерівності людей. Вона існує як влада над собою, так і як влада над іншими.

Щоб усвідомити сутність політичної системи суспільства, треба звернути увагу на той факт, що політична система суспільства – явище історичне.

Суспільні відносини між різними соціальними групами і, відповідно, політика, яка відображає корінні інтереси цих груп, що впливають з їх місця в економічному житті суспільства. Політика є надбудовою над економічним базисом. У ній найбільш повно й глибоко відображаються корінні економічні інтереси різних соціальних груп. Тому вона є концентрованим вираженням економіки, її узагальненням і завершенням. Політика здійснює великий вплив на економіку і всі інші сфери суспільного життя. Яскравим доказом цього є соціально-політичні процеси, які відбуваються нині на етапі становлення української державності.

Політика як суспільне явище виконує ряд важливих функцій. До них необхідно віднести:

- вираження політично значущих інтересів усіх соціальних суб'єктів;
- управління соціально-політичними процесами в суспільстві;
- визначення пріоритетів розвитку суспільства і забезпечення у ході їх реалізації гармонії інтересів соціальних груп та окремих індивідів;
- узгодження інтересів різних соціальних груп населення і відвернення конфліктів, збереження цілісності й стабільності функціонування соціальної системи.

Таким чином, політика – багатовимірне соціальне явище. В процесі суспільного розвитку змінюються суб'єкти політичних відносин, функції політики, форми політичного устрою й правління, характер політичних організацій, відносин, ідеологій.

Разом з політичними відносинами формується і політична система суспільства. Це система державно-правових, політичних і громадських інститутів, установ і організацій, за допомогою яких регулюються політичні відносини між державами, народами, націями та іншими спільностями людей. Її елементами здійснюються завоювання, утвердження і функціонування політичної влади в залежності від політичної культури суспільства. *Основним політичним інститутом виступає держава.*

Держава як основний політичний інститут

Проблема природи і походження держави перебуває в центрі уваги і сьогоденної філософської думки не зважаючи на величезний матеріал, що міститься у творах Ксенофонта, Протагора, Демокріта, Платона, Аристотеля, Цицерона, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Маркса, Г. Спенсера, М. Вебера, Ф. Ніцше, З. Фройда та інших.

У період античності найбільш вагомий внесок до розтлумачення проблеми держави внесли Платон і Аристотель. Платонівська теорія, викладена у його творах «Держава» і «Закон», була нормативною теорією «ідеальної держави»,

побудованої на принципах добра і справедливості. Його ідеальна держава засновується на знанні про доброчесність. Ідеальною формою правління за Платоном є монархія. Філософ вважав, що держава стане досконалою лише тоді, коли до влади придуть носії найбільшого знання – філософи. Аристотель, навпаки, вважав верховенство закону ознакою досконалої держави. На його думку конституційне правління, а не монархічне є ідеальною формою у державі. Філософ твердив, що закон є необхідною умовою цивілізованого життя.

Вагомий внесок щодо розробки теорії про державу як публічно-правову спільноту зробив Цицерон. Держава за Цицероном – це «справа народу». Тобто держава постає не лише як вираження загального інтересу всіх громадян, що було характерним для давньогрецької концепції, а й як узгоджене правове спілкування цих громадян, як певне правове утворення.

Суттєвий вклад до розробки проблеми держави як основного політичного інституту зробив відомий німецький філософ І. Кант. Згідно його теорії, держава – це об'єднання значної кількості людей, підпорядкованих дії правового закону. Перспективи, темпи розвитку держави залежать від того, наскільки її державний устрій узгоджений із правовим принципом.

У філософії Г. Гегеля держава постає конституційною монархією з поділом влад на законодавчу, урядову і владу монарха. Його ідеалом була органічна єдність влад. Саме в пануванні цілого, у залежності й підпорядкуванні різних влад державній єдності, на думку Гегеля, і полягає сутність внутрішнього суверенітету держави. Г. Гегель захищав суверенітет державно-правового цілого, піддаючи критиці беззаконня.

Звернення до філософії Нового часу дозволяє відновити державу у правах засобу інтеграції суспільства, його вищої управлінської ланки і, нарешті, організації для забезпечення безпеки членів суспільства. При повсюдному прагненні індивіда до влади виникає потреба в обмеженні сваволі окремих осіб, що може виявитись згубною для інших людей і людської спільноти взагалі. В зв'язку з цим державі властиві функції придушення природних потягів індивідів. М. Штірнер з цього приводу зауважував: «Власна воля і держава – дві сили, ворожі одна одній

не на життя, а на смерть, недоречно думати про встановлення між ними «вічного миру».

Але на те й існує політика, щоб регулювати, послаблювати, змінювати спрямування цього репресивного тиску. Саме вона є «вид діяльності, шляхом якої люди перерішують свої долі і змінюють статус в суспільстві».

Засобами її здійснення забезпечується зворотний вплив індивіда на державну владу.

Основними ознаками держави є:

- територіальний принцип закріплення населення замість кровно родинного, який був панівним до виникнення держави; наявність кордонів, які фіксують територію держави, де діє її юрисдикція – правові повноваження, що поширюються на всіх людей на цій території;

- наявність особливої системи органів і установ, які здійснюють функції державної влади – публічної влади, яка стоїть над населенням; до цих органів зокрема належить спеціальний апарат примусу: армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура тощо;

- система податків з населення, необхідних для відкриття джерела надходження коштів, потрібних для утримання державного апарату, здійснення влади в різних сферах суспільного життя.

Держава як орган політичної влади й управління пройшла тривалий шлях свого розвитку. Відомі такі її історичні типи, як рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний.

Крім держави до політичної системи суспільства відносяться також політичні партії, суспільно-політичні рухи, профспілки, громадські організації тощо. В сучасному суспільстві політичним партіям належить вирішальна роль в організації соціальних сил для політичної боротьби, у здійсненні державної влади.

При усвідомленні питання про державу слід мати на увазі, що держави відрізняються за формою правління, устрою і політичного режиму.

Форма правління – це система вищих органів державної влади, спосіб їх утворення, порядок здійснення ними державної влади. Історично склалися дві основні форми правління:

а) *монархія*, де вища державна влада здійснюється однією особою і передається у спадок. У межах монархічної форми правління виділяються:

- абсолютна монархія – всевладдя глави держави;
- конституційна монархія – коли глава держави наділений переважно виконавчою владою, або фактично тільки представницькими функціями;

б) *республіка* – така форма, при якій вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається населенням на певний строк.

Політична свідомість та політична культура

Пряме відношення до можливостей впливу індивіда на державну політику має електорат, виборці державних органів, права і обов'язки яких докладно вивчаються у науці.

На нашу думку, необхідно підкреслити, що найпрогресивнішим спрямуванням еволюції держави щодо особистості є створення держави, основною характеристикою якої є орієнтація на особистість, захист її прав, усунення невинуватих обмежень її буття.

Тут необхідно звернути увагу на те, що важливим елементом політичної системи суспільства є також політична свідомість і політична культура. Політична свідомість – це відображення людиною чи певними спільностями людей в ідеальних образах політичного життя, політичних відносин як різновидності суспільних відносин в цілому. Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою; політична культура охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян. Політична культура – сукупність цінностей, знань, ставлень, орієнтації того чи іншого соціального суб'єкту, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності і поведінки.

Кожний суб'єкт політики має свої інтереси і їх контролює. Зіткнення різних інтересів відбувається на перехрестях боротьби

за політичну владу. Саме боротьба за владу та її устрій і є центральною проблемою політичного мислення і політичної свідомості.

Шлях до реалізації можливостей існування такої форми державності тернистий. Адже вона виникає на підставі відповідного рівня розвитку саме індивідів як елемента суспільності. На типі державного устрою позначаються не лише культурні досягнення суспільства, але і ступень культури особистості, а також типологічні особливості індивідів і їх «соціальний характер», про який докладно говорить відомий представник «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромм. Радикальний гуманізм Е. Фромма полягає у вимозі докорінно змінити внутрішню природу людини, що виявляється у переході від домінуючої установки на «володіння» до наступної установки на «буття».

Громадянське суспільство в його взаємодії з державою та бізнесом

Ідея громадянського суспільства закладена ще філософами античності. Зокрема вона розроблялась у творчості Цицерона. Сучасні уявлення про громадянське суспільство ґрунтуються на положенні Гегеля про розрізнення понять «державна» і «суспільство».

Громадянське суспільство – це суспільство в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Основою громадянського суспільства є вільні громадяни та їхні добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення громадян і правовий закон.

Громадянське суспільство має складну структуру: це комплекс соціальних груп, приватних осіб, їх асоціацій та інститутів (школа, сім'я, церква, добровільні об'єднання за професійними, віковими, творчими та іншими інтересами, клуби,

спілки, товариства, політичні партії, тощо), взаємодія яких регулюється правом.

Громадянське суспільство забезпечує простір для самореалізації індивіда поза державними структурами. Тому таке суспільство часто розглядають як сферу суспільного буття, не охоплену безпосередньо діяльністю держави. Однак вони не ізольовані, а взаємно доповнюють одне одного. Громадянське суспільство сприяє виникненню й конденсації громадських ініціатив, які підтримують, коригують діяльність державного організму. В процесі становлення і розвитку громадянського суспільства відбувається заміна традиційних форм регулювання життєдіяльності людей, утверджуються демократичні, правові норми в усіх сферах суспільного буття. Це дає підставу стверджувати, що громадське суспільство і правова держава є одним цілим і виражають міру демократизації політичного життя та політичної системи як її правового механізму.

Отже, суспільство, що прагне до правової держави і ефективної політичної влади, в першу чергу повинно не обмежувати можливості високих устремлень особистостей, а навпаки, стимулювати їх шляхом забезпечення відповідних матеріальних і духовних умов.

Право як об'єкт філософської рефлексії та структура філософії права

Як уже відзначалося, філософію права як самостійну дослідницьку дисципліну конституює (тобто встановлює, визначає) її основне питання, від вирішення якого залежить розв'язання всіх інших її питань. Звичайно, на визначення цього основного питання безпосередній вплив робить світоглядна позиція дослідника, тому не дивно, що у кожного дослідника може бути свій підхід до визначення основного питання філософії права.

Так, теоретик права Г. Кленнер, позиція якого ґрунтується на теорії марксизму, визначає основне питання права як «відношення юридичного до матеріального, і, зокрема, до економічних умов життя суспільства». Фон Валендорф, який додержується об'єктивно-ідеалістичної точки зору, бачить

основне питання філософії права в «доборі» дійсних цінностей і створення на їхній основі системи цінностей у вигляді конкретного правопорядку, призначення якого – підтримка соціального світу. «Право – логіка цінностей», – підкреслює він. Інший західний дослідник А. Брижемен у свою чергу вважає, що всі питання філософії права зводяться до одного основного: Яким повинно бути право у світлі соціальної справедливості?

Російський же філософ І. Ільїн центральним для філософії права вважає питання про обґрунтування права (природного і позитивного). На думку авторів посібника, одне з найпростіших і в тієї ж час найглибших визначень основного питання дає видатний німецький філософ права А. Кауфман: «Основним питанням філософії права, як і всієї правової науки, є питання: що є право? Це означає: які сутнісні форми, які онтологічні структури, які основні закони буття ми називаємо правом? Відповіді на це питання залежить рішення багатьох інших найважливіших правових проблем».

Виходячи з нашого бачення сутності і задач філософії права, основне питання: «що є право?» буде виглядати як питання про зміст права. Оскільки філософія повинна не просто декларувати які-небудь ідеї, але й аргументувати їх, те й основна задача філософії права повинна полягати в обґрунтуванні права і визначенні його змісту. Питання «що є право (який його сенс)?» є основним для філософії права тому, що від відповіді на нього безпосередньо залежить рішення всіх інших найважливіших правових проблем, у тому числі в сфері правотворчості і правозастосування.

Це питання є філософським, оскільки співвідносить право з людським буттям.

Через складність самої структури права вирішення основного питання *філософії права може бути здійснене через рішення низки основних задач, або головних питань філософії права:*

– *про підставу справедливості і її критеріїв* (завдання, у межах якого право співвідноситься з мораллю) – це питання є центральним у філософії права, у більш традиційному виді воно постає як питання про обґрунтування «природного права»;

– *про нормативну (зобов'язуючу) силу права*, чи питання про те, чому людина повинна підкорятися праву (завдання, у межах якого визначається співвідношення права і влади);

– *про природу і функції позитивного права* (завдання, у межах якого з'ясовується характер правових норм), тісно пов'язане з рішенням попередніх двох питань - воно забезпечує виправдання позитивного права.

Рішення цих основних завдань чи головних питань філософії права дозволяє забезпечувати легітимацію й обмеження права, тобто обґрунтовувати необхідність права для людини і визначити межі, за які воно не може заходити.

За своєю структурою філософія права близька до структури загальної філософії. У ній можуть бути виділені наступні основні розділи:

– *онтологія права*, у якому досліджуються проблеми природи права і його основ, буття права і форм його існування, зв'язку права із соціальним буттям і його місцем у суспільстві;

– *антропологія права*, у якому розглядаються антропологічні основи права, поняття «правова людина», права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права і т. ін.;

– *гносеологія права*, у якому досліджуються особливості процесу пізнання в сфері права, основні етапи, рівні і методи пізнання в праві, проблема істини в праві, а також правова практика як критерій правової істини;

– *аксіологія права*, у якому досліджується цінність як визначальна характеристика людського буття, спосіб буття цінностей, аналізуються основні правові цінності (справедливість, воля, рівність, права людини і т. ін.), їх «ієрархія» і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності. До сфери інтересів правової аксіології також іноді відносять питання співвідношення права з іншими формами ціннісної свідомості: мораллю, політикою, релігією, а також питання про правовий ідеал і правовий світогляд;

– у структурі філософії права можна виділити і *прикладний розділ*, у якому розглядаються філософські проблеми конституційного права (правова державність, поділ влади, конституційна юрисдикція), цивільного права (договір і зрівняння збитків і прибутку, власність), процесуального і кримінального права та ін.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Поняття «державна» і «народна» влада: а) тотожні; б) нетотожні; в) суперечливі.

2. Політика и право –категорії: а) співвідносні; б) безвідносні; в) протилежні.

3. Відносини громадянського суспільства та держави: а) антагоністичні; б) ієрархічні; в) взаємодоповнюючі.

4. Ознаки держави: а) суверенітет; б) релігія; в) наявність публічної влади; г) територіальний поділ населення; д) конституція; е) право; ж) демократія; з) система податків; к) монополія на легальне силове втручання; л) ринкова економіка.

5. Правова настанова «дозволено все, що не є забороненим» не враховує: а) моральні аспекти суспільних відносин; б) права людини; в) потреби політичної системи.

6. Політична ідеологія лібералізму передбачає: а) всезагальну рівність; б) свободу людини; в) примат права.

7. Твердження, що держава має бути керуючою системою, що підпорядкована самоуправлінню, тобто провідній ролі громадянського суспільства: а) є вірним; б) є відносним; в) є хибним.

8. Причини появи політико-правових регуляторів суспільних відносин є: а) моральні та релігійні; б) економічні та соціально-структурні; в) виключно особистісні.

9. Рівність громадян перед законом робить їх: а) рівними в усіх інших відносинах; б) рівними в юридичних правах; в) нерівними взагалі.

10. Мораль по відношенню до права: а) первинна; б) вторинна; в) безвідносна.

11. Провідну роль в політичній системі відіграє: а) законодавча влада; б) виконавча влада; в) судова влада.

12. Поміркуйте, у чому полягає внутрішня суперечливість явища «ліберальна демократія»?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Простежте становлення поняття «політика», розкрийте його зміст та визначте основні складові політичної системи суспільства.

2. Як на Вашу думку виконуються основні функції політики на практиці в Україні?

3. Як співвідносяться поняття «суспільство» і поняття «держава»?

4. Охарактеризуйте основні підходи до вирішення питання про природу держави. Розкрийте основні ознаки держави.

5. Як Ви розумієте поняття «правова держава», «громадянське суспільство», «громадянськість», «громадянин»?

6. Що є основою громадського суспільства? Які умови треба створити у державі, щоб особистість почувала себе самореалізованою?

7. В чому полягає парадокс ліберальної демократії? Якщо демократія передбачає рівність, а лібералізм в першу чергу свободу, чи сумісні вони між собою?

8. К.Поппер у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» називає Платона і Г.Гегеля апологетами тоталітаризму. Перегляньте джерело і дайте відповідь: чому?

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Т.А. Джон Роулс и его теория справедливости / Алексеева Т.А. // Вопросы философии. 1994. – № 10. – С. 26–37.

2. Алексеева Т.А. Познание и сущность политического [Электронный ресурс] / Т.А. Алексеева // Полития. – 2005. – № 1.

– Режим доступа:
<http://ecsocman.hse.ru/data/2013/01/25/1251411833/8.pdf>.

3. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій / В.П.Андрущенко, М.І.Михальченко. – Київ: Генеза, 1996. – 368 с.
4. Бачинін В.А. Філософія права: Підручник / Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І.. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
5. Біленчук П.Д. Філософія права: Навч. посібник / Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. – К.: Атіка, 1999. – 208 с.
6. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник / І. В. Бойченко – К.: Знання, 2000. – 723 с.
7. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика: Підручник/ За ред.Г.І.Волинки. – К.: Вища школа, 1999. – 624 с.
8. Гаджиев К.С. Политическая философия. – М., 1999. – 606 с.
9. Гусев В.І. Історія західноєвропейської філософії XV-XVII ст.: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
10. Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право / И.Ю. Козлихин // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 5-11.
11. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н.Луман, пер. с нем. И.Д. Газиева; под ред. Н.А. Головина. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
12. Макаренко В. Аналитическая политическая философия: очерки политической концептологии / В. Макаренко. – М.: Практис, 2002. – 416 с.
13. Макеева Л.Б. Философия эгалитарного либерализма в США: Джон Ролз и Рональд Дворкин / Л.Б. Макеева // История философии. – 2005. – № 12. – С.45-62.
14. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г.В. Мальцев. – М.: Прометей, 1999. – 419 с.
15. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. – № 2 (42). – 2004. – С. 180-197.
16. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. – № 6 (45). – 2004. – С. 140-153.
17. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2004. – 656 с.
18. Рансьер Ж. На краю политического / Рансьер Ж.; пер. с франц. Б.М. Скуратова. – М.: Практис, 2006. – 240 с.

19. Ролз Дж. Право народів / Дж. Роллз // Вопросы философии. – 2006. – № 9. – С. 79-105.

20. Філософія політики: підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.

21. Філософія права: Навч. посіб. / За ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

22. Філософія права: Навч. посібник / За заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

Філософія релігії – сукупність філософських теорій, концепцій, міркувань щодо релігії (ширше – релігійного ставлення людини до світу) як специфічного явища культури людства та специфічної форми існування людського духу. У більш вузькому значенні, це – спеціальна філософська дисципліна з вивчення релігії як специфічної форми культури з використанням філософських методів аналізу та філософського категоріального апарату; де феномен релігії постає предметом філософського осмислення.

Вперше слово «релігія» було використано у промовах давньоримського оратора і політика Цицерона (I століття до н.е.) – як щось, протилежне нерозумному, безглуздому, нісенітному марновірству та як таке, що, на відміну від марновірства, є певною морально-філософською концепцією. Термін «філософія релігії» з'явився у XVIII столітті.

У повсякденній свідомості релігію тлумачать як віру у бога або у богів. У літературі з релігієзнавства нараховується кілька

десятків різних визначень-дефініцій: як «обов'язки людини перед Богом» (Вовенарг); як «усвідомлення людиною своєї залежності від Бога» (Ф. Шлейермахер); як «фантастичне відображення у людській свідомості пануючих над людиною зовнішніх сил, коли земні сили набувають форму неземних» (К. Маркс); як «відносини конкретної свідомості з абсолютним духом» (Г. Гегель); як те, що не доводить, а показує Бога (Г. Честертон); як «філософія» звичайної людини (К. Ясперс); як «містифікована психологія», «спроєктвана у зовнішній світ психологія» (З. Фройд); як «засіб зняття стресових станів» (Е. Фромм); як священне нашарування при сприйнятті батька (З. Фройд); як те, що «звільнює людину від тягара власного життя» (А. Камю); як «досвід зустрічі з дивовижно святим» (Р. Отто і Ф. Хайлер); як «постійне й нерозривне життя людини із Богом» (А. Клітін); як «викривлений світогляд викривленого світу» (Ф. Енгельс); й навіть як «опіум для народу» (К. Маркс).

За часів давнини (у відповідності до тлумачення античних мислителів): люди самі створили богів за своїм образом та подобою (Анаксагор, Антифонт, Ксенофан); люди вигадали богів, щоб наганяти на інших страх і змусити їх виконувати закони (Критій, Полібій); в основі релігії лежить страх перед грізними явищами природи (Демокріт); богів створили страх і нікчемність (Епікур); бог існує як центр існування всіх речей, що складають світ (Аристотель). Новітні науковці зародження релігії пояснюють, наприклад, й як виникнення віри у первісного «філософа-дикуна» у певні «духовні істоти», які специфічним духовним двійником сидять у тілі людини і опікуються її «особливими станами» (Е. Тайлор, Г. Спенсер).

Доба Середньовіччя переймалась питаннями поєднання, синтезу релігії (теології) і філософії. «Єдине, від чого я у житті відчував захват, це філософія і релігія, все решта занадто примітивне» (Блаженний Августин). Релігія є тим, «більше за що не можна нічого помислити» (Ансельм Кентерберійський).

Сучасні соціологічні словники дають таке визначення релігії: релігія – «соціальний інститут, що включає систему соціальних норм, ролей, встановлених звичаїв, вірувань і ритуалів (культів), приписів, стандартів поведінки, організаційних форм, заснованих на вірі у надприродне».

Сучасні філософські словники визначають релігію – як «різновид віри, в якій без доведення й індивідуальної перевірки реальності визнається надприродне у тому чи іншому його прояві (бог, боги, духи, ангели й ін.)».

Щодо походження слова «релігія», релігія – від грецького *relego* («ще й ще раз вдивлятися, знову перечитувати, постійно повторювати»), від латинського *religio* («благочестя, набожність»), від давньоримського *relegere* («ставитися з особливою повагою»), від латинського *religare* («пов'язувати», «з'єднувати», зокрема, бога та людину, сакральне та мирське).

Фактично, релігія, як і філософія, допомагає людині зрозуміти світ, «розмовляти» з ним на одній мові, допомагає людині жити у світі осмислено. Релігія – не випадкове утворення; не нав'язане людям філософами, жерцями, тиранами и ошуканцями; вона вписана у контекст світової історії людства, разом із всевітньою історією виникає, змінюється, зазнає змістовних та сюжетних перетворень.

Релігійне подвоєння світу (на поцейбічне та потойбічне, на природне та надприродне, на мирське та сакральне) – це можливість якісно нової моделі світу і людини у світі, це історичний пошук оптимальних «правил» людської життєдіяльності, це створення й обслуговування певних механізмів цілісності й розгортання людської психіки та особистого життя людини.

Розмаїття та розгалуженість аспектів впливу релігії на людину та людство породжували й породжують питання щодо осмислення її природи, сутності, сенсу.

Існуючи фактично від часів виникнення філософії як такої, одночасно та паралельно й внутрішньо нерозривно з нею, як особливий самостійний тип філософствування філософія релігії формується у добу Нового часу – коли набуває чітких форм інтерпретації та осягнення феномену релігії (як специфічної форми духовно-практичної життєдіяльності людини) у поняттях, концепціях, теоретичних конструкціях тощо. Релігія та людина-носій релігійної свідомості (*Homo religious*) постають об'єктами пізнавальної активності людини Нового часу, їх вивчення філософією стає пізнавальною проблемою.

Феномен релігії вперше набуває концептуального оформлення (неупередженого, без прив'язування до будь-якої релігійної конфесії) у філософії Б. Спінози («Божественно-політичний трактат», «Етика»). Б. Спінозу можна вважати тим автором, від якого розпочинається філософія релігії як така. Цікаво, що саме на філософію релігії Б. Спінози посилався А. Ейнштейн у своїй знаменитій відповіді у 1921 р. на запитання нью-йоркського рабина Х. Гольдштейна «Чи вірите Ви у Бога тчк Сплачена відповідь 50 слів» – лаконічний А. Ейнштейн вклався у 24 слова: «Я вірю у Бога Спінози, який являє Себе у закономірній гармонії буття, проте зовсім не у Бога, який клопоче про долі і справи людей».

Як вже зазначалось, людина (й людська культура) всіх історичних епох так чи інакше мають справу з релігією. Історію людства та людської цивілізації неможливо розглядати поза релігією. Так, людство рухається сходянками духовного сходження – через міфологію, релігію, науку. Але кожний тип свідомості, відслужив своїй епосі, не залишає духовний плацдарм історії. Релігія (як і міфологія, і наука) не зникають. Вони набувають (і міф, і наука, і релігія) нові форми реалізації. Сьогодні – релігія перетворюється у свого роду «духовний туризм»; час потребує радикально нових образів Бога; у храмі здійснюються статеві акти; переписуються фундаментальні релігійні концепції (про Добро – Зло, про Бога – Диявола), перекроюються карти пекла і раю, до пекла поміщуються зовсім не ті грішники; вихід людини у космос породжує віру у богів із інших цивілізацій...

Хоча, в усьому цьому доречно запитання – чи релігія це? Як, до речі, і знаменита «формула» Вольтера: «Бог є, але я у нього не вірю» – чи релігія це? І ще. Вольтер у XVII столітті стверджував: «Бог є, але я у нього не вірю». Соціологічні опитування кінця XX століття (з приводу релігійної свідомості) дають такі результати: людина у Бога ще вірить, але *Йому* вже ні. Отже, що у релігії є релігією?, робить певний образ суджень та дій релігійними судженнями та діями? Що має визначальне значення при «означенні» релігії? Що становить власне «релігійний момент»?

Релігія – це вирішення «граничних», «кінцевих», «останніх» питань та проблем людського життя. Релігія – це відповідь на такого роду «останні» запитання.

Що мається на увазі?

Релігійні символи та створювані ними змістовні напруження обумовлюють стани, що переживає людина – вони є такими, що природнім шляхом не могли би трапитися; їх людина пов'язує із релігією, з релігійною вірою.

Смерть, наприклад, – граничний випадок; щось, що не може бути подією життя. А от символ смерті, позначаючи знаходження людини усередині якогось змістовного поля, – може. Це ситуації можливої неможливості, або неможливої можливості. Вони створюють т.зв. «загострене почуття свідомості», або стан релігійної віри.

Релігійний символ формує релігійну віру. Релігійні символи побудовані як певні завершені гармонії (етичні, мислительні тощо). У них показуються ті події у світі, які у принципі ніколи не завершуються. Не маючи можливості, наприклад, пережити смерть як подію життя, у людини може з'явитися ясна свідомість у символі смерті. Так у людини з'являється релігійне «знання». Завершені гармонії діють своєю завершеністю. Людські думка і емоції просуваються ними за законами, що задаються самими цими завершеними гармоніями. І тут виникає вічність, нескінченність, абсолютність, тобто «релігійність».

Релігія – це «техніка» і «технологія» досягнення певних станів та переживань у просторі релігійних символів. Загострене почуття свідомості – це завжди буде чимось, уві що кожного разу треба входити, впадати. Якщо людина залучить релігійний символ (наприклад, Бог, смерть, зло тощо) у «малюнок» та «алгоритм» свого мислення – там виникне (з'явиться) «релігія».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Віра (релігійна віра) – це особливий стан свідомості, оснований на визнанні очевидності надприродного; «є здійсненням очікуваного і впевненістю у невидимому» (Посл. до євреїв, 11:1).

Через феномен віри (як «теології свідомості» Ф. Шлейєрмахер), релігія наче перебуває усередині людської розумності. Абсолютна істина не дана людині – можна лише вірити у над-істоту (Бога), через якого долучатися до неї. В основі віри лежать певні постулати, що нерідко позначаються латинським словом «кредо» («вірую»).

Надприродне – цією категорією позначаються істоти, властивості, зв'язки тощо, якими описується «реальність» існування Бога та які складають предметний зміст релігійних сенсів й образів.

Надприродне існує, функціонує та відтворюється засобами релігійної мови, термінами із сакральним змістом. Основними формами людської «дії» у царині надприродного є молитва, пост, обрядова практика, аскетичні подвиги тощо. Проблематика «людина – надприродне» є центральною проблемою змісту релігійного знання, релігійної істини.

Бог – над-істота, абсолютний над-суб'єкт, віра в якого «закладена» у людину ним самим.

Гріх – порушення заповітів й приписів Бога, наданих у священних книгах або у тлумаченням Його жерців.

Душа – релігійний символ (термін) для позначення принципу, «середовища», «органу» регулювання відносин у системі «людина – Бог». Як надприродний (божественний) «коефіцієнт» у сутності людини. Як властивість людини, що приписується їй релігією. Як сукупність людських якостей, значущих перед Богом. Як критерій відмінності релігійної сутності людини від нерелігійної. Як принцип співмірності людини і Бога. Як релігійний еквівалент поняття «людська свідомість». Через конструкт «душа» Бог називає людину богоподібною.

Рай – релігійний символ (термін) для позначення людських сподівань на винагороду її Богом за страждання у світі. Як надія на краще життя. Як нагорода за безгріховність. Як диво віри. Як стимул у реальному/матеріальному житті. Як позбавлення від страху смерті. Як вічне життя біля Бога.

Пекло – релігійний символ (термін) для позначення сакрального факту забуття людини Богом. Особливе місце

релігійної реальності, де люди розплачуються за гріхи. Постає як протиставлення раю. Жах покарання пеклом – не у тяжкості покарання, а у вічній тривалості стану покарання. Ідея пекла – як ілюзія справедливості.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

Філософія релігії передбачає звернення до змістовного боку релігії як такої. Проблемне поле філософії релігії – це сукупність певних проблем, тематик, «сюжетів» стосовно представлення й розкриття основних змістовних компонентів релігії як явища світової історії людства та інтерпретація їх мовою філософії.

Посеред таких проблем, тематик, «сюжетів» тощо можна назвати наступні.

Проблема Бога. Що є Бог

Уявлення про бога/богів протягом історії людства пройшли певну історію форм: фетишизм – магія (шаманство) – тотемізм – анімізм / преанімізм – політеїзм – пантеїзм – монотеїзм – деїзм – меонтеїзм. За усіма ними постає образ певної надприродної істоти: божества, Бога.

Ідея Бога. Універсальне ядро будь-яких релігійних вірувань – зв'язок («зустріч») людини із «надлюдською» (божественною, сакральною) силою, що лежить в основі всього існуючого світу, й яка персоніфікована Богом. Божественна «сила» (Бог) тлумачиться як абсолютна, необмежена (навпаки, вона принципово обмежує людину, є мірою обмеженості людських сил), є недоступною для розуміння людини; вона є силою, віра в яку має для людини істотні індивідуально-психологічні й соціально-психологічні наслідки.

Бог є персоніфікацією абсолютної ідеї, абсолютного духу у суб'єктивній людській свідомості, як єдність поняття та реальності. Поняття «Бог» є раціональною логічною фіксацією над-логічної (абсолютної), такої що перевищує логічне осмислення, сутності /природи Бога/, – за словами Н. Кузанського, «недосяжне досягається через його

недосягнення». «Буття Бога – це буття-як-таке, а не якийсь певне буття» (П. Тіліх). Описати властивості (атрибути) Бога можна тільки символічно: його сутність й існування є одним тим самим; він є повністю онтологічно незалежним; він вічно перебуває у теперішньому (не має змінювання станів та часів); світ є достатнім доказом для існування Бога, проте недостатнім для осягнення того, що є Бог тощо.

Таким чином, основне у релігії – не певні догматичні вислови про Бога чи конкретні положення про «правильну», схвалену Богом, поведінку. Основне – досвід «священного» (ноуменального, від лат. *nomen* – божественне): розумне визнання зустрічі з реальністю, яка за своєю природою надрозумна. Відчуття присутності *над*-реальності, «принципово іншого» (наприклад, через «*mysterium tremendum*», почуття приголомшливої таїни Р. Отто).

Суб'єкт-носії релігійних систем світу

Кожна релігія світу має свій «образ», свою «модель» людини, що є її суб'єктом, її носієм, її створювачем та відтворювачем. Такими суб'єктами-носіями різних релігій можна назвати: носій індуїзму – маг, що впорядковує світ; носій конфуціанства – бюрократ, що організує світ; носій даосизму – містик, що споглядає світ; носій юдаїзму – обранець Бога, що використовує світ; носій синтоїзму – людська спільність, що своєю єдністю цементує світ; носій буддизму – монах-споглядальник, що мандрує світом; носій ісламу – воїн, що підкорює світ; носій християнства – бродячий ремісник, що має світ.

Зрозуміло, що різноманіття та суттєві відмінності між собою таких «моделей» суб'єктів-носіїв («моделей» людини) у різних релігійних системах світу створюють як широке змістовне розмаїття світової культури людства, так й розмаїття його інтерпретацій – на рівні ментальностей, механізмів й форм господарської активності, політико-правових ідеологій, філософських підходів тлумачення тощо. Кожній релігії як відповідає, так й відображається у ній конкретний тип психічної

культури, цілком певний соціально-психологічний та індивідуально-психологічний простір життєдіяльності людини (людей).

Проблема гріха та безгріховності. Уявлення про гріх

Що є «гріх»?

Бог знає, що на користь людині; людина заявляє, що вона сама розбереться; це – «гріх».

«Гріх» – це пояснення, обґрунтування людського «Я» через «Я», а не через Бога; прагнення зробити з себе єдину реальність. Це й є «загублена душа».

Суттєвий історико-культурний момент. Стародавній світ людина залишила «особиною» (а не «людиною»). Стан, коли вона усвідомлює себе «людиною», це – мовою християнства, наприклад, – вихідний біблійний міф, тобто початок часів у світових релігіях.

Ветхозавітний Адам, створений Богом, перш за все «надає імена всім скотам, і птахам небесним, і всім звірам лісовим» (так само робить мала дитина, коли присвоює імена речам у навколишньому світі, в який потрапила: «бібіка» – машина, «ням-ням» – їжа тощо). Світ ще мов би увесь ззовні. Але зростає у ветхозавітному садку «дерево пізнання добра і зла», до якого Бог не дозволяє торкатися. Єва, а потім й Адам зважуються вкусити «заборонений плід». «І відкрилися очі в обох» – перед Богом уже не попередні «діти». Бог розлютований. Адам, виправдовуючись перед Богом, говорить про себе вже у першій особі – «Я»; відтепер він «людина»; запущені години світової людської історії.

Проте людина, яка називає й сприймає себе як «Я», має всі можливості, щонайменше, перебільшувати своє «Я», «впасти у гріх».

Таким чином, бути «грішником» – не означає бути релігійним не у такий як треба спосіб або робити себе за певною «методикою» грішника чи того, хто кається. Бути «грішником» – розуміти себе таким, хто живе у світі, в якому немає Бога, бути «закритим» для «священного».

Уявлення про створення світу

Існують три різновиди концепцій творення:

- творення – як абсолютний вільний акт теїстичного Бога із «нічого» (християнство);
- творення – як впорядкування початкового хаосу розумними божественними силами (індуїзм, даосизм, конфуціанство, синтоїзм);
- творення – як переродження (деградація) первинного потойбічного світу (прекрасного, вічного, абсолютного) на світ що змінюється, має вади, в якому все тимчасово та в якому тепер відбувається людське життя (зороастризм).

Проблема добра і зла

Філософи ще з давніх часів казали про три сфери, в яких реалізується активність людини: істина – результат пізнавальної діяльності; краса – результат практичної діяльності; добро – результат духовної діяльності. Однією із форм останньої є релігія. Проблема добра і зла – фундаментальна проблема релігійного знання (моральний вибір – це врешті-решт вибір між добром і злом).

Змістовна основа проблеми добра і зла – уявлення про те, що *зло*, руйнування, несправедливість тощо є наявними умовами життя людини у світі; проте є сили і дії (категорія *добро*), завдяки яким людина може бути звільнена від усього цього та перебороти зло в усіх його формах й виявах.

Найбільші релігійні системи світу пропонують такі концепції проблеми «*добро – зло*»:

- християнство – зло є скоєння людиною «гріха», тобто пряме або непряме порушення нею заповітів й приписів Бога (який замислив світ як добро й надав в Одкровенні), що має онтологічні наслідки порушення моральних законів функціонування світу та страждань людини у ньому; гріховність (злостивість) земного світу та благодать Царства Небесного;
- буддизм – людина має вийти із кругообігу ілюзорного індивідуального буття «колеса страждань» «світу сансари»,

«звільнитися» від «зла», та перейти у «світ нірвани», який є вічним й незмінним полем космічної свідомості, світом абсолютного блаженства, «добра»;

– іслам – здійснення людиною якихось дій, які заборонені Аллахом і пророком Мухаммедом, або наявність у неї таких намірів, порушує одвічний порядок, встановлений у світі Аллахом (цей порядок – добро, будь-яка непокора Аллаху – зло);

– конфуціанство – кожна людина має прагнути до «ідеалу досконалої людини» (цзюнь-цзи), тобто бути «правильною» соціальною одиницею чітко впорядкованого суспільства; вийти за межі цього означає «втратити обличчя», інакше громадянську смерть;

– даосизм – справжній даос «у марноті буденності зберігає таємницю вічності, у багатоголосі землі осягає мовчання небес»; він є майстром «внутрішнього діяння», яким забезпечується місце кожній речі у світовому порядку;

– індуїзм – злом є порушення універсального закону функціонування світобудови, єдиного й незаперечного для всіх істот (дхарми), й відповідно обтяження індивідом своєї карми;

– юдаїзм – злом є порушення або невиконання з боку людини заповідей Бога; добром є свобода морального вибору людини, тобто вільного вибору заповіданого Богом.

Уявлення про загробне життя. Проблема раю та пекла

Уявлення про загробне життя присутні у всіх народів світу, є елементами їх релігійних уявлень. До речі, «світи мертвих» у релігіях світу промальовані більш детально, більш барвисто й ефектно. Світ (царство) мертвих – це і підземне царство Кур шумерів, і царство мертвих Дуате давніх єгиптян, і «країна без повернення» давніх вавилонян, і країна тіней Міклтан ацтеків, і геєна вогненна юдеїв...

У чому полягає сенс аргументів людства на користь «існування» раю/пекла? «Рай»: людина може витримати що завгодно, якщо знає, що це випробування скінчиться й їй стане краще. «Пекло»: «порушники» божественних настанов мають нести покарання.

Найбільші релігійні системи світу пропонують такі *уявлення щодо раю та пекла*.

Християнство:

– /рай/ інший вимір іншого простору-часу, населений душами, які вели праведне життя на землі; що означає набуття людською душею безсмертя у відродженому тілі після Страшного Суду; у часи Середньовіччя Царство Небесне як промениста сфера, де вільно пересуваються душі, не обтяжені потребами в їжі, сексуальними бажаннями тощо, а зайняті виключно блаженством звеличення Бога, спілкування з Богом, молитов; після всезагального воскресіння люди вже не будуть ні одружуватися, ні розмножуватися, не будуть мати інших потреб матеріальних тіл, будуть як ангели; у більш пізні часи різноманітні варіанти раю: як храм Божий, як райський сад з річками та херувимами, як світи тонких енергій й ін.;

– /пекло/ місце мук грішників, вічного покарання душ померлих грішників, позбавлене світла; пекло – це простір, створений після зради Богу з боку Люцифера, ангела світла, та його повалення у надра землі; пекло – «мука вічна», «темрява зовнішня», мука вічної смерті, місце катувань, що застосовуються у відповідності до різних категорій гріхів; поняття пекла як місця вибіркового покарання грішників незаперечливим догматом внесено Собором у 1545-1564 рр.; щодо місця знаходження пекла: папа Григорій розміщував пекло у жерлах вулканів, виверження яких відбувається через скупчення грішників, богослов Ісидор Севільський – усередині гори Етни, Хома Аквінський – у центрі землі, були уявлення й про розташування пекла на кометах як літаючих темницях, де палає негасимий вогонь.

Буддизм:

– /рай/ індивідуальне досягнення людиною нірвани є її виходом із світу матеріального буття сансари (у власний «рай»); рай Будди – рай західних небес або «Мирна країна на заході», розташована на великій відстані на захід від видимого всесвіту, душі прихильників Будди залишаються там на мільйони років, їх заняттям є споглядання та бесіди з Буддою-Амітабхою, слухання чудових птахів та блаженство посеред садів і озер; ставши

Буддою, Амітабха набув у володіння рай, Землю нескінченої радості, в яку скликає всіх, хто хоче досягти Нірвани; сам він дав 48 обітниць, у 18-ій і 19-ій з яких пообіцяв не досягати найвищого просвітлення, поки не допоможе всім розумним істотам у своєму Західному раю, «Землі найвищого блаженства»;

– /пекло/ місце перебування для істот, злобних та таких що практикували ненависть, для них існують 8 рівнів пекла (8 холодних, 8 гарячих), є ще й додаткові пекла; перебування у пеклі тривале, але не безкінечне, після вичерпання наслідків негативної карми істота вмирає та знову народжується у більш високих світах.

Іслам – у Судний день всі люди стануть воскреслими та над ними відбудеться суд, який розподілить їх на мешканців раю та мешканців пекла; муки пекла, як і насолоди раю, тривають нескінченно довго:

– /пекло/ *джаханнан* (від давн. євреськ. Ге-Хіннон, «геєна»), який охороняє ангельська сторожа із 19 персон на чолі з ангелом на ім'я Малік; жертви його горять у вогні, пов'язані ланцюгами, їдять плоди дерева закум (подібні головам шайтанів), п'ють окріп, який «розсікає їх нутрощі» та гнійну воду; інший вид пекельних мук – сильний холод; пекло складається із 7-ми кіл; воно забезпечено всілякими знаряддями для катувань та найвитонченішими засобами мордувань грішників; це – і вогонь, і казани з кип'ячою смолою, і щипці для виривання м'яса із тіла, і отруйні скорпіони, змії та всілякі чудовиська, яким на розтерзання кидають грішників; різні категорії грішників потрапляють у різні зони пекла; над пеклом перекинутий міст Сірат – він тонкий як волосся та гострий як меч ангела смерті Азраїла, служить для випробовування віруючих; він веде до раю тих, хто спроможний подолати його, грішникам цього не вдається;

– /рай/ *джанна* («сад») із його сторожем ангелом на ім'я Рідван; має вигляд дивовижного оазису – з його прохолодою, чистою й холодною водою, зеленню й фруктовими садами; тут у великій кількості смачна їжа, пиття, шовковий одяг, ріки з молока, меду та вина; всюди тіністі садки з озерами, каналами, ставками; мешканці раю у багатому одязі лежать на «ложах

розкішних», вони їдять, що побажають, п'ють надзвичайні напої, їм прислужують «хлопчики вічно юні»; кожному мусульманину у раю надані гурії – райські діви із чорними очима, шовковистим волоссям, з найніжнішою білою шкірою; них «не торкалася рука ні людини, ні джина», вони завжди готові дарувати свої ласки, вони завжди залишаються молодими та не втрачають незайманості, їх тілесна чистота не може бути спотвореною зовсім або відтворюється відразу після втіх; пізніше поряд з праведниками з'являються їх дружини – «незаймані, чоловіка люблячі, ровесниці»; всім мешканцям раю 33 роки; у раю зберігається оригінал Корана та інші священні книги, куди записані діяння людей; на верхівці зростає лотос, у сутінку якого відпочивають праведники; над раєм знаходиться трон Аллаха – від якого спадає чудесне світло, що дає спокій, умиротворення та блаженство мешканцям неба, які живуть під престолом Бога.

Конфуціанство – не має уявлень про потойбічні світи (зокрема рай/пекло).

Даосизм:

– /рай/ це численні палаци, що улаштовані на зірках, де душі досягають небесного раю, де панує вічне безсмертя; зокрема, Лао-Цзи мешкає у зірковому Пурпурному або Золотому палаці у центральній області Неба (що відповідає європейським зіркам Великої і Малої Ведмедиці); є й інші райські області Неба; даоський рай – це «шоу-шань» (гора Довголіття), країна блаженства у вигляді гірського масиву з озерами, містками, альтанками, сосновими та персиковими гаями, нею гуляють даоські божества, над якими у повітрі ширяють журавлі;

– /пекло/ має назву «хуан цюань» («Земля жовтого джерела» або «оселя темряви»), підпорядковується Ін-чжу, Володарю Темряви, й перебуває на півночі, посеред похмурих скель у провінції Сичуань, в області Похмурого Неба, і представляє собою 10-поверхову будову; на кожному із поверхів розміщується певна філія, яка нагадує китайський суд на чолі із суддею; пекло обслуговують писарі, чиновники і кати, одягнені у халати з тигрової шкіри – це ознака їх лютості; грішник послідовно проходить всі 10 поверхів-філій пекла, у кожному на нього чекає суворе покарання.

Індуїзм:

– /пекло/ від 7 до 28 рівнів пекла у царстві бога смерті Ями, у кожному з яких караються грішники (за грабунок, егоїзм, заподіяння шкоди живим істотам, жорстокість, жадібність, забивство брахмана й ін.);

– /рай/ рай Індри Сварга, рай Вішну й ін., де у помешканні світла й вічних вод, під гілками міфічних дерев, у компанії мудрих тварин тощо люди збираються на вічне життя після смерті.

Юдаїзм – у юдаїзмі мало говориться про загробне життя, перевага надається притчам та іносказанням:

– наприклад, /пекло/ «геена» (місце мук душ грішників) є метафорою; Геена – це долина Геенома, що розташована на південь від Єрусалиму, де колись язичники спалювали на вівтарі дітей, яких приносили у жертву божеству Молоху; горіння у геені очищає душі від мерзенності, що пристала до них, і тільки безнадійно мерзенні душі згорають повністю; взагалі, юдаїзм є орієнтованим на «це» життя, відносно того, що буде після смерті, Бог відкриє людині у свій час; якщо людина прожила життя правильно, з нею все буде гаразд і після смерті, у протилежному випадку це обов'язково відіб'ється на її посмертній долі.

Синтоїзм:

– /рай/ Токойо но Куни – земля вічного життя, яка знаходиться далеко за морем або навіть під водою; це Країна Достатку, Країна Вічного Життя, Вічна Країна, місце для постійного відпочинку, безсмертя, вічної молодості, місце помешкання душ померлих, що звільнилися від скверни смерті; є таємничою країною легенд;

– /пекло/ Йомі но куні – Країна Темряви, підземна країна мертвих, з якої ніхто не повертається, куди після смерті відправляється людина, що здійснила гріх порушення світового порядку цумі, й веде там тяжке існування в оточенні злих духів; має географічне прив'язування до містечка Хігасіідзумо у префектурі Сімане (у давній Японії називалась Ідзумо, від імені бога Ідзанагі, якому вдалося втекти із царства мертвих); розвинутого вчення про загробне життя, про пекло або рай у синтоїзмі немає.

Виявляється, незважаючи на те, що кожний народ світу намагався самостійно шукати знання про загробне життя, про пекло та рай, зрештою, у всіх вийшов практично однаковий результат, якщо не звертати увагу на назви та деякі несуттєві відмінності.

«Бог помер» Ф. Ніцше

За словами Н. Бора, «два найбільших відкриття людства – перше, що Бог є, друге, що Бога немає». ХХ століття оголосило про «смерть Бога» як про таку, що є «одночасно неможливою та такою, що розпочалася».

За століття до Ф. Ніцше, І. Кант – виходячи з того, що релігія, не замислюючись оголосивши війну розуму, не змогла довго встояти проти нього, запроваджує Бога як постулат практичного розуму («моральне доведення» І. Канта). Наступний крок – теза про «смерть Бога».

«Смерть Бога» Ф. Ніцше – це: образ релігійного Бога втратив у людини кредит довіри; радикальна безрелігійність людини; Бог витиснений не лише з публічного життя, а й із «глибин душі»; життя людини у світі без Бога; Бог подоланий як моральна, суспільна, природничо-наукова, філософська гіпотеза; людське життя має бути нав'язуванням світу власних форм.

Отже, для світу Новітнього часу – «справа навіть не у тому, що треба доводити, що Бог не існує, справа у тому, що у Ньому немає необхідності» (Стівен Хокінг).

Специфіка релігійного символізму

Полягає, перш за все, у сутності та засобах існування й розгортання релігійної свідомості. Ця специфіка розкриває таїни й закономірності релігійної свідомості.

Специфіка релігійного символізму, релігійної «термінології» – у питаннях про зміст та статус релігійної істини. Зокрема, контекст обґрунтування раціональності релігійних вірувань, підтвердження їх прийнятими у даному суспільстві стандартами раціональності. У сучасному світі Новітнього часу помітне місце

посідає проблематика мови релігії у контексті загальних засад філософії мови: чи є особлива «релігійна мова», що надає людині специфічне релігійне знання, чи має йтися лише про «релігійне використання мови», завдяки якому людське знання виявляється забарвленим релігійними істинами.

Специфіка релігійного символізму – й у формах, механізмах, особливостях індивідуального (індивідуально-психологічного) спілкування людини з Богом.

С настанням «некласичної» релігійності Новітнього часу сама символічна структура усіх попередніх релігій поставлена під питання. Людське «Я» бере на себе функцію контролю будь-яких символічних систем, у тому числі і релігійних.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Первісні вірування виникали як наслідок страху первісної людини перед силами природи. До чого зводилась первісна форма релігійного подолання цього страху: а) діалог людини з природою; б) підпорядкування людини природі; в) підпорядкування людиною природи.

2. Чим пояснюється той факт в історії культури людства, що первісні релігії є політеїстичними: що історія людської цивілізації розпочинається як релігії багатобожжя (а не єдинобожжя): а) для людини давнини не існувало проблем, що вирішуються релігіями єдинобожжя; б) людина давнини не могла мислити абстрактно, тому не могла логічно вийти на поняття єдиного бога; в) людині давнини соціально й «психологічно» не вигідно було мати одного бога.

3. У чому відмінність між політеїстичними релігіями Давнього світу та монотеїстичними релігіями Нового світу – з точки зору їх уваги до людини, до людського «Я»? Укажіть відповідність політеїзму: а) людське «Я» знаходиться на периферії світобудови; б) людське «Я» знаходиться в центрі світового процесу.

4. Релігія розподіляє світобудову на земний світ (Землю) та небесний світ (Небо). Як би Ви визначили релігійний термін «Небо»: а) особливе місце у часі; б) особливе місце у просторі.

5. Навіщо світовим релігіям диявол: а) як суб'єкт, який має абсолютну функцію спокушати людину зійти з істинного шляху; б) як антипод Бога; в) як персоніфікація Зла.

6. Яким чином буддизм аргументує унікальність людини посеред інших можливих форм життя Всесвіту: а) заради людини існує Всесвіт; б) закон карми виводить людину на верхівку еволюції всесвіту; в) тільки людина здатна припинити процес перенароджень у світі сансари та досягти світу Нірвани.

7. Релігію юдаїзм часто визначають не як «віру в Бога», а як «віру Богу». З позицій фундаментального розуміння релігії (релігія – це віра в Бога) прокоментуйте, чи є тотожними між собою ці два формулювання: а) так; б) ні.

8. Релігія – це звернення людини до сакрального світу, до «священних речей». «Священні речі» – вони самі по собі є «священними» (як категорії людської свідомості), чи вони стають такими у соціальних відносинах релігійної практики, а в них самих немає нічого священного: а) вони є «священними» самі собою, як особливі логічні й емоційні конструкції людської свідомості; б) вони стають «священними», в силу виконання ними релігійної ролі в суспільній практиці людини й людства.

9. Що таке ересь у системі «класичного» релігійного знання: а) умисне заперечення артикулів віри та відкрите й наполегливе відстоювання помилкових позицій; б) спроба вибору власного напрямку в рамках заданого канону; в) відмова від сліпого прийняття канонів віри, без оброблення їх власним розумом.

10. Релігійна таємниця, яка хвилює людину сьогодні (з кінця XX - поч. XXI ст.) – це таємниця життя та смерті, але не таємниця добра та зла. Чи змінює це розуміння людиною релігії: а) так; б) ні.

11. Сформулюйте істотні соціально-психологічні та індивідуально-психологічні наслідки, які має для людини віра у Бога.

12. Наведіть аргументи за/проти стосовно концепції «початкової (одвічної) релігійності людини».

13. Продовжте перелік страхів (видів страху), які згладжуються, усуваються, «знімаються» релігією: страх Бога, страх майбутнього, страх смерті...

14. Протилежність культур Заходу та Сходу проявляється, зокрема, у такому протиставленні їх релігійних систем: «релігія провини» (Схід) – «релігія сорому» (Захід). Поясніть.

15. З позицій філософії релігії дайте пояснення, чим відрізняються «формули»: «людина вийшла на пошуки Бога» / «Бон вийшов на пошуки людини».

16. Поясніть відомий вислів Ж.-Б.Робіне «Кількість зла дорівнює кількості добра».

17. Поясніть існування у світі зла (посилаючись на сюжети з релігій світу та пропонуючи власну інтерпретацію) – як сварки богів, як відсутність добра, як наслідок свободної волі людини, як задум Бога тощо.

18. Наведіть характеристики, які можна вважати характеристиками привабливості для людини раю.

19. У релігії зороастризму – людина, потрапляючи до раю, хоче чогось ще. А що саме?

20. Питання про те, чи є конфуціанство релігією, достатньо складне й до сьогодні залишається суперечливим. Наведіть аргументи за/проти, на користь тлумачення конфуціанства як релігії та проти такого тлумачення.

21. «Месія прийде в останній день перед Страшним судом» (християнство) / «Месія прийде в перший день після Страшного Суду» (іслам) – у чому різниця?

22. Яке завдання відводиться людському розуму (що доручається робити людському розуму) – у буддизмі, у християнстві, в ісламі?

23. Паралельно історії релігій у світовій історії людства йде історія вільнодумства. В яких формах знайшло своє відображення вільнодумство – у буддизмі, у християнстві, в ісламі?

24. Знамените запитання Альберта Ейнштейна: а) «Чи вічне життя не є такою ж загадкою, як і реальне життя?»; б) «Невже Бог грає у кості?»; в) «Шановний Бог, чому ти не створив світ без комах?».

25. Праця «Історія» Геродота розпочинається фразою «Боги не полюбляють щасливих людей». Чому?

26. Назвіть відмінні риси релігійної та наукової фантазії (мрії).

27. Особливості релігійної свідомості сучасної людини. За яких ситуацій, з яких причин, на яких умовах сучасна людина звертається до Бога? – надайте власні міркування щодо цього.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. «Філософія релігії»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

2. Виникнення та типологія релігій: дайте аналіз у контексті логіки виникнення та розгортання релігійної свідомості як такої.

3. Певний сюжет релігійної картини світу проаналізуйте у порівнянні на прикладах різних релігій.

4. Що є «релігійна віра» мовою філософії?

5. Що є «Бог» мовою філософії?

6. Що є «добро» та «зло» мовою філософії? Філософія релігії про проблему «добро – зло».

7. Що є «рай» та «пекло» мовою філософії? Надайте аргументи людства за/проти раю та пекла.

8. Філософія релігії про феномен раю: насолоди життя сильніші за «насолони» раю?

9. Філософія релігії про феномен пекла: пекло як світ абсолютного зла.

10. Що є «гріх» (людини) мовою філософії?

11. Філософія релігії про людину та про щастя людини.

12. Надайте коментарі з приводу вислову: «Людина – це Бог, який взятий у полон матеріальним світом».

13. Свобода вибору людини – її наявність чи відсутність, її місце та змістовний статус у релігійних концепціях світу.

14. Яка ідея є основою ідеєю релігії християнства (на якій базується змістовна та смислова цілісність християнства)?

15. Класична та неklasична релігії (класична та неklasична релігійність): порівняйте.

16. Основні релігійні системи світу (християнство, буддизм, іслам, конфуціанство, індуїзм й інші) у сучасному світі: особливості розвитку та перспективи на майбутнє.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічне релігієзнавство. Підручн. / А. Колодний (ред.). – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Аринин Е. Философия религии. Принципы сущностного анализа / Е. Аринин. – М., 1998.
3. Артеменко И.И. Боги созданы людьми / И.И. Артеменко, А.П. Моця. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 174 с.
4. Беркет П. Бизнес и Библия / П. Беркет. – СПб.: Кредо, 1998. – 320 с.
5. Боа К. Лабиринты веры / К. Боа. – М.: SGP, 1992. – 392 с.
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
7. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // В кн.: Избранное. Образ общества. – М., 1994.
8. Гараджа В.И. Социология религии / В.И. Гараджа. – М.: Наука, 1995. – 223 с.
9. Гурман Б.Л. Современная католическая философия: человек и история / Б.Л. Гурман. – М.: Наука, 1988. – 262 с.
10. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії / Б. Дейвіс. – К.: Основи, 1996. – 269 с.
11. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / В. Джемс. – М.: Наука, 1992. – 431 с.
12. Кимелев Ю.Н. Философия религии / Ю.Н. Кимелев. – М.: Изд. Дом «Nota Bene», 1998. – 424 с.
13. Колодний А. Феномен релігії / А. Колодний. – К.: Світ знань, 1999. – 1952 с.
14. Красников А.Н. Проблемы философии религии и религиоведения: Учебное пособие / А.Н. Красников, Л.М. Гаврилина, Е.С. Элбязан. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 153 с.
15. Кулик В. Исторические структуры религии / В. Кулик. – Херсон: Айлант, 1997. – 176 с.
16. Лекції з релігієзнавства. Навч. пос. / О.П. Аляєв та ін. – К.: Українсько-Фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1995. – 144 с.

17. Малерб М. Религии человечества / М. Малерб. – СПб.: Рудомино: Университетская книга, 1997. – 600 с.
18. Никонов К.И. Религиозные концепции человека / К.И. Никонов. – М.: Знание, 1986. – 64 с.
19. Паскаль Б. Думки про релігію / Б. Паскаль. – Львів: Місіонер, 1995. – 170 с.
20. Писманик М.Г. Индивидуальная религиозность / М.Г. Писманик. – М.: Мысль, 1989. – 205 с.
21. Платонов К.К. Психология религии: факты и мысли / К.К. Платонов. – М., 1981. – 305 с.
22. Релігієзнавчий словник (відповідні терміни). – К.: Основи, 1996. – 348 с.
23. Тихомиров Л. Религиозно-философские основы истории / Л. Тихомиров. – М.: Наука, 1998. – 220 с.
24. Томпсон М. Философия религии / М. Томпсон. – М.: Гранд, 2001. – 384 с.
25. Угринович Д.М. Психология религии / Д.М. Угринович. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
26. Філберт Б. Світи перед Богом / Б. Філберт. – Львів: Академічний експрес, 1996. – 245 с.
27. Чьюнинг Р. Бизнес сквозь призму веры / Р. Чьюнинг, Дж. Еби, Ш. Роелс – М.: Центр общечеловеч. ценностей, 1993. – 240 с.
28. Шахнович М.М. Философия религии: учебник для академического бакалавриата / М.М. Шахнович. – М.: Изд-во Юрайт, 2015. – 273 с.
29. Шевченко А.Н. Наука и религия – два способа познания мира / А.Н. Шевченко. – Донецк, 1997. – 265 с.
30. Шлейермахер, Ф. Речи о религии / Ф. Шлейермахер. – СПб.: Алетейя, 1995. – 432 с.
31. Юнг К.-Г. О психологии восточных религий и философий / К.-Г. Юнг. – М.: Медиум, 1994. – 260 с.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ (НАУКИ, ТЕХНІКИ, ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ)

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ (НАУКИ, ТЕХНІКИ, ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ)

Філософія інноваційного розвитку – це галузь філософського знання, сукупність філософських теорій, концепцій тощо стосовно сфери життєдіяльності людини та суспільства із розробки, розповсюдження та застосування науково-технічних нововведень (інновацій). Поряд з цим

філософія інноваційного розвитку розкриває сутність та форми прояву соціокультурних механізмів розвитку людської цивілізації за напрямком традиція – новація – інновація.

Інноваційність (здатність вносити елементи новизни), як й адаптивність (здатність пристосовуватися до змін), є загальними властивостями, що притаманні людській культурі в цілому. Завдяки цьому людина і суспільство мають можливість вирішувати проблеми, що встають перед ними у процесі історичного розвитку. Інновації відповідають за механізми перетворення суспільної системи, яка розвивається. Суспільству необхідно йти вперед, бо інакше воно приречене на поразку у боротьбі за існування й розвиток.

Уперше ввів у науковий обіг термін «інновація», як нове сучасне поняття та економічну категорію, австрійсько-американський економіст і соціолог Й. Шумпетер на початку ХХ

століття (робота «Теорія економічного розвитку», 1911 р.). Інновація ним визначалась як нова функція виробництва, як нова комбінація факторів виробництва, створена суб'єктом підприємницької діяльності. Визначення «інновації» американським теоретиком менеджменту П. Друкером – як не разове нововведення, а систематично організована робота, як потенціал для подальших нововведень, як спосіб мислення і дії – вважається таким, що найбільше відповідає сучасному сенсу вживання цього понятійного конструкту.

З 1960-х рр. для сучасного світу (постіндустріального суспільства та постнекласичних науки і техніки) ключовим став феномен «інноваційності» – як такий, що щільно пов'язаний із багатьма феноменами та процесами виробничої та споживчої суспільних сфер, у кінцевому рахунку підвищує рівень життя людей.

Філософія, що вивчає сутність, механізми, форми, сюжети інноваційного розвитку людства, має широке предметне поле та розгалужену мережу питань і тематик. Це – концепції і теорії з інноватики; механізми, форми, фази «життєвого циклу» інновації; особливості суспільно-техніко-економічного процесу, яким інноваційною діяльністю створюються кращі вироби, технології, суспільні норми; сутність низки ефектів (економічного, науково-технічного, соціального, екологічного), що спричиняються задоволенням конкретних суспільних потреб завдяки інноваційній діяльності; інновація як внесення у середовище впровадження нових «відносно стабільних елементів» (А. Прігожин), будь-то верстат, ритуал, форма звіту чи правила нотного письма; особливості соціально-культурного процесу, який завдяки запровадженню інновацій сприяє різноманітним трансформаціям соціуму; заохочення інновацій як умова для виживання окремих національних суспільств і всього людства тощо. У цілому, термінологічний каркас філософії інноваційного розвитку становлять поняття й категорії, яких об'єднує те, що вони відображають розвиток, оновлення, породження нової (радикально нової) якості – у матеріально-технологічній базі суспільства, у системах управління, у суспільних відносинах, у способах і стилях життя.

Філософія науки – це галузь філософського знання, сукупність філософських теорій, концепцій тощо, яка, з одного боку, вивчає мовою філософії особливості науково-пізнавальної діяльності як такої людини й суспільства, з іншого боку, вивчає науку як специфічну сферу людської життєдіяльності та як систему знань, що розвивається.

Щодо конструкту «філософія науки», існують різні варіанти його тлумачення (інтерпретації): це філософія, яка спирається на результати й методи науки (Р. Карнап, М. Бунге, А. Уайтхед); це посередник між наукою та гуманітарним знанням (Ф. Франк, М. Вартовський); це методологічний аналіз науки (Г.Р. Харре, М.Б. Хессе, І. Лакатос, Л. Лаудан); це ідеологічні спекуляції на науці, у цілому шкідливі для науки й суспільства (П. Фейєрабенд); це виявлення передумов наукового мислення й діяльності; це метанаукова методологія, що визначає, чим наукове пізнання відрізняється від інших способів пізнання; це синонім наукознавства, дисципліна, що включає у себе методологію, історію й соціологію науки.

Як розділ філософії, філософія науки сформувалася у середині ХХ століття. Як напрямок, що пізніше виріс до розділу філософії, філософія науки розпочалася з середини ХІХ століття, й була заснована працями позитивістів О. Конта, Дж.С. Мілля, Г. Спенсера та ін.

Філософія науки виникла як відповідь на соціальний запит необхідності осмислення соціокультурних функцій науки в умовах науково-технічного прогресу. Розглядаючи наукове пізнання як соціокультурний феномен, філософія науки розвивається разом із самою наукою, а також разом із людиною як такою, що займається науковими розвідками.

Стосовно основних проблем предметного поля філософії науки – це і питання про те, як людина від тверджень повсякденного здорового глузду переходить на загальні наукові принципи (Ф. Франк); це і можливість оцінити претензії конкуруючих теорій (К. Поппер); це і питання про критерії наукового та ненаукового; це і проблема зростання наукового знання; це і «філософські підказки» розв'язання парадоксальних наукових проблем й інше.

Філософія техніки – це галузь філософського знання, сукупність філософських теорій, концепцій тощо стосовно вивчення найбільш загальних закономірностей розвитку техніки (технології, інженерної і технічної діяльності, технічних наук), а також визначення їх місця у людській культурі у цілому та у сучасному суспільстві зокрема.

Колись соціальні пророки протягом цілих століть були зайняті пошуками надійного ключа до прогнозів майбутнього. Тепер стає зрозумілим, що таким ключем є аналіз економіки і техніки.

Життя не існує без технічних винаходів та створення світу технічних засобів. «Людина приречена на присутність техніки» (К. Ясперс). Не викликає заперечень, що феномен техніки, як і будь-який інший, підлягає вивченню мовою філософії. Історія техніки є історією культури людства.

Відносно самостійним предметом філософського дослідження техніка стала у ХХ столітті у межах філософії техніки. «Філософія техніки» як напрямок у сучасній філософії існує вже протягом більше як століття – як велика кількість текстів і розгалужена структура соціальних інститутів у різних країнах світу. А народилася філософія техніки у середині ХІХ століття у Німеччині; її першими представниками були Е. Капп, Ф. Дессауер, Е. Чіммер, Е. Дюбуа-Реймон, Ф. Бон, А. Еспінас й ін.

Ернст Капп у 1877 р. у заголовку своєї книги «Основні напрямки філософії техніки» вперше поєднав слова «філософія» і «техніка». Зміст його філософії техніки базувався на принципі «орган-проекції» (людина у всіх своїх витворах відтворює свої органи). Не зважаючи на те, що вже сучасники Е. Каппа заперечували цей принцип (тільки найпримітивніші доісторичні знаряддя праці, такі як молоток чи сокира, можна розглядати як проекцію кінцівок людини, а все стріла чи колесо не мають прототипів у людському організмі), інтерес до ідей Е. Каппа ніколи не зникав.

Сьогодні – у багатьох університетах Німеччини, США, Іспанії, Японії й інших країн світу існують відповідні дослідницькі групи, кафедри філософії техніки, читаються курси лекцій з філософії техніки. У США дислокується Міжнародне Товариство з філософії техніки, яке, розпочинаючи з 1978 р.,

публікує щорічник «Дослідження з філософії техніки». Англomовна література з філософії техніки – це Дж. Агассі, М. Бунте, Л. Віннер, П. Дурбін, Д. Іді, З. Карпенер, Е. Лейтон, Д. Мітчем, Л. Хікман, Ф. Ферре й ін. Сучасними представниками «філософії техніки» є Х. Закссе, Х. Ленк, Ф. Рапп, Г. Рополь, А. Хунінг, В. Циммерлі й ін.

Предметне поле філософії техніки – це техніка, технічна діяльність і технічне знання як феномени культури; це внутрішні закономірності і зовнішні форми розвитку технічної свідомості людства; це техніка як засіб для людини стати (бути) самою собою (у відповідності до принципу Протагора «людина – міра всіх речей»); це соціально-філософські та етичні проблеми техніки, її соціокультурних, соціальних, екологічних й інших наслідків; це дослідження технічного відношення людини до світу, технічного світогляду; це проблеми сутності та сенсу техніки; це техніка як особлива подієвість, реальність, як світ технічних подій, в якому людина живе; це проблема «технічного існування» людини (адже сучасна техніка обумовлює людські потреби, все більше перетворюється на середовище проживання, часто-густо визначає сам спосіб існування людини); це технічна раціональність як феномен, що історично розвивається та багато іншого. У фокусі «філософії техніки» й різноманітні культурні «тексти», в яких обговорюється техніка, та технічна поведінка людей.

Філософія «штучного інтелекту» – це галузь філософського знання, сукупність філософських теорій, концепцій, роздумів щодо місця та ролі інтелектуальних комп'ютерних систем та інформаційних технологій у здійсненні життєдіяльності сучасних людини та суспільства.

В різні періоди існування людської цивілізації провідними напрямками наукових досліджень були: філософія, математика, астрологія, алхімія, фізика. З другої половини ХХ ст. й дотепер лідируючі позиції у темпах розвитку впевнено посідають комп'ютерні науки та інформатика. Із усіх розділів інформатики найбільш потужними розробками, як у теорії так і у прикладних додатках, є розробки з приводу штучного інтелекту. Саме тут сконцентровані зусилля математиків, фізиків, нейробіологів, психологів, програмістів, філософів, інженерів. Найсучасніші

техніка та технології постають результатом нових наукових уявлень про матеріальний світ.

Штучний інтелект – науковий напрямок, у межах якого формулюються та вирішуються завдання апаратного або програмного моделювання тих видів людської діяльності, які традиційно вважаються інтелектуальними (представлення знань, навчання, спілкування, обрання оптимальних рішень). Сам термін «штучний інтелект» вперше з'явився в одній із статей Г. Саймона і А. Ньюелла 1958 р.

Філософія штучного інтелекту – це сукупність концепцій, що аналізують можливості комп'ютерних програм робити речі, які у людей вважаються розумними, а також «сучасна соціокультурна методологія зробити розумнішими самих людей» (П. Уінстон). Батько кібернетики Н. Вінер на запитання, чи може так трапитися, що машини стануть розумнішими за людей і поневолять їх, відповів, що це «цілком можливо, якщо люди подурнішають й перестануть розумово розвиватися».

Врешті-решт, питання про можливості створення штучного інтелекту, однакового або такого що переважає людський розум, зводяться до філософського питання про природу людського розуму як такого. Якщо під людським «інтелектом» розуміти здатність розв'язувати інтелектуальні завдання – тобто завдання, для яких не існує відомого алгоритму розв'язання й його треба створювати з нуля (наприклад, доведення недоведеної теореми, наукове відкриття, художня діяльність тощо), – то інтелект створити штучно неможливо. Неможливо створити штучний інтелект без розуміння відмінностей між ним і звичайною комп'ютерною програмою. Але відповідь на запитання, чи здатні машини на самостійне мислення, ще довго бентежитиме думку філософів.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Інноваційна діяльність – розробка, розповсюдження та впровадження науково-технічних нововведень (інновацій).

Інноваційна діяльність – це діяльність з вирішення комплексної проблеми, яка виникає внаслідок зіткнення усталених та нових форм практики або через невідповідність

традиційних норм новим соціальним запитам; це запровадження у наукову (технічну, технологічну) практику принципово нових ідей, методик, технічних рішень, технологій тощо.

Інновація – змінення концептуального підходу до норм, правил, конструкцій, технологій тощо, результатом чого постає нове і принципово нове, принципово перетворене.

Традиція (від лат. *traditio* - передача) – правила, норми й т. ін., що установилися. Новація (від лат. *novatio* - оновлення, змінювання) – нові правила, норми й т. ін., отриманні як вдосконалення існуючих, за допомогою використання нових знань, шляхом подолання тих чи інших недоліків наявних речей, процесів, явищ.

Інновація (від лат. *novatio* та префікса *in* – «у напрямку» з лат.) – тобто «у напрямку змінювань» – результат радикальної новизни, який не тільки чинить суттєвий вплив на суспільство, але й отримує на себе його (суспільства) зворотний вплив, причому у будь-яких аспектах (соціальному, економічному, культурологічному, гносеологічному, науково-технічному, на рівні моделей людської поведінки та ін.).

Сучасними міжнародними стандартами інновація визначається – як кінцевий результат відповідної діяльності, що втілений у новому чи вдосконаленому продукті, впровадженому на ринку, новому чи вдосконаленому технологічному процесі, використовуваному у практичній діяльності, чи у новому підході до надання соціальних послуг.

У Законі України «Про інноваційну діяльність» надане таке визначення інновації: інновація – «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення – виробничі, адміністративні, комерційні та інші, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери».

Наука – це система людського знання про світ, форма та спосіб осмислювання реальності, коли розуміння світу здійснюється шляхом отримання та теоретичної систематизації (й перевірки) об'єктивних знань про дійсність. Слід зазначити, що у сучасній літературі існує до двохсот визначень науки (як, до речі, й релігії).

Як складний, багатовимірний, з багатьма культурними змінними феномен, наука розпочала свою ходу з епохи Нового Часу в історії західної культури. Елементи наукового знання про світ виникли ще раніше – з часів епохи Античності, разом із появою людини як такої та науковим принципом її мислення (поряд з іншими можливими принципами мислення).

Класичний ідеал науки – як парадигму має класичну механіку; картина світу будується на засадах жорсткого детермінізму (П. Лапласа); образ світобудови уподібнений годинниковому механізму.

Некласичний ідеал науки – як парадигму має відносність, дискретність, квантування, ймовірність; відмова від принципу детермінізму; концепція нестационарного Всесвіту, варіативність картини світу (картина світу як система знань, що постійно уточнюється і розвивається).

Постнекласичний ідеал науки – як парадигму має ідею становлення та самоорганізації; теза про надзвичайну складність й непередбачуваність унікальних (тих що досліджуються) об'єктів; невизначеність як атрибутивна риса картини світу; співмірність наукових відкриттів загальнолюдським цінностям та ідеалам (соціо-гуманітарна та екологічна експертизи науково-технічних проєктів, пошук шляхів виходу із глобальних криз). Постнекласична наукова картина світу є поєднанням багатьох дисциплінарних онтологій, що репрезентують собою знання про неживу природу, органічний світ та соціальне життя.

Техніка – це система створених людиною засобів й знарядь, які матеріалізують знання та сприяють збільшенню ефективності людської діяльності, а також прийоми і операції, вміння і мистецтво здійснення діяльності. Первинними в історії людства «технічними» пристроями були знаряддя праці та зброя.

У вузькому сенсі: техніка – будь-які допоміжні засоби діяльності, знаряддя та засоби праці. У широкому сенсі: техніка виступає як особливий, технічний підхід до будь-якої сфери людської діяльності, термін «техніка» може бути використаний практично до всіх сфер і напрямків людської життєдіяльності (техніка письма, техніка акторської гри, техніка гри на музикальних інструментах, техніка пілотування, техніка

розмірковувань й ін.), як штучний прийом, який посилює, покращує або полегшує людську дію.

Як феномен у цілому, техніка – це технічні пристрої, технічні споруди, технічне середовище, технічна діяльність, технічні знання.

Технологія (від давньогрец. «техне» – мистецтво, майстерність, вміння; «логос» – думка, методика) – сукупність прийомів та способів отримання, обробки, виготовлення, змінювання стану, властивостей, форми сировини, матеріалів, напівфабрикатів, здійснюваних у різних галузях суспільної діяльності з виробництва готової продукції; комплекс організаційних заходів, спрямованих на виготовлення, обслуговування, ремонт і експлуатацію виробу із номінальною якістю та оптимальними затратами, й обумовлених поточним рівнем розвитку науки, техніки і суспільства у цілому. Це – спосіб перетворення речовини, енергії, інформації (як початкових матеріалів) у процесі виготовлення кінцевого суспільного продукту із заданими параметрами. Це – практичне застосування знання і використання методів у виробничій діяльності. Предмет технології – технічна дія.

Термін «технологія» запровадив у науковий обіг І. Бекман у 1772 р. (його книга «Посібник з технології, або Пізнання ремесел, фабрик і мануфактур»).

Види технологій: *традиційна* – технологія охоплює послідовність операцій, що виконуються за допомогою певної техніки у конкретному виробничому процесі; *сучасна* – технологія постає складною системою артефактів, виробничих операцій і процесів, ресурсних джерел, підсистем соціальних наслідків інформації, управління, фінансування і взаємодій з іншими технологіями (усвідомлення починається у 1970-і рр.).

Широко розповсюдженим є тавтологічний зворот «технологія виробництва».

Інноваційні технології – сукупність методів та засобів, підтримуючих етапи реалізації нововведення. Види інноваційних технологій: впровадження (використання результатів досліджень у конкретних умовах); тренінг (активне навчання кадрів з розвитку їх знань, вмінь, навичок та соціальних установок з метою набуття ними компетентності міжособистісної і

професійної поведінки); консалтинг (діяльність із консультування управлінців з широкого кола питань); трансферт (передавання технологій, норм тощо, перенесення умінь, навичок з однієї сфери діяльності в іншу).

Інформаційні технології (англ. *information technology*, IT) – процес, що використовує сукупність засобів і методів збору, накопичення, зберігання, захисту, обробки й передавання даних (первинної інформації) для отримання інформації нової якості (інформаційного продукту), необхідної споживачу. Він є чітко регламентованою послідовністю виконання операцій, етапів різного ступеню складності, на комп'ютерах як носіях інформації. В основному під інформаційними технологіями маються на увазі комп'ютерні технології.

У світовому масштабі інформаційні технології спричинили суттєвий вплив на розвиток суспільства й людської цивілізації у цілому. На сьогодні є думка науковців про те, що кожні 7-10 років виникає нова технологія, яка змінює все у світі.

Штучний інтелект. Існує чимало визначень штучного інтелекту – вони є настільки різними, наче мова йде про зовсім річне. Хтось вважає, що це вміння розв'язувати складні задачі, інші – що це здатність навчання, ще інші – можливість взаємодії із зовнішнім світом шляхом узагальнення і сприйняття. Є науковці, які наполягають на певні теоретичній моделі, в якій за здійснення інтелектуальної діяльності відповідають біля 120 чинників, з яких сьогодні відомі тільки 50–60. Є навіть й такий підхід (із серії дотепних): за відсутності більш точного визначення машинного інтелекту, слід казати так – точного визначення дати не можу, але обов'язково впізнаю, коли побачу.

Штучний інтелект – це «світ думок», втілених у технічному пристрої.

Віртуальна реальність – як кібернетичний простір, створений на базі комп'ютера («світ»), створений за допомогою комп'ютера), організований технічними засобами на засадах переривання всіх можливих каналів зв'язку із зовнішнім світом, крім самого технічного пристрою віртуальної реальності («занурення» у такий «світ» здійснюється за допомогою певного набору технічних засобів). Ні мистецтво, ні театр, ні літературу не можна вважати віртуальною реальністю, – як би глибоко не

занурювалася у них людина, у неї завжди залишаються вільними канали зв'язку із зовнішнім світом.

Термін «віртуальна реальність» виник у рамках кіберкультури – для позначення «реальності» інтерактивних феноменів, створеної для користувачів різноманітних комп'ютерних ігор.

У посткласичній науці стала позначати поняття, за допомогою якого позначається сукупність об'єктів наступного (по відношенню до реальності першої, яка породжує їх) рівня. Процес породження однієї реальності із іншої може тривати безкінечно, при цьому віртуальна («породжена») реальність стає тією, яка породжує, по відношенню до нової віртуальної реальності. Віртуальні об'єкти існують тільки «тут і тепер», поки у реальності, яка породжує, йдуть процеси породження віртуальних об'єктів, й із закінченням процесу віртуальні об'єкти зникають.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ (НАУКИ, ТЕХНІКИ, ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ)

Проблемне поле філософії інноваційного розвитку (науки, техніки, штучного інтелекту) – це дуже широка сукупність проблем, тематик, «сюжетів».

Надамо більш детальний змістовний аналіз основним з них.

Феномен інновації

У найзагальнішому сенсі «інновація» означає нововведення, процес створення, розповсюдження, засвоєння та використання нововведень, а також власне кінцевий результат діяльності у вигляді нової чи вдосконаленої продукції, нового чи вдосконаленого технологічного процесу. Інновація тісно пов'язана з практикою та соціально-економічним ефектом. Згідно Закону України «Про інноваційну діяльність», інновацією є новостворені або вдосконалені конкурентоспроможна технологія продукція або послуга, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого

характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва або соціальної сфери.

Важливим супутнім фактором суспільств, що є чутливими до інновацій, є «інноваційне мислення» та «інноваційна культура» суспільств у цілому та окремих його представників. За цим – закріплені у мотивах, знаннях, вміннях, навичках, зразках і нормах поведінки орієнтації, що є сприйнятливими до нових ідей, до підтримки й реалізації нововведень в усіх сферах суспільного та індивідуального життя. З іншого боку, власне інновації й самі впливають на формування інноваційних мислення та культури на суспільному та індивідуальному рівнях життєдіяльності конкретних суспільств й індивідів.

З інновацією ми маємо справу, коли в основі діяльності є концептуальний підхід, а її результатом є розвиток чи принципове перетворення. Коли йдеться про одноразову, несистемну діяльність із змінення, то йдеться про новацію.

Сам термін *innovation* вперше з'явився у наукових текстах ХІХ століття. Нове життя поняття «інновація» отримало на початку ХХ століття у працях австрійського й американського економіста і соціолога Й. Шумпетера – як аналіз «інноваційних комбінацій» у розвитку економічних систем. Інновація – це не будь-яке нововведення, а тільки таке, яке суттєво підвищує ефективність існуючої системи.

Внаслідок свого комплексного суспільного розгортання, інновації утворюють нову технологічно-соціально-економічну підсистему суспільства, яка складається: з галузей, які здійснюють інновацію; з галузей, які поширюють нову технологію та поглиблюють її економічні переваги; з галузей, які виникають у межах розвитку нового технологічного стилю. У цілому інноваційний розвиток постає процесом структурного вдосконалення економіки, підвищення якості суспільного продукту, зміцнення національної конкурентоспроможності та прискорення соціального прогресу (рівня життя) у суспільстві.

Проблема виникнення феномену наукового знання та його трансформації

Посеред суттєвих ознак науки – наявність певного типу реальності, як такої, стосовно якої наука й формулює свої «наукові» істини. Ця реальність – повинна буди дана досліднику до будь-якого дослідження, повинна зберігатися після

дослідження та повинна бути незалежною від дослідника. Передумова існування незалежної від дослідника реальності – вважається основною умовою для розгортання наукового пізнання. Саме така реальність стає об'єктом наукового вивчення, й описом саме такої реальності є наукові істини.

Зважаючи на сказане вище, наука (класична наука) – це доба Нового часу (XVI-XIX століття) в історії західної культури. Тільки розпочинаючи з епохи Нового часу на рівні логіки культури механізм взаємозв'язку «людина – світ», за суттю, був культурологічною матрицею «*S* (людина) – *O* (світ)». Саме людина Нового часу перебувала й здійснювала свою життєдіяльність у науковій картині світу та розуміла оточуючий її світ за допомогою наукового принципу мислення. За часів епохи Античності та епохи Середніх віків «науки» не існувало: це були відповідно епохи міфологічної та релігійної картини світу, з елементами наукового знання (у тих чи інших його, наукового знання, формах та проявах). Для епохи Античності – такими елементами наукового знання є, наприклад, логіка Піфагора та інших античних «математиків», для епохи Середніх віків – це «теорія» Бога щодо світу або феномен схоластики на диспутах у середньовічних університетах.

На заміну *класичній науці* Нового часу (механічна картина світу як універсальна наукова онтологія, склалася під впливом ідей Г. Галілея і І. Ньютона, об'єктом дослідження є «матеріальне тіло») на початку XX століття приходить *некласична наука* (склалася під впливом відкриттів специфіки законів мікро-, макро- і мегасвіту у фізиці): криза класичного раціоналізму, можливість множинності теоретичних описів тієї самої реальності, відносність істин й картин світу, міждисциплінарний характер наукових досліджень; об'єктом дослідження є «процес», у системі в цілому та в її підсистемах.

«Наука» XX століття – це вже не статична схема всесвіту, яка приводить у шанобливий тремтіння від надзначучості своєї гармонії та викликає естетично забарвлені думки про «божественне безумство людського духу», як це було в Античності; це і не спроби напасти на слід намірів Бога щодо світу, «анатомуючи вошу», тобто надія відшукати думки Бога у Його творіннях, що сприймаються фізично, як це було у Середні

віки; це і не динамічна схема рухів та взаємодій атомарних матеріальних тіл, яка лежала в основі класичної картини світу Ньютона епохи Нового часу; це навіть і не СТВ А. Ейнштейна початку ХХ століття, яка, як відомо, не задовольнялася класичним уявленням про елементарну частинку, яка існує та рухається за відсутності інших частинок, і пов'язала індивідуальний рух із усією практично безкінечною ієрархією систем відліку тіл та полів...

У середині ХХ століття на заміну некласичній науці приходить *постнекласична наука* (склалася під впливом ідей термодинаміки нерівноважних процесів й, отже, виникнення синергетики): принцип фальсифікації (будь-яка теорія вресхті-решт виявиться спростованою, на заміну їй прийде нова теорія), принцип розмноження теорій і принцип методологічного анархізму, відмова від поняття істини, стихійний та спонтанний структурогенез, виникнення порядку із хаосу, світ нестабільних феноменів та нерівноважних систем тощо; об'єктом дослідження є «унікальні системи», відкриті й такі що саморозвиваються.

Видається, у майбутньому буде відбуватися ще не одна трансформація «наукового пізнання», й постнекласична раціональність не є її завершальним етапом.

Феномен наукової картини світу

Одночасно з розвитком науки (як процесом накопичення знань), на її основі, із найбільш загальних її «постулатів» й гіпотез, виникає певне надбудовне явище – єдина система уявлень, що включає модель загальної побудови реальності та її основних аспектів (фізичного, біологічного, астрономічного), уявлення про «правила поведінки» що пізнає її (таку реальність) розуму, про логіку та критерії «здорового глузду» для даної моделі тощо. Така цілісна система уявлень становить *наукову картину світу*.

Наукова картина світу виникає як результат екстраполяції наявного знання на всю дійсність. В її створенні проявляється властивість людського розуму розповсюджувати знання за межі досвіду, за межі їх практичного використання, й «дорисовувати» увесь навколишній світ. У науковій картині світу знаходять своє

місце досягнення природних, технічних та соціально-гуманітарних наук.

Проте, незважаючи на її недосконалість, тимчасовість, теоретичну не-строгість, без побудови наукової картини світу людський розум не міг би просуватися уперед у пізнанні світу. Адже побудова картини, моделі світу – є, по суті, проявом інтелектуальних зусиль людини, як розумної істоти, мати у своєму розпорядженні гармонічний, комфортний, зрозумілий світ. Історико-культурна роль кожної наукової картини світу – створювати деякий ескіз, певний каркас дійсності, який, подібно силову полю, організовує рух людської думки, спрямовує результативне наукове пізнання, впорядковує соціальне життя. Відіграючи роль «форми» для цих процесів, наукова картина світу не тільки «розбирається» із супутніми для неї наявними «фактами», але й розкриває нові горизонти для наукової думки (наприклад, у вигляді гранично широких гіпотез того чи іншого аспектів дійсності), які дуже скоро будуть вимагати нової «форми» наукової картини світу. Завдяки винахідливості людського розуму, будь-які загадкові явища завжди вдається спочатку пояснити поняттями й ідеями існуючої картини світу, – проте у цих побудовах уже формуються деталі нової наукової картини світу.

Зміна наукових картин світу – це наукова революція. Як приклад, універсальна наукова революція, здійснена А. Ейнштейном: вона стала відкиданням не теорії І. Ньютона (вона взагалі не відкидалася для своєї області), вона стала відкиданням «ньютонівської картини світу», її фундаментальних категорій «простір», «час», «маса», «сила» (тяжіння). Більш того, вона стала узагальненням всього віковичного досвіду людства, його роздумів над глибинними властивостями Всесвіту.

Феномен техніки

Поняття «техніка» – виникло ще в античному світі (суспільстві), й бере свій початок від грецького слова «техне» (яке означало вміння, майстерність, майстерна діяльність).

На сьогодні поняття «техніка» є дуже широким і складним, тому дати йому визначення є справою непросту. Щодо

інваріантності підходів, можна навести такі: техніка як – сукупність певних механізмів (Ж. Елльоль); сукупність предметних артефактів, штучно створених, для здійснення інженерної діяльності; «технічні правила» будь-якої професійної діяльності (Ф. Бон); усе, що надає людському бажанню матеріальну форму (М. Ейт); система штучних органів суспільної людини; система штучних органів діяльності суспільства; спосіб самореалізації людства та «спосіб конструювання світу» (М. Хайдеггер); «сукупність дій тямущої людини з метою набути потрібну людині форму оточуючого середовища» (К. Ясперс); «виробництво надлишкового» та «головним чином зусилля заради збереження зусиль» (Х. Ортега-і-Гассет); «незграбна спроба диявола повторити акт її божественного походження» (теолог 1940-х рр. Р. Дворак).

Є різноманітні класифікації, типології, підходи при інтерпретації філософією техніки історичних етапів становлення й розвитку цього феномена (техніки). Наприклад, ручні знаряддя – ремісничо-мануфактурний період – машинна техніка – автоматизовані системи, або «техніка випадку» – «техніка ремесла» – «техніка людина-техніка» (Х. Ортега-і-Гассет). Інший підхід розвиток техніки в історичному плані подає таким чином: спочатку між людиною і природою існувала тільки одна технічна ланка – знаряддя праці (інструмент); з появою машин людина вже безпосередньо не керує знаряддям праці, а керує машиною, тобто між людиною і предметом праці вже дві технічних ланки; третя технічна ланка з'являється із упровадженням простої автоматики, наприклад, машини з програмним керуванням, тут програму роботи машини задає людина; процес подальшого технічного вдосконалення йде й далі.

2 млн. років назад на Землі появилася *Homo habilis* (людина уміла, вправна) з її кам'яною «індустрією». Проходить не одне тисячоліття, перш ніж у дуже примітивній обробці каменя для надання йому різальної або колючої форми помічається певний прогрес. Первісна людина живе і діє у світі природи, з якої й бере «механічні» пристрої: випадково відігнута й така що стрімко повертається назад гілка дерева (лук, катапульта), повалене буревієм дерево, що котиться (каток, колесо), загроза, яку приховує яма (пастка для звіра) тощо. Цікаво, що сучасним

вченим не так легко вдається зрозуміти принципи роботи, наприклад, пасток (пружинні, крутильні, на силі тяжіння й інші), що використовували первісні народи. До УІ століття до н.е. у давніх народів вже були певні знання із галузі механіки: сучасною мовою, елементи гідравліки, будівельної механіки, статички, кінематики, динаміки тощо. Проте міфологічна сутність їх світогляду нікуди не зникала – і «технічну дію» давня людина пояснювала собі участю божеств сонця, води, вогню тощо: бог сонця відповідає за денне світло і тепло, божества міста за порядок у місті, божество цеглин за те, щоб цеглини мали правильну форму й швидко висихали.

Людина Античності перші механічні машини присвячувала культу та приносила у дарунок своїм міфологічним божествам (для запалення священного вогню, молитовні колеса). Наступний крок – використання їх людиною у власних практичних цілях. Будівничого воєнних машин та фортифікацій в епоху Античності називають «механіком». З'являється трактат Аристотеля «Механічні проблеми». Найбільше за усіх античних авторів написав праць з питань механіки Герон Олександрійський («Механіка», «Книга про піднімальні механізми», «Пневматика», «Книга про військові машини», «Театр автоматів» й ін.). Геніальним механіком III століття до н.е. був Архімед. Вслід за Платоном вважаючи негідним філософа використання науки у практичних цілях, він, будучи кимось на зразок військового інженера при сіракузькому тирані Гієроні, винайшов кілька виключно корисних машин: це п'ять так званих «простих механізмів» того часу (важіль, клин, блок, нескінчений гвинт і лебідка); це «архімедів гвинт» для видалення води з корабельних трюмів та дренажу полів після паводків (сьогодні «архімедів гвинт» використовується у звичайній м'ясорубці); це декілька типів катапульт, завдяки яким тривалий час вдавалося відбивати облогу Сіракуз римським флотом; це легенда про те, як Архімед, фокусуючи невеличкі сонячні промені за допомогою дзеркал, спалив римський флот; це його трактат «Про плаваючі тіла» з основами гідростатики (та популярна історія про корону Гієрона). Значними пізнаннями у практичній механіці володіли античні архітектори: допущене напруження у каменях храму в єгипетському Карнаку $4-5 \text{ кг/см}^2$, на такий допуск напружень не

наважуються у наш час; багато давніх споруд повалені і зруйновані людською злобою, проте виявилися непідвладними природним стихіям й досі; колони у Давній Греції будувались висотою не більше дев'яти діаметрів – сьогодні відомо, що за цією межею з'являється небезпека поздовжнього вигину, отже, давні архітектори витримували цю умову теж не випадково.

Технічна дія і технічне знання людини у Середні віки – це, перш за все, реміснича майстерність, що спиралась на побутову свідомість та практику. Вважається, що вперше наукова експертиза проекту архітектурної споруди була здійснена у 1386 р. при будівництві Міланського собору.

З XV століття в Італії будівничих каналів стали називати «інженерами». Подальший розвиток набуває механіка. Напередодні Нового часу всі мистецтва розподіляються на *arts liberalis* (вільні мистецтва) та *arts mechanical* (механічні мистецтва). В останніх засяяв технічний геній Леонардо да Вінчі: він винайшов – декілька типів екскаваторів, організацію земляних робіт одночасно на кількох горизонтах, гідравлічні машини різних конструкцій, у тому числі, тангенціальну турбіну, прядильний і волочильний верстат, верстат для насічки терпугів, пристосування для нарізання різьби, прокатний стан, верстат для плетення канатів, крутильний верстат, машину для шліфування оптичних стекел, камерні шлюзи; деякі його винаходи набагато випередили свій час – відцентрова помпа, гідравлічний прес, вогнепальна нарізна зброя, важчий за повітря літальний апарат, аероплан, підводний човен тощо.

Механічні мистецтва епохи Відродження поступово перетворюються на соціально закріплену систему передавання технічних знань через мережу професійного навчання доби Нового часу. Відбувається технічна (технологічна), й промислова, революція.

У першому підручнику з механіки, що вийшов на початку XIX століття, були враховані 134 різноманітні механізми (хоча їх кількість на той час становила понад 200), причому майже половина з них була винайдена у XVIII столітті. У третій чверті XX століття світове визнання отримав довідник І. Артоболевського «Механізми у сучасній техніці», в якому були названі 4746 механізмів. Тобто за 170 років (1800-1970 рр.)

кількість механізмів зросла майже у 24 рази, в той час як з XVII по XIX століття вона лише подвоїлась.

Техніка сьогодні – це не техніка попередніх епох. Людина живе та діє у «техносфері»: «технізованому просторі та технологізованому часі». Німецький філософ техніки другої половини XX століття Г. Йонас – говорить про притаманну сучасній цивілізації відсутність точки технічного насичення: якщо класичні епохи порівняно швидко виходили на точку технічного насичення, після чого інструменти і технології залишалися фактично тими самими протягом тривалого часу, то жодна з областей сучасної техніки не прямує до точки насичення.

Технічний розвиток досягнув такого рівня, що, в принципі, людина, оснащена технікою, може здійснити будь-яке своє бажання, для неї залишається все менше і менше неможливого. Більш того, нові технології й технічні пристрої пропонують, створюють та навіть нав'язують нові форми життєдіяльності, про які людина навіть й не думала: хто коли-небудь бажав мати кінотеатр у своїй кімнаті, чи відкриту операцію на серці, чи мати штучне запліднення, чи пити каву із пластикової склянки... Технічні винаходи породжують цілі, які залучаються в існування соціуму, стають життєвою необхідністю й вимагають подальшого вдосконалення засобів їх реалізації.

У цьому контексті цікавою видається думка французького філософа і соціолога Ф. Еллюля: «Філософія, що вибудувана у відповідності з технікою 1950 р., не має жодного сенсу у 1980 р.».

Феномен інженерної діяльності

Сучасний китайський філософ Лі Боцун стверджує таке: «я виготовляю речі, я користуюсь речами, отже, я існую»... Інженерія, як створенням нових матеріальних предметів, має суттєві відмінності від явищ науки і техніки.

Питання про те, чи здатне людство створювати речі (творити), як воно може це робити та навіщо воно їх створює, – становить основне предметне поле філософії інженерної діяльності. А також – специфічні риси, статус і роль інженерії, особливості інженерного мислення, подібне та відмінності філософії інженерії з філософією науки і техніки. У філософії,

стрижнем якої є вивчення людської діяльності, непересічною темою й проблемою має стати людська діяльність зі створення і використання речей та результати цієї діяльності, «артефакти». Людська діяльність зі створення та використання речей є надто універсальною, – ще один аргумент на користь зацікавленості філософії у її вивченні.

Філософія інженерної діяльності – це поворот філософських розвідок кінця ХХ століття у бік практики (особливо за умов зростання кількості техногенних катастроф та посилення глобальних загроз). Крім того, витоками філософії інженерної діяльності слід називати феномен практичного розуму (у сенсі теоретичного розуму та практичного розуму І. Канта). Ще один аспект: на відміну від онтологічної філософської традиції, яка користувалась основними категоріями переважно як іменниками, у філософії інженерної діяльності категоріальний каркас становлять понятійні конструкти-дієслова: створювати, будувати, використовувати, конструювати, проектувати, вибирати, експлуатувати й інші.

Поняття «інженерія» не співпадає із поняттям «техніка». Техніка – як комплекс навичок, засобів, методів і знарядь – існує не тільки в інженерії, але й за її межами. Техніка у складі інженерії утворює частину можливих умов і простору для інженерії: можливість, виходячи із цілей інженерної діяльності, вибирати техніку, концентрувати техніку, запроваджувати техніку в інженерний процес (що є тільки одним із чинників інженерної діяльності, поряд з управлінськими, економічними, юридичними, етичними тощо).

Ядро наукової діяльності – відкриття (нових наукових знань), технічної діяльності – винахід (нових технічних засобів, технологічних прийомів), інженерної діяльності – будівництво (у широкому сенсі), створення нових, таких що не існують у природі, артефактів у процесі ведення інженерних робіт. Результати наукової діяльності існують у вигляді наукових понять, законів, гіпотез і теорій, вони належать до так званих «загальних знань», яким може користуватися все людство. Результати технічної діяльності – це винаходи, патенти, технічні ноу-хау, які існують у вигляді патентних документів, креслень тощо, й часто існують як «знання у приватній власності».

Результати інженерної діяльності – це речі, створені конкретним інженерним проектом, вони існують як матеріальна продукція та матеріальні об'єкти реального світу, в якому живе конкретна людина, право власності на них належить відповідним особам чи організаціям.

Є суттєві відмінності між наукою, технікою та інженерією в культурному аспекті. Наукова діяльність (наукова культура) – досліджує невідоме, знаходить й виправляє помилки у попередніх знаннях, фактично йде шляхом проб і помилок, заохочує виявлення, визнання і виправлення помилок. Технічна діяльність (технічна культура) так само користується принципом «невдача – передумова успіху», технічний прогрес є неперервною модифікацією невдалих технічних засобів і технологій. Інженерна діяльність (й культура) – виходить з чинника «одноразовості», унікальності інженерного проекту, невдачі тут є неприпустимими, вони мають бути заздалегідь відвернені, кінцевий успіх має бути обов'язковим.

Феномен штучного інтелекту

Будь-яке більш-менш серйозне технічне нововведення чинить суттєвий вплив на життя людини і суспільства, починаючи з простих побутових аспектів й закінчуючи найзагальнішими світоглядними питаннями. Історія знає чимало прикладів технічних пристроїв і технологій, поява яких спричинила вплив аж до змінювання бачення людиною світу. Коли 21.11.1783 р. брати Монгольф'єр запускали повітряну кулю, світ кожної людини був ще маленьким й ця подія супроводжувалася панічними настроями; проте потім світ для людини став більшим і ближчим.

В наш час світ у черговий раз змінюється, одночасно змінюючи людей, – завдяки інформаційним технологіям, комп'ютерним мережам, науковим і технічним розвідкам щодо феномену штучного інтелекту. Небачені раніше можливості доступу, обміну й обробки інформації, виникнення нового сектору суспільного виробництва – виробництва чисто інформаційного продукту, народження віртуальних спільнот та

поява, у кінцевому підсумку, нових моделей розуміння світу та поведінки людей – є реаліями сучасного життя.

Проблематика, названа «штучний інтелект», – пов'язана, перш за все, з таким: якою є природа мислення?, що відбувається, коли людина мислить, відчуває, бачить, розуміє?, яким чином із людської пам'яті викликаються факти?, чи можливо в принципі зрозуміти, як працює людський мозок? І, як наслідок, – чи зможе машина повністю, у всіх відношеннях замінити людину?, чи існують взагалі межі кібернетичних пристроїв?, чи є можливим створення того, що називають штучним інтелектом, хоч би теоретично? Ще більш захопливі перспективи відкриваються перед людством – якщо відмовитися від простого копіювання людської свідомості, проте створити свідомість, не схожу на людську. Істоти, що живуть у віртуальному світі, з іншою організацією «суспільства», з «не-людською» логікою, філософією, наукою і мистецтвом...

Штучний інтелект істотно відрізняється від технологій, які існували до нього. Справа у тому, що людство й досі слабо розуміє феномен й закони мислення (на відміну від механіки Ньютона чи теорії світла Максвелла). Правда, для комп'ютерників це не привід ніяковіти: для них зустріти на порозі дослідницької лабораторії мислячу машину є тільки питанням часу...

Зрозуміло, що змістовних нюансів щодо феномену штучного інтелекту безліч. Більш детально зупинимося лише на одному.

Зокрема, існує думка, що спроможтись високої ефективності роботи комп'ютерних систем можна шляхом копіювання, моделювання, імітації структури і принципів роботи людської свідомості. Чи дійсно це так? Чи дійсно є цілком зрозумілим, що є людська свідомість (хоча кібернетика і синергетика пропонують різні підходи, моделі, інтерпретації). Людина (що й означає бути розумною, такою що має свідомість) несе у собі внутрішнє уявлення про всесвіт у цілому, – чого не має у комп'ютера. До цього додається виключно складна проблема так званих «універсальних пояснювальних схем», без яких неможливо організувати роботу інтелектуальних комп'ютерних програм. Ні «залізо» людського мозку, ні його «програма», що описує стан нейронів людського мозку, не є «розумними»; «розумність»

людини це інше. Коли людина бачить вантажівку, що до неї наближується, фотони, що потрапляють у людські очі, не несуть інформації про небезпеку покалічитись, – така «інформація» з'являється у свідомості людини шляхом «підключення» її (як істоти розумної) до «картини Всесвіту». Більш того, мало хто, наприклад, може повністю уявити роботу телевізора зі всіма його функціональними елементами, ця технічна структура є більш складною, чим людина може тримати у своєму внутрішньому уявленні світу. Мозок у 10^n разів складніший за телевізори, й кумедно, що люди можуть думати, що вони мають якесь розуміння того, як вони думають...

Цікавий контекст: штучний інтелект – це серйозно чи *idea-fix* людської цивілізації?

«Стосовно розуму обчислювальних машин є багато розповсюджених міфів» (П. Уінстон). Й сам «штучний інтелект» – значною мірою є міф (на зразок «механічний мозок», «машинний розум», «холодне полум'я», «темне світло»), як *contradicto in adjecto* (протиріччя у визначенні). Синтетичний «залізний» розум є неможливим у тій фізиці, яка є у людства сьогодні.

У 1950 р. (знаменита стаття «Обчислювальні машини і інтелект» у філософському журналі «Mind») Алан Тюрінг запропонував ідею того, що зараз має назву «тест Тюрінга»: можна буде стверджувати, що комп'ютер (комп'ютерна програма) «мислить», якщо вони пройдуть тест Тюрінга. З 1991 р. щорічно проводяться змагання між комп'ютерними програмами, й найбільш людиноподібній, на думку судів, присуджується приз Х. Лебнера (Hugh Loebner). З 2004 р. як співрозмовники комп'ютерних програм у конкурсі беруть участь філософи, комп'ютерні спеціалісти і журналісти. Додатковий приз передбачений для програми, яка пройде тест Тюрінга – цей приз ще не присуджувався. Хоча час від часу називаються терміни, коли комп'ютер здолає «тест Тюрінга» – наприклад, у середині 1990-х рр. називалася дата до 2010 р.; американський винахідник і футуролог Р. Курцвейл вважає, що машини, здатні пройти тест Тюрінга, будуть виготовлені приблизно у 2020 р.; між Р. Курцвейлом і створювачем багатьох ІТ-технологій М. Капуром укладено парі на \$20 тис., що комп'ютер пройде тест

Тюрінга до 2029 р. (Long Bet Project); сам А. Тюрінг прогнозував, що машини з об'ємом пам'яті 125 МБ пройдуть його тест у 2000 р.

Тим не менше, якщо штучний інтелект є можливим, то рано чи пізно він буде створений, й питання створення комп'ютерної системи з інтелектом на рівні людини є просто питанням часу? Якщо припустити, що людина зможе створити штучний інтелект, – аналог інтелекту людини, – у цьому випадку вона втрачає своє унікальне місце на Землі як розумної істоти (немов перефразовуючи П. Лапласа: «Людина? Ми не потребуємо цієї гіпотези!»), навіть жертвує собою заради «штучного інтелекту»; виникне певний симбіоз людства та над-інтелекту, для якого людство буде виконувати сервісні функції. Згідно закону «не нашкодь людині і людству», над-інтелект має самознищитись... Створення штучного інтелекту було би великою помилкою в історії людства, – вважає британський фізик-теоретик із світовим визнанням Стівен Хокінг.

Феномен підлаштовування соціальної реальності під комп'ютерну раціональність та комп'ютерні технології

Вплив комп'ютеризації суспільства на людське життя виявився таким значним, що змушує підлаштовуватися під себе всю соціальну систему. Поява комп'ютерних мереж відразу призвела до якісного стрибку у силі впливу «комп'ютерного чинника» спочатку на виробництво, а потім й на все суспільне життя.

В інформаційному суспільстві людина «занурюється» в інформаційну культуру цього суспільства, стає її об'єктом та суб'єктом. Інформаційна культура – це сукупність нових інформаційних цінностей і зразків поведінки й мислення, якими людина «привласнює» новий інформаційний простір, орієнтується у ньому, формує інформаційні потреби та знаходить засоби їх задоволення. Інформаційна культура створює новий світогляд, новий тип «інформаційної людини».

Феномен віртуальної реальності.

Поняття віртуальної реальності все більш розгалужено входить у життя сучасної людини. Породжена інформаційним

суспільством, вона активно впливає на нього, як на окремих індивідів, так і на суспільство у цілому. Віртуальна реальність значно розширює можливості людини та суспільства у найрізноманітніших областях: виробництві і освіті, науці і мистецтві.

Віртуальна реальність – факт, що обумовлений чисто технічно (це штучно створений світ, для занурення в який потрібні спеціальні технічні засоби, що передають інформацію про цей світ людині і цьому світові про дії людини), – наповнюється інтерпретаціями культурологічного, психологічного, навіть містичного характеру; людина доходить думки, що комп'ютерна реалізація віртуальної реальності – тільки вироджений випадок більш глибокого феномену. Як наслідок, ідея віртуальності веде до перегляду понять реальності та інших онтологічних категорій.

Світ, що не існує реально, який створений у людському мисленні за допомогою комп'ютера, який складається із шолома, рукавичок і комп'ютерної «картинки», – здається, що цей віртуальний (неіснуючий, уявлюваний) світ є чимось набагато більшим, принаймні, страх, радість, азарт, що викликаються цією технологією, є цілком реальними. Нереальна віртуальна реальність постає як цілком можлива для людської свідомості символічна реальність, з усіма індивідуально- й соціально-психологічними чи соціокультурними наслідками, які з цього впливають. Більш того, на відміну, наприклад, від книги, яка не є віртуальною реальністю, у комп'ютерній (технічній) віртуальній реальності людина може стати діячем, діяти. Й ось – віртуальна реальність «збуджує» людину більше, ніж «реальна» реальність: відчутти себе непереможним шпигуном у комп'ютерній грі, показати себе неперевершеним коханцем на Інтернет-сторінці (проте не у реальному житті)... Популярною комп'ютерною грою у США та світі є, наприклад, серія ігор «The Sims», в якій симулюється звичайне людське життя: гравець ходить на роботу, прибирає будинок, готує їжу, виховує дітей й т. ін., – чому людина бажає замінити реальне життя віртуальним?, чому людині простіше «жити» у віртуальній грі, ніж у реальному житті?

Віртуальні спільноти в Інтернеті. Це зовсім не та, що у комп'ютерних іграх чи технічна віртуальна реальність. Віртуальні групи людей, віртуальне спілкування, віртуальні шлюби, віртуальний секс... «Світи», сформовані Інтернет-спілкуванням. Така мережева комунікація має багато переваг – можна підтримувати контакти на всій земній кулі, знаходити цікавих потрібних і цікавих людей деінде, і це при можливості анонімності, безкарності, можливості приховувати свої проблемні якості й комплекси.

З одного боку, спілкування в Інтернеті є складовою соціуму, воно з'явилося завдяки виникненню нових засобів комунікації, а термін «віртуальні спільноти» просто відображає факт спілкування за допомогою комп'ютерних мереж, й те, що респонденти не бачать один одного, ще не є чимось принципово відмінним у віртуальному спілкуванні щодо звичайного. Навіть такі, що на перший погляд здаються ненормальними, явища мережних спільнот, як то віртуальний шлюб чи віртуальний секс, теж нічого страшного чи серйозного, скоріше за все, не несуть: вони є такими ж, як у реальності, тільки спрощеними до максимуму Інтернетом, психологічними та соціальними іграми. Той самий віртуальний секс, якщо він не викликає порушень у звичайному сексуальному житті, є просто новою формою прояву сексуальності у сучасному світі, пов'язану з новими засобами комунікації (як колись такою новою формою став «секс по телефону»).

Отже, віртуальні спільноти не є принципово відмінними від реального соціуму, в якому вони створюються й який віддзеркалюють. Проте занурення у віртуальні «світи», тим не менше, спричиняє відрив людини від реальності, її психологічну залежність (і навіть хворобу у медичному тлумаченні) від них, як наслідок, сильно зменшується ефективність соціальної життєдіяльності людини.

«Віртуальна економіка», «віртуальна політика», «віртуальна освіта»... У сучасному світі феномен віртуальності є системним явищем, дуже активно використовується на практиці, й сфери його застосування вельми широкі. За умов сучасного розвитку соціуму феномен віртуальності виходить на високий концептуально-методологічний рівень філософського осмислення

та наукового аналізу. Реальний та віртуальний світи утворюють загальний каркас існування світу у двох реальностях.

У липні 2016 р. буквально за декілька тижнів світом неймовірно швидко поширилась комп'ютерна гра Pokemon Go: світ наче з'їхав з глузду – в Інтернеті популярність гри вища за сайти порно, безумна аудиторія гравців, шалений інформаційний потік навкруги цієї гри... Мета гри – віднаходити й ловити «диких» покемонів (фантастичних тварин із японського франчайза Pokemon) в оточуючому світі. Виходячи ловити покемонів, люди (студенти і пенсіонери, лікарі і військові – в офісах і на вулицях, на станціях метро і пляжах, в торгових центрах і церквах, у містах і селищах) потрапляють під колеса авто, тонуть у водоймищах, падають в рівчаки, стають жертвами злочинців, знаходять трупи... Заборони, погрози, санкції щодо цієї гри, навіть звинувачення цієї гри у зв'язках з дияволом... На сьогодні не зрозуміло, як довго буде тривати таке безумство навколо Pokemon Go. Коли людям набридне ловити покемонів у прилеглих та тих що знаходяться подалі сміттєвих баках, – а більше й нічим у цій грі перейматися, – гра зійде нанівець. Проте використання Pokemon Go прийомів доповненої реальності («реальної» реальності та віртуальної реальності) надало феномену Pokemon Go неабияких бонусів. Можливо, створювачі цієї гри додадуть їй нових соціальних змістів – задля подальшої історії існування її у сучасному світі.

Феномен комп'ютерної раціональності.

Як приклад – перенесення мови спілкування людини з комп'ютером на систему спілкування між людьми. При чому йдеться не просто про змінення слів (введення певних світових інтегративних понятійних позначень, зрозумілих усім, хто постійно спілкується через комп'ютер), а про змінення самого стилю мислення (зокрема, й в аспекті змістовного впорядкування світу). Вже сьогодні простір Інтернет-спілкування змушує й у реальному житті говорити спрощеною мовою, від якої один крок до спрощених, отже, менш продуманих дій. Розпочинаючи грати у комп'ютерні ігри з дитинства, дитина, коли стає дорослою, переносить «схеми» цих ігор на реальне життя. Комп'ютер, будучи універсальним засобом обробки текстів, й дійсно у багато чому реальним помічником, неминуче

сприяє універсалізації мовних засобів виразу, й, отже, може привести до неконтрольованого процесу комп'ютерної раціоналізації людського мислення, втрати ним здатності багатобічного сприйняття світу і зниження його інтуїтивних здібностей.

Інтернет змінює людину, причому ці зміни спрямовані на більш інтенсивний розвиток комп'ютерів та на ще більшу залежність людини від них. Людина не в змозі контролювати глобальну мережу Інтернет, хоча зміст його – ще один різновид накопичення пізнавальних моделей (знань) на зовнішньому (по відношенню до мозку) носії.

Феномен розповсюдження Інтернетом масової культури.

Інтернет, одне з найбільших досягнень технічної цивілізації, цілком міг би стати таким що не має аналогів в історії засобом розповсюдження й ствердження високої культури. В Інтернеті і зараз існують віртуальні картинні галереї, бібліотеки і фонотеки симфонічної музики тощо, – проте рейтинги свідчать, що користувачі Інтернету надають перевагу сайтам з іграми. (До речі, на фотографію, грамзапис й особливо кінематограф і телебачення попервах теж покладалися надії як на засіб для «просвітлення людських душ»).

Під впливом інформаційних і мережевих технологій стрімко змінюється свідомість сучасної людини. Інтернет, інструмент, створений людиною, перетворився на суб'єкт соціуму, зі своєю власною й дуже специфічною онтологією.

По-перше, світ віртуальний усе впевненіше полонить світ реальний:

– якщо раніше життя людини й суспільства віддзеркалювалося у літературі, то для сучасного світу дзеркалом стало кіномистецтво; аж до того, що кінофільми стають предметом серйозних наукових дискусій та філософських досліджень у світі (як, наприклад, завдяки кінотрилогії «Матриця», сьогодні серйозно обговорюється тема про те, що людство живе усередині величезного комп'ютера);

– людина занурюється у простір світової інфосфери, який все більше втягує її до себе; у людській цивілізації настає «інформаційний спосіб життя» (з його знецінення людської

індивідуальності, з його посиленням маніпуляції людьми через різноманітні банки даних); гуманітарна складова інформаційного способу життя наражається на багато небезпек.

По-друге, назвемо деякі негативні сторони масової культури, яка сьогодні розповсюджується Інтернетом:

- орієнтація на лозунг «прийнятним є все!»; відбувається злиття Інтернету та мас-культури;

- ігрова діяльність, в якій людина постійно вдягнена у різні маски, тим самим перетворюючись на «все» та «ніщо» одночасно;

- Інтернет є універсальним засобом (у ньому діє принцип абсолютної свободи, будь-хто може наповнювати свій сайт будь-яким змістом), тому спосіб його використання цілком залежить від тих, хто його використовує; в результаті зміст Інтернету пасе задніх у смаках маси користувачів;

- Л. Керролл був би шокований тією можливістю легко виходити за межі грамотного використання слів, яка надається сучасній людині Інтернетом – так званий комп'ютерний сленг; перекручена мова спілкування людей через комп'ютер, яка спотворює як мову, так і спілкування (а людське спілкування, як відомо, є найбільшою розкішшю у світі).

По-третє. Ще у 1960-ті рр., десятиліттям до того, як інформатика стала предметом соціальних дискусій, Ю. Габермас вважав, що поширені форми «технократичного розуму» є серйозною загрозою людській свободі. Одно з протиріч інформаційного суспільства полягає у тому, що воно містить у собі загрозу контролю над людиною, аж до «електронного тоталітаризму» – коли можна отримувати будь-яку інформацію про людину, про її місцезнаходження, пересування, про її фінансові витрати, про те, як часто і з яких причин вона звертається до медичних закладів тощо. Скажімо, на камерах спостереження сучасного токійського метро можна побачити багато людей у марлевих масках: вони є хворими? – ні, вони ховають обличчя заради збереження своєї анонімності, невпізнанності. За таких умов зростають можливості надання суспільству також й дезінформації.

Ще один контекст. Як відомо, людський мозок має дві півкулі: ліву – включається до роботи, коли потрібний аналіз якоїсь нової ситуації і пошук оптимальних рішень, праву – пов'язану із пасивно-наслідувальною поведінкою. У сучасній цивілізації (завдяки, перш за все, мережі Інтернет) виник чинник, який провокує саме мислення правою півкулею, й, хоча цей чинник має техногенну природу, він вперше в історії у глобальному масштабі впливає на психоемоційний стан людини. Раніше праву півкулю мозку було важко «включити», проте комп'ютерні технології, особливо пов'язані з віртуальною реальністю, передбачають її використання, оскільки віртуальна реальність постає простором розв'язуваної задачі, в якій слід помістити людину, а далі «включається» права півкуля. Тим самим аналітичне мислення людини пригнічується. Комп'ютеризація робить зайвою для людини необхідність самостійно мислити.

У цілому, з поширенням інформаційних технологій, духовне життя людини набуває нових рис завдяки новим можливостям. Збільшується доступність інших релігійних переконань, доступність спілкування з їх носіями – і виховується релігійна терпимість. Поява цифрового єпископату, відвідування святинь у режимі он-лайн, персональна електронна капличка, електронний молитовник на 10п молитов за секунду – людська вигадливість безмежна, особливо коли на ній можна заробити.

Анонімність, деперсоніфікація, навіть симуляція особи в Інтернеті (стать, вік, освіта, національність – будь-що може бути приховане чи змінене лише натисканням кількох клавіш) – яких перетворень зазнають моральні установки особистості, її власна система цінностей? І, відповідно, система цінностей суспільства так само має зазнати певних трансформацій. Не можна сьогодні сказати, куди саме спрямують людство сили соціальної і психологічної адаптації. Проте слід стверджувати, що шлях тут буде пройдено чималий.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Порівняйте поняття «традиція», «новація», «інновація».
2. Покажіть принципову відмінність «відкриття» від «інновації».

3. Наукова діяльність як гра: порівняння та аналогії.
4. Першою науковою теорією стала: а) геометрія Евкліда; б) геоцентрична теорія Птолемея; в) гідростатика Архімеда; г) атомістична теорія Демокрита.
5. Розтлумачте основні сутнісні риси «науки» Середньовіччя: теологізм, схоластичність, догматизм.
6. Розтлумачте основні критерії та характеристики раціонального знання: визначеність, понятійність, емпірична перевіряємість, системність, точність.
7. На вивчення яких питань та проблем спрямована філософія науки (філософське дослідження науки)?
8. Наукова раціональність у класичній/некласичній/постнекласичній картинах світу.
9. Скільки в історії науки було наукових революцій?
10. Яка з функцій не була притаманна класичній науці: а) світоглядна; б) методологічна; в) прогностична; г) пізнавальна.
11. Згідно еволюційній моделі (у філософії техніки) розвиток науки і техніки в історії людства відбувався: а) техніка розглядалася як прикладна наука; б) розвиток науки і техніки розглядаються як автономні, але скоординовані; в) наука використовує техніку для отримання власних результатів; г) розвиток науки і техніки розглядається як єдиний.
12. Згідно філософії науки, результатом наукової діяльності людини є: а) відкриття; б) наукова гіпотеза; в) наукова мова.
13. Згідно філософії техніки, результатом технічної діяльності людини є: а) винахід; б) інформація; в) технічна можливість зробити.
14. Якими причинами був у першу чергу зумовлений перехід від класичного до некласичного і постнекласичного етапів наукової картини світу в історії людства: а) релігійно-етичними; б) соціально-економічними; в) політико-ідеологічними; г) культурологічними.
15. Якими наслідками у подальшому обернулось прагнення позитивізму (неопозитивізму) спростувати метафізичну проблематику як «позбавлену сенсу»?
16. Чим відрізняється від людини робот? – надайте міркування з цього приводу.

17. Представник і один із засновників філософії прагматизму Новітнього часу Дж. Дьюї проблему наукового пізнання зовнішнього світу назвав «курйозом ортодоксального емпіризму»: а) так; б) ні.

18. Згідно з філософією прагматизму Новітнього часу, наука – є не знанням про реальність, а свого роду «шухлядою» з інструментами, з якої людина бере найбільш придатні для можливості володіти ситуацією та вирішувати практичні проблеми: а) так; б) ні.

19. К. Поппер є автором критичного раціоналізму у постнекласичній філософії науки: ним, зокрема, запроваджений принцип фальсифікації теорій – будь-яка теорія рано чи пізно буде спростована й замінена іншою теорією (так звана «еволюція знання»). Як розвиток та доповнення К. Поппера, І. Лакатос застосував модель еволюції не теорій, а методологічних програм – а) так; б) ні?

20. І. Лакатос, видатний філософ-постпозитивіст, відмовився від поняття «істина», замінивши його на «прогресивне зрушення проблем» чи «негативне зрушення проблем», а поняття «теорія» замінив на поняття «дослідна програма»: а) так; б) ні?

21. За І. Лакатосом, видатним філософом-постпозитивістом 70-х рр. XX ст., розвиток науки здійснюється як «конкуренція дослідницьких програм»: а) так; б) ні?

22. Представник філософії постпозитивізму та філософії науки Новітнього часу П. Фейєрабенд назвав «класичну» науку Нового часу «догматичною ідеологією», або «некритично засвоєним міфом»: а) так; б) ні.

23. Філософія постпозитивізму Новітнього часу (Т. Кун, П. Фейєрабенд, К. Поппер) стверджує, що «некласична» наука, на відміну від «класичної» науки, потребує не принципу верифікації, а принципу фальсифікації. Принцип фальсифікації – це: а) принципова можливість спростувати будь-яке наукове судження; б) послаблення поваги до формальної логіки й обмеження її домагань; в) спроби несуперечливо поєднати емпірію та теорію науки.

24. Співвіднесіть етапи становлення науки та їх характеристики: антична «наука» – класична наука – некласична

наука – постнекласична наука — а) носить фундаментальний характер; б) носить переважно теоретичний характер; в) носить міждисциплінарний характер; г) спирається на ідею відносності та діалогічності знань і теорій.

25. Сучасний антропний принцип виник на протигагу коперніканському принципу класичної науки. Поясніть.

26. Що є «об'єктивна реальність» – у класичній / некласичній / постнекласичній науці?

27. Чи поступається некласична філософія некласичній науці у раціональності: а) так; б) ні.

28. Співвідношення порядку та хаосу у сучасній картині світу (у сучасній науковій картині світу).

29. Синергетика та її внесок у становлення некласичної/постнекласичної наукової картини світу.

30. Співвіднесіть мислителя та його тлумачення філософії науки: І. Лакатос – П. Фейерабенд – Т. Кун – Ф. Франк — а) це філософія, що опирається на результати і методи науки; б) це посередник між наукою і гуманітарним знанням; в) це методологічний аналіз науки; г) це ідеологічна спекуляція на науці, шкідлива для науки і суспільства.

31. У чому сутність проблеми «діалогу» («спілкування») людини і комп'ютерних систем?

32. «Комп'ютерне мислення» як безсторонній арбітр дискусій з будь-яких проблем (у контексті сучасного світу) – надайте власні міркування щодо цього.

33. «Штучний інтелект»: за / проти, засади оптимізму / песимізму; проблема існування (можливості існування) «штучного інтелекту» – надайте власні міркування з цього приводу.

34. Згідно зі спеціальними дослідженнями науковців, радіо знадобилось 30 років, щоб досягти аудиторії у 50 млн. осіб., ТБ – 13 років, Інтернету – тільки 4 роки. Проте, справа в іншому: роль Інтернету зміниться тоді, коли люди перестануть його «дивитися» й почнуть його «використовувати»: а) так; б) ні.

35. Сучасні медики та соціологи стверджують, що «показник розуму» людини IQ стрімко зростає на тлі падіння загального генетичного потенціалу. Чи означає це, що освічені сучасники Пушкіна і Лермонтова цілком могли би виграти

інтелектуальний двобій у теперішніх письменників і філософів: а) так; б) ні.

36. Автор «тесту Тюрінга» А. Тюрінг посеред людських рис, яких штучний інтелект ніколи не буде мати, назвав – доброта, кохання, почуття гумору, здатність робити дещо дійсно нове. Чому (обґрунтуйте)?

37. За твердженням легендарного сучасного британського фізика-теоретика Стівена Хокінга, «люди вже створили на Землі штучне життя у формі комп'ютерних вірусів»: а) так; б) ні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. «Філософія інноваційного розвитку»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

2. «Філософія науки»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

3. «Філософія техніки»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

4. Інноваційність – в економіці, техніко-технологічній сфері, менеджменті, соціальній сфері тощо.

5. Охарактеризуйте основні сюжети розвитку науки та розвитку техніки в історії людства.

6. Наука як феномен культури. Техніка як феномен культури.

7. Техніка як поняття філософського дискурсу.

8. Еволюція взаємозв'язку науки та техніки в історії людства.

9. Проблема демаркації науки та не-науки: історико-культурний контекст.

10. Феномен позанаукового знання: його філософський смисл.

11. Роль надсмільливих наукових гіпотез та божевільних технічних проєктів в історії розвитку людства.

12. Феномен наукових революцій мовою філософії науки. Еволюція наукової картини світу.

13. Феномен наукової раціональності мовою філософії.

14. Співвідношення порядку та хаосу у сучасній картині світу та у сучасній науковій картині світу.

15. Науково-технічний прогрес в історії людства. Людська культура та ідея наукового/технічного прогресу.

16. Наука, техніка, інноваційна діяльність – як цінності сучасної цивілізації.

17. Феномен сучасної техніки: сутність, особливості, перспективи.

18. Ідеали сучасної науки.

19. Новий тип людини – «інформаційна людина» – у світі та суспільстві інформаційної культури сучасності.

20. Інтерактивні інформаційно-комунікаційні (віртуальні) світи сучасної інформаційної культури людства: місце реального світу та людини щодо них, нові соціокультурні акценти культурного розвитку людства.

21. Філософський сенс та вимір феномену «віртуальності» (віртуальна реальність, віртуальні світи, віртуальне спілкування тощо).

22. Феномен Інтернету в історії розвитку культури та цивілізації.

23. Інтернет як засіб формування світового інформаційного простору та світового віртуального соціуму людства.

24. Людська свідомість між двома світами – реальним та віртуальним, та інші небезпеки віртуальних культурних просторів.

25. Інформатизація культури як складний історично незворотній соціокультурний процес.

26. Штучний інтелект як феномен та як технологія сучасного світу.

27. Філософія комп'ютерної революції: соціальний контекст. «Комп'ютерне покоління».

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Л.А. Философия науки и техники. Уч.-метод. пос. для магистрантов / Л.А. Алексеева, Р.А. Додонов, Д.Е. Муза. – Донецк: ДонТУ, 2004. – 128 с.

2. Аль-Ани Н.М. Философия техники: Учебн. пос. / Н.М. Аль-Ани. – М., 2004. – 432 с.

3. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники / Э. Агацци. – М.: Московский филос. фонд, 1998. – 344 с.
4. Білецький І.П. Філософія науки. Навч. пос. / І.П. Білецький. – Х.: ХНЕУ, 2005. – 128 с.
5. Боголюбов А.Н. Теория механизмов и машин в историческом развитии её идей / А.Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1976. – 466 с.
6. Василенко В.О. Інноваційний менеджмент / В.О. Василенко, В.Г. Шматько. – К.: Либідь, 2004. – 297 с.
7. Вернадський В.І. Про науковий світогляд / В.І. Вернадський. – К.: Центр гуманітар. освіти НАНУ, 1996. – 56 с.
8. Виндж В. Технологическая сингулярность (перевод О.Данилов) [Электронный ресурс] / В. Виндж. – Режим доступа: <http://www.xomputerra.ru/thinky35636/>
9. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Л.Вітгенштайн. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
10. Войтов А.Г. История и философия науки. Учебн. пос. / А.Г. Войтов. – М.: Дашков и Ко, 2007. – 691 с.
11. Гадамер Г. Истина і метод / Г. Гадамер. – К.: Юніверс, 2000. – 704 с.
12. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ / П.П. Гайденко. – М.: Наука, 1980. – 568 с.
13. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки (XV-XVIII вв.) / П.П. Гайденко. – М.: Наука, 1987. – 195 с.
14. Горохов В.Г. Знать, чтобы делать: история инженерной профессии и её роль в современной культуре / В.Г. Горохов. – М.: Знание, 1987. – 176 с.
15. Горохов В.Г. Техническое знание в современной культуре / В.Г. Горохов, В.М. Розин. – М.: Знание, 1987. – 287 с.
16. Горохов В.Г. Введение в философию техники. Учебн. пос. / В.Г. Горохов, В.М. Розин. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 224 с.
17. Горохов В. Специфика философского осмысления техники // Философские науки. – 2006. – № 2. – С.186-192.
18. Горохов В.Г. Основы философии техники и технических наук. учебн. / В.Г. Горохов. – М., 2007. – 233 с.
19. Горюнов В.П. Философия науки и техники: Конспект лекций [Текст] / В.П. Горюнов, В.К. Гавришин. – СПб., 2002.

20. Границы науки / Отв. ред. Л.А.Маркова. – М.: ИФРАН, 2000. – 276 с.
21. Дильс Г. Античная техника / Г. Дильс. – М.: Прогресс, 1977.
22. Добронравова І.С. Новітня філософія науки. Підручн. // І.С. Добронравова, Т.М. Білоус, О.В. Комар. – К.: Логос, 2009. – 244 с.
23. Добронравова І.С. Синергетика и становление нелинейного мышления / И.С. Добронравова. – К.: Либідь, 1990. – 175 с.
24. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI в. / П. Друкер. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2006. – 235 с.
25. Дугин А.Г. Эволюция парадигмальных оснований науки / А.Г.Дугин. – М., 2002.
26. Ивин А.А. Современная философия науки / А.А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2005. – 592 с.
27. Ильин В.В. Философия и история науки / В.В.Ильин. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 432 с.
28. Инновационный менеджмент: Учебн. пос. / Под ред. д.э.н. проф. А.В. Барышевой. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 384 с.
29. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / В.А. Канке. – М.: Логос, 2000. – 320 с.
30. Капица С.П. Синергетика и прогнозы на будущее / С.П. Капица. – М. 2003.
31. Катусь П.Г. Трехмерная виртуальная реальность / П.Г. Катусь, Г.П. Катусь // Библиотечка журн. «Информационные технологии». – 2000. – № 5. – С. 1-24.
32. Кезин А.В. Наука в зеркале философии / А.В. Кезин. – М.: Изд-во «Знание», 1990. – 43 с.
33. Кевин У. Наступление машин / У. Кевин. – М.: Наука-Интерпериодика, 1999. – 240 с.
34. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. История развития человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – К.: Вища школа, 1985. – 294 с.
35. Князев В.Н. Человек и технология / В.Н. Князев. – К.: Лыбидь, 1990. – 175 с.

36. Князева Е.Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб., 2005.
37. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития / П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
38. Кохановский В.П. Философия и методология науки / В.П. Кохановский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 576 с.
39. Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации / С.Б. Крымский. – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с.
40. Кудашов В.И. Философские дискуссии о кинотрилогии «Матрица» / В.И. Кудашов // Вестник Российского философского общества. – 2004. – № 1. – С. 123-126.
41. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – К.: Port-Royal, 2001. – 226 с.
42. Купцов В.И. Философия и методология науки / В.И. Купцов. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 551 с.
43. Лазарев Ф.В. Вселенная культуры: стратегемы и ценности / Ф.В. Лазарев, Брюс А. Литгл. – Симферополь: СОНАТ, 2005. – 192 с.
44. Лакатос И. Методология исследовательских программ / И. Лакатос. – М., 2003.
45. Ламан Н.К. Технология – материалы – машины (история, современность, перспективы) / Н.К. Ламан, Н.И. Корягин, В.И. Васильев и др. – М.: Наука, 1994. – 271 с.
46. Лебедев С.А. Современная философия науки / С.А. Лебедев. – М.: Академический проект, 2007. – 731 с.
47. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 183 с.
48. Лук'янець В.С. Науковий світогляд на зламі століть / В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В.Озадовська, О.Я. Мороз. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
49. Максюта М.Є. Філософія науки. Навч. пос. / М.Є. Максюта. – К.: Урожай, 2004. – 418 с.
50. Мельник В.П. Філософські проблеми технікознавства / В.П. Мельник. – Львів: Світ, 1994. – 176 с.

51. Мельников Л. Виртуальная реальность человечества / Л. Мельников // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. – № 2. – С. 43-51.
52. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: Учеб. пос. / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.
53. Митчем Карл. Что такое философия техники? Пер. с англ. / В.Г. Горохов (ред.). – М.: Аспект Пресс, 1995. – 149 с.
54. Мичи Д. Компьютер-творец / Д. Мичи, Р. Джонстон. – М.: Мир, 1987. – 255 с.
55. Негодаев И.А. Философия техники / И.А. Негодаев. – М.: Мир, 2000. – 500 с.
56. Никколс Дж. Г. От нейрона к мозгу / Дж.Г. Никколс, А.Р. Мартин, Б.Дж. Валлас, П.А. Фукс. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 672 с.
57. Носов Н.А. Виртуальная реальность / Н.А. Носов // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 152-164.
58. Носов Н.А. Виртуальная психология / Н.А. Носов. – М.: Аграф, 2000. – 432 с.
59. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды: Размышление в технике / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Весь Мир, 2000. – 704 с.
60. Павловский А. Успехи техники и их влияние на цивилизацию / А. Павловский. – СПб., 1996. – 70 с.
61. Петрунин Ю.Ю. От тайного знания к нейрокомпьютеру: Очерки по истории ИИ [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Петрунин. – Режим доступа: <http://exam.tomsk.ru/stasandr/whatisii.htm>.
62. Пікашова Т.Д. Нариси з історії науки і техніки / Т.Д. Пікашова, Л.А. Шашкова. – К.: ІЗМН, 1999. – 399 с.
63. Попкова Н.В. Техносфера как техногенная среда существования человечества / Н.В. Попкова// Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 5. – С. 324-331.
64. Попович М.В. Логіка і наукове пізнання / М.В. Попович. – К.: Наукова думка, 1971. – 258 с.
65. Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер. – М.: Республика, 2005. – 447 с.

66. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
67. Пуанкаре А. О науке / А. Пуанкаре. – М.: Наука, 1983. – 559 с.
68. Пэнроуз Р. Новый ум короля. О компьютерах, мышлении и законах физики. Пер. с англ. / Р. Пэнроуз. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
69. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции / А.И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
70. Ракитов А.И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях / А.И. Ракитов. – М.: АСТ, 1998. – 264 с.
71. Рассел Б. Исследование значения и истины / Б. Рассел. – М.: Идея-Пресс, 1999. – 400 с.
72. Розин В.М. Философия техники и культурно-исторические реконструкции развития техники / В.М. Розин // Вопросы философии. – 1996. – № 3. – С. 19-29.
73. Розин В.М. Виртуальные реальности: природа и область применения / В.М. Розин // Социально-политический журнал. – 1997. – № 6. – С. 183-199.
74. Розин В.М. Философия техники. Учеб. пос. для вузов / В.М. Розин. – М., 2001.
75. Романовская Т.Б. Объективность науки и человеческая субъективность, или в чем состоит человеческое измерение науки / Т.Б. Романовская. – М., 2001.
76. Санто Б. Инновация как средство экономического развития: пер. с венг. / Б. Санто. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
77. Семенюк Е.П. Філософія сучасної науки і техніки. Підручн. // Е.П. Семенюк, В.П. Мельник. – Львів: Світ, 2006. – 152 с.
78. Синергетическая парадигма: Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 305 с.
79. Современная философия науки: знание, реальность, ценность в трудах мыслителей Запада: Хрестоматия / А.А. Печенкин (сост.). – М.: Логос, 1996. – 326 с.

80. Степин В.С. Философия науки и техники. Учеб. пос. / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов. – М.: Контакт-Альфа, 1995. – 384 с.
81. Степин В.С. Философия науки и техники / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов. – М.: Центр, 1995. – 412 с.
82. Степин В.С. Философия науки и техники / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов. – М.: Гардарики, 1996. – 400 с.
83. Степин В.С. Философия науки: общие проблемы / В.С. Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.
84. Тоффлер О. Шок будущего: пер. с англ. / О. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 204 с.
85. Тьюринг А. Может ли машина мыслить? / А. Тьюринг. – М.: Наука, 1960. – 321 с.
86. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П.Фейерабенд. – М.: Прогресс, 1986. – 544 с.
87. Філософія науки та інноваційного розвитку. Навч. пос. / Л.А. Чекаль (ред.), О.Ю. Павлова, С.В. Сторожук та ін. – К.: Міленіум, 2010. – 340 с.
88. Філософія інженерії – 2007 / Инь Жуйюй, Ван Іло, Лі Боцун й ін. (китайською мовою). – Пекін, 2007. – 202 с.
89. Філософія науки. Навч. пос. / Л.В. Фірсова (ред.), І.П. Черних, Я.М. Білик. – Х.: Нове слово, 2003. – 335 с.
90. Философия техники // Вопросы философии. – № 10. – С. 24-151.
91. Хомяков П.М. Технические реалии новой цивилизации / П.М. Хомяков. – М.: Наука, 1998.
92. Черняк В.З. История и философия техники: пособие для аспирантов / В.З. Черняк. – М.: КНОРУС, 2006. – 576 с.
93. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки: Монографія / В.Л. Чуйко. – К.: Центр практичної філософії, 2000. – 248 с.
94. Шрейдер Ю.А. Искусственный интеллект, рефлексивные структуры и антропный принцип / Ю.А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1995. – № 7. – С.174-177
95. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учеб. пос. / И.З. Цехмистро. – Сумы: ВТД «Університетська книга», 2002. – 364 с.

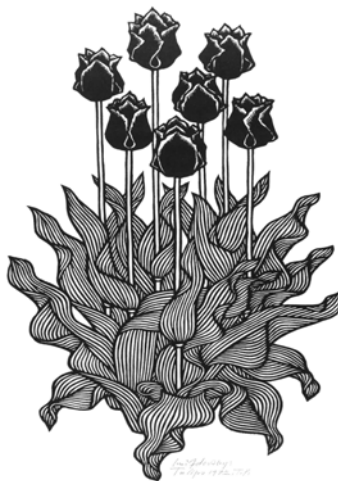
96. Энгельмейер П.К. Что нужно для изобретения машин? / П.К. Энгельмейер // Наука и жизнь. – 1980. – № 48. – С.150-156.

97. Эндрю А. Искусственный интеллект / А. Эндрю. – М.: Мир, 1985. – 264 с.

РОЗДІЛ 5

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Філософія освіти – це галузь філософського знання, яка досліджує ідею освіти та її сутність, освіту як соціокультурний феномен, її відтворення та розвиток як соціального інституту у суспільстві, визначення цілей, цінностей, ідеалів освіти та освіченості, результатів освіти та критеріїв її оцінки, а також методи проектування й створення нових освітянських інституцій і систем. Як така, що має інтегративний, міждисциплінарний характер, філософія освіти є надзвичайно широкою рефлексією щодо цілком певного предмету – сучасної системи освіти, форм й тенденцій її розвитку та способів функціонування у сучасному соціумі.

Сьогодні філософія освіти конституюється як самостійний напрям філософського і наукового знання. Проте, задовго до цього філософія освіти була ваговою складовою систем великих філософів Платона, Аристотеля, Дж. Локка, Й. Гербарта, Г. Гегеля й інших, ціла епоха у розвитку філософії освіти пов'язана з ідеалами Просвітництва... У 1940-і рр. у Колумбійському університеті (США) створюється група науковців для дослідження філософських проблем освіти – філософія освіти виникає як специфічний дослідницький напрям.

Як окрема дисципліна, філософія освіти розпочинається на початку ХХ століття. Її засновником прийнято вважати англо-

американського філософа Дж. Дьюї. А. Уайтхед, Ф. Сміт, Г. Брауді, У. Карр, І. Шеффлер, Р. Пітерс, П. Хірст, Е. Макміллан, Д. Солтіс, В. Брецинка, Ф. Кубе, Р. Лохнер, К. Кершенштейнер, Е. Шпрангер, К. Роджерс, М. Лангевельд, Г. Ноль, Е. Венігер, Ф. Феррер, П. Макларен, М. Бубер, К. Мелленхауер, А. Ілліч, Д. Ленцен, В. Фішер, К. Вюнше, Г. Гізеке, С. Ароновітц, У. Долл, Т. Стоунір та багато інших – з тих часів й дотепер виходять із того, що філософія освіти є областю системних досліджень, постає «філософські дисциплінованими методами мислення й техніки аналізу для розв’язання проблем освіти» (Д. Солтіс). На сьогодні в англійських країнах філософія освіти має усталений дисциплінарний статус, представлена окремими кафедрами в університетах. Філософія освіти розглядає розвиток людини та систему освіти у нероздільній єдності. Філософія освіти існує у світі вже декілька десятиліть (з другої половини ХХ століття). Вона, за суттю, є широко плюралістичною: під цією назвою співіснують найрізноманітніші погляди на освіту та способи її набуття, різні погляди на людину та її розвиток, різні погляди на життя та його сенс.

Сучасна західна цивілізація наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. вийшла на новий рівень розвитку («інформаційного», «постекономічного», «постіндустріального», «постсучасного», «відкритого», «мережевого», «глобального» суспільства, «суспільства третьої хвилі технологій», «К-суспільства», «суспільства ризику», «наносуспільства» тощо).

Світ навколо нас набуває дедалі більше ознак інформаційного суспільства, «цифрової цивілізації людства», яка, до речі, ще не отримала остаточного імені – Lifelong Learning Society (Суспільство Безперервного Навчання), Digital Society (Цифрове суспільство), Net-Intellect Society (Суспільство Мережевого Інтелекту), Global Society (Глобальне Суспільство), Information Society (Інформаційне Суспільство), Silicon Society (Кремнієве /Піскове/ Суспільство). Ми ще встигнемо побачити, якою вона буде прекрасною ця цивілізація світових комп’ютерних мереж та електронного доквілля, коли вона остаточно стане реальністю, якщо пощастить. Чи якщо не пощастить, хтозна? Сучасне суспільство й справді стає і цифровим, і глобальним, воно характеризується і безперервним

навчанням, і мережевим інтелектом, і «піщаною» технологією чипів (це – один із улюблених каламбурів американських фахівців з інформаційних технологій, оскільки основою мікропроцесорного виробництва є кремній, або той же пісок з пляжу).

При цьому «інформаційну революцію» «переходу від минулого до майбутнього» називають також «освітньою революцією», якою створюється «знаннева інноваційна економіка». Недарма ХХ століття оголошено ЮНЕСКО «століттям освіти». Безперервна освіта стає інструментом соціальних трансформацій. Навчаються всі без винятку соціальні групи і, що важливо, у найрізноманітніших сферах соціальної дійсності.

Основними причинами формування та інтенсивного розвитку філософії освіти як специфічної галузі (розділу) філософії називаються: відокремлення освіти як автономної сфери суспільної життєдіяльності; диверсифікація інституцій освіти; різночитання у трактуванні цілей та ідеалів освіти, якими фіксується багатопарадигмальність педагогічного знання; нові реалії сучасного світу та нові вимоги до системи освіти, пов'язані з переходом від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Освіта – це унікальний соціальний і культурний механізм передачі та засвоєння наукової й технічної інформації, знань і умінь, соціального і професійного досвіду від покоління до покоління, формування людської особистості, її світогляду й різноманітних якостей, культури у цілому.

Освіта – «розвиток здібностей розумно мислити та діяти» (І. Шефлер); як спосіб, найоптимальніший та інтенсивний, входження людини у світ науки і культури; як практика соціалізації людини; як процес трансляції культурно-оформлених зразків людської діяльності.

Базується на феномені «школи», як суспільного закладу здобуття людиною освіченості (від лат. «*schola*» – сходи, сходинки яких ведуть наверх; від давньогрец. «*schole*» – дім

радість у процесі пізнання світу, форма дозвілля, заняття на дозвіллі).

Педагогіка – система здійснення навчально-виховного процесу у суспільстві та соціальний інститут, що спрямовані на виховання та навчання підростаючого покоління, вона з'ясовує та напрацьовує особливості й закономірності формування особистості у цих процесах. З одного боку, є галуззю наукового знання, наукою, з іншого боку, є сферою практичної діяльності, ремеслом, мистецтвом.

Освіта є результатом процесів навчання та виховання, тобто педагогіки.

Виховання – власне соціальне явище, функція суспільства щодо підготовки молодого покоління до життя та життєдіяльності, а також спеціально організований й керований суспільством процес формування людини, який здійснюється в освітніх закладах та спрямований на розвиток особистості. Навчання – це процес розвитку і саморозвитку особистості, пов'язаний із оволодінням соціально-значимим досвідом людства та втілений у знаннях, вміннях, творчій діяльності та емоційно-ціннісному відношенні до світу; воно є необхідною умовою збереження та розвитку матеріальної та духовної культури конкретного суспільства.

В історії людства локальні й глобальні цілі виховання та навчання змінювалися та змінюються й тепер у відповідності до певних філософських концепцій, педагогічних теорій, вимог суспільства до освіти тощо.

Суспільство знань (К-суспільство) – суспільство, засноване на знаннях, як новий соціокультурний та цивілізаційний феномен початку XXI століття в історії людства; «соціум, основними структурними елементами якого є інформація і знання, на відміну від праці і капіталу як основних структурних елементів індустріального соціуму» (Д. Белл).

У такому суспільстві знання є основним ресурсом та всеохоплюючим ресурсом – як для індивідуумів, так і для економіки у цілому. При цьому спеціалізовані знання є продуктивною силою не самі собою, а як такі, що інтегровані на виконання конкретних завдань.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Проблемне поле філософії освіти – це надзвичайно широка сукупність проблем, тематик, «сюжетів». Надамо більш детальний змістовний аналіз основним з них.

Освіта як соціокультурний феномен

«Саме освіченістю відрізняються люди від тварин, елліни від варварів, вільно народжені від рабів, філософи від простих людей» (Піфагор).

Феномен освіти є глибоко укоріненим у людську історію та культуру. За китайськими й корейськими народними казками, наприклад, головний герой йде у місто складати державний іспит, на шляху йому зустрічаються леви, ведмеді, інші хижаки і негативні персонажі, головний герой все долає й успішно складає іспит, чим підтверджує своє станове положення у соціальній ієрархії східного суспільства...

Перші «школи» виникають у країнах Давнього Сходу (Єгипет, Ассирія, Індія, Китай й ін.) – це жрецькі школи при храмах і монастирях, палацові школи для навчання дітей знаті, школи писарів для потреб адміністративних установ тощо. В античному світі школа стала найважливішим елементом системи навчання й виховання. Тут навчали читанню і письму, вивчалися математика, граматики, література, музика, історія, епічні поеми, міфологія, філософія, астрономія, медицина. За доби Середніх віків – школи у Західній Європі відкривалися католицькою церквою; це монастирські школи при середньовічних монастирях, соборні школи у центрах єпархій (єпископські і кафедральні), а також парафіяльні школи для хлопчиків (в яких навчали тому, що вважалось найнеобхіднішим - читання, письмо, лічба як мінімальні корисні навички, спів як засіб морального облагородження підлітка, начала латини про запас). У XIII-XIV століттях відкриваються перші університети, на протигагу церковним школам з'являються цехові та гільдійні школи, які у XV-XVI століттях стали міськими школами. Створюються й світські школи для дітей аристократів: Граматичні школи, Паблік скулз (в Англії), Рицарські академії (у Германії), класичні гімназії

(у Германії й інших країнах) тощо. Діти містян стали навчатися у бюргерських школах, реальних училищах, торгових і технічних школах, де готувалися кадри для торгівлі та промисловості; до навчальних планів класичних шкіл поступово почали залучатися природничо-наукові дисципліни.

Феномен університету... Середньовічний університет включав два ступеня освіти. Перший ступінь – вивчення «семи вільних мистецтв» на семестрах «тривіум» (вивчалися граматики, риторика, діалектика) та «квадріум» (вивчалися арифметика, геометрія /за Евклідом/, астрономія /за Птолемеєм/, музика, а також філософія /за Аристотелем/ – натурфілософія, метафізика, етика). Випускник тривіуму отримував ступінь «бакалавр вільних мистецтв» й міг посісти посаду гувернера або шкільного вчителя. Випускник квадріуму отримував ступінь «магістра вільних мистецтв» й міг стати викладачем університету або посісти «пристойну посаду», наприклад, секретарську. Другий ступінь – вищий факультет богословський; потім – юридичний, медичний тощо. Випускник отримував ступінь «доктора», який відкривав йому доступ у придворні лікарі, у ректори або декани, у державні та єпископські канцелярії тощо.

Засновником дидактики (розділу педагогіки, яка розробляє теорію освіти і навчання) вважається чеський мислитель-гуманіст, педагог, письменник Я. Коменський (1592-1670); він розробив класно-урочну систему, предметне викладання, увів проведення канікул, запропонував розподіл навчального року на навчальні чверті, початок навчального року встановив восени...

Сучасна західна система освіти у своїх основних рисах склалася під впливом певних філософських та педагогічних ідей кінця XVIII - початку XIX століть – це так звана «класична» система (або модель) освіти. Класичну парадигму освіти неможливо ігнорувати або зруйнувати, – як і класичну фізику, наприклад. Вона є досягненням світової цивілізації, тим базисним рівнем, на якому виростають усі подальші системи освіти. Проте інформаційна суспільна історія, в яку увійшло людство наприкінці XX століття, супроводжується новими запитамми щодо явища освіти як такого та щодо соціального інституту освіти.

Постмодернізм спричинив нові тенденції в європейській культурі, у тому числі стосовно системи освіти.

Постмодерністський спосіб мислення виявився співзвучним інформаційним технологіям сучасного світу; електронні форми комунікації, нові форми роботи з текстами в електронному вигляді, інтертекстуальність... Віртуальний простір стає простором й системи освіти: віртуальні університети, дистанційна освіта, інформатизація та комп'ютеризація освіти, розвиток соціальних систем, зокрема, системи освіти, за принципом мережних структур (*network society* за М. Кастельсом) тощо.

Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального висуває нові вимоги до системи освіти, актуалізує нові (до того ж плюралістичні, альтернативні один одному) підходи й до суб'єкта освіти – людини.

Освіта як соціальний інститут

Право на освіту сьогодні є невід'ємним правом людини: воно підтверджено національними документами всіх цивілізованих країн світу та міжнародними правовими документами (наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод /04.11.1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р./, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від ООН /16.12.1966 р., ратифікований Українською РСР 19.10.1973 р./ й інші).

Освіта (навчання), як соціальний інститут, – це цілеспрямоване передавання суспільством через систему навчальних закладів різного рівня та спрямування (загальноосвітні та професійно-орієнтовані школи, коледжі, університети тощо) свого культурного спадку (накопичених знань, цінностей, навичок, вмінь) від одного покоління іншому. Як соціальний інститут, освіта є основною інституціональною структурою, що забезпечує соціалізацію людини (тобто завдяки, перш за все, освіті індивіди розвивають якості, суттєві для ефективного функціонування у суспільстві, в якому вони живуть).

Слід зазначити, що в історії, мабуть, не було жодного періоду, коли суспільство було задоволеним своєю системою освіти. Чому слід навчати – знанням, способам діяльності,

мисленню, здібностям до самонавчання? Як слід навчати – очно, заочно, дистанційно, у державних чи приватних навчальних закладах, за якими стандартами освіти? Якого підходу до навчання слід дотримуватися – культуро-відповідного (підсумки навчання за єдиною для всіх навчальною програмою залежать виключно від старанності тих, хто навчається, а також від культурного середовища, в якому здійснюється навчання – кількість освітніх будівель, бібліотек, комп'ютерів, викладачів високого рівня й т. ін.) чи природо-відповідного (навчання має виходити із природних задатків тих, кого навчають)? Таких змістовних «координатних шкал» безліч...

Колись давньогрецький філософ Платон пропонував такий варіант організації державою системи освіти: освіта має бути доступною для всіх громадян, незалежно від соціального походження і статі, й однаковою для всіх віком 10–20 років; основними предметами мають бути гімнастика, музика і міфологія; у віці 20 років перший відбір кращих, які продовжують освіту, вивчаючи як основний предмет математику; у віці 30 років наступний відбір кращих, які навчаються ще 5 років, вивчаючи як основний предмет філософію; потім вони протягом 15 років беруть участь у практичній діяльності, набуваючи вмінь і навичок управління; і тільки у віці 50 років, отримавши всебічну освіту та засвоївши досвід практичної діяльності, подолавши ретельний відбір, допускаються до управління державою. Згідно з Платоном, за цим освітнім алгоритмом вони стають правителями, абсолютно компетентними, з наявними чеснотами, здатними управляти суспільством і державою. Ті, хто не пройшов перший відбір, стають ремісниками, землеробами, торговцями. Ті, хто не пройшов другий відбір, стають дрібними управлінцями і воїнами.

За доби Середньовіччя світська освіта розглядалась як другорядна, у порівнянні з вивченням християнської релігійної догматики. Проте певне відхилення від релігійного виховання допускалося при світському вихованні й навчанні дітей рицарів-феодалів. Програма так званого рицарського виховання зводилась до оволодіння «сімома рицарськими чеснотами»: вміння їздити верхи, плавати, метати спис, фехтувати, полювати, грати у шашки, складати і співати вірші на честь сюзерена і «дами

серця». Оволодіння грамотою не входило до цих основних освітніх предметів, проте життя вимагало давати феодалам певну загальноосвітню підготовку, щоб вони могли посідати командні державні і церковні посади.

У сучасному світі система освіти (ієрархія навчання), спрощено й у цілому, має такий вигляд: начальна освіта, неповна середня освіта, повна середня освіта, середня професійна освіта, бакалаврат вищої освіти (перший ступінь вищої освіти), магістратура (другий ступінь), аспірантура (третій ступінь), докторантура, подальше професійне вдосконалення. При цьому відмінності між різними країнами світу щодо національних систем освіти є досить суттєвими (за різними аспектами). Наприклад, Нідерланди витрачають на освіту більше третини національного бюджету країни, в Японії за рахунок бюджету навчаються тільки 1-9 класи начальної і неповної середньої школи, у подальшому молода людина сама оплачує набуття нею освіти.

На сьогодні, за даними ЮНЕСКО, не менше 70% дітей у світі отримують начальну освіту. Вік закінчення начальної освіти у різних країнах різний, але, як правило, це 11–12 років. У більшості країн заклади начальної і середньої освіти є роздільними. Середня освіта у розвинених країнах світу стала загальною та обов'язковою, починаючи з XX століття. Вік закінчення середньої освіти, як правило, наближений до настання повноліття. Після отримання середньої освіти навчання або закінчується, або продовжується у закладах професійної освіти чи у вищій школі. Вища освіта, навіть у розвинених країнах, не є загальною (у найбільш розвинених країнах через систему вищої освіти проходять до половини населення країни).

Функціями освіти, як соціального інституту, є: соціально-культурні – забезпечують розвиток культурно-духовного життя суспільства (особливо вища освіта), формують у особи соціальну відповідальність за збереження, розвиток, трансляцію духовної спадщини; соціально-економічні – пов'язані з формуванням та розвитком інтелектуального, науково-технічного і кадрового потенціалу суспільства, із соціальною стратифікацією; соціально-політичні – пов'язані із забезпеченням безпеки суспільства у широкому сенсі її тлумачення, із соціальним контролем,

соціальною мобільністю, сталим розвитком суспільства, його залученістю у загально-цивілізаційні процеси.

За ходом історії розвитку людства у системі освіти (й педагогіці) на кінець ХХ століття сформувалися певні класичні моделі освіти (які умовно розподіляють на європейську, американську, радянську та японську). Вони різняться підходами до вивчення точних і гуманітарних дисциплін, до практичної і теоретичної підготовки, до співвідношення засвоєння історії та прагнення до нового тощо. У сучасній освітній практиці застосовуються різні поєднання цих класичних моделей.

Європейська модель: сформувалась під впливом найперших класичних шкіл Європи, базується на використанні моделі *Liberal Arts* (передбачає самостійний вибір молодою людиною певних життєвих цінностей й її здатність нести відповідальність за свій вибір), має суттєві особливості у пристосуванні до національних систем освіти конкретних країн Європи. Американська модель: є відносно молодою, також базується на моделі *Liberal Arts*, проте із зміщенням акцентів з теоретичного навчання (вивчення його самостійно й за бажанням) на практичне, з обранням майбутньої професії ще у школі. Радянська модель: за основу була обрана академічна модель В. Гумбольдта, теоретичне навчання поєднувалось з практичними роботами; проте в умовах тоталітарної держави склалася державна уніфікована, така що пригнічувала індивідуальність, система освіти, яка трансливала конгломерат знання та псевдо-знання, цінностей та псевдо-цінностей. Японська модель: основана на американській моделі, яка була прийнята в японських школах після Другої світової війни, отримала назву «6-3-3» (за роками навчання у школі), характеризується значним обсягом знань, що викладаються в японських школах, й що вимагає від дітей регулярно займатися з репетиторами та на різноманітних додаткових курсах і гуртках (як наслідок, японці з малих років звикли працювати цілими сутками, не відчуваючи втоми), акцент в японській школі робиться на вивченні точних наук, на відміну від американської школи в японській школі більш суворо дотримуються дисципліни і порядку.

Цікавим є той факт, що, як вважається, японські учні, для яких характерне інтенсивне механічне натаскування на тестах,

добре відповідають на стандартні запитання, проте особливих логічних здібностей при розв'язанні нестандартних задач не показують; у змаганнях із однолітками з інших країн вони посідають перші або одні з перших місць, а американські учні не піднімаються вище середини підсумкової таблиці, а іноді й пасуть задніх. У той же час має місце цілковита перевага американських вчених над японськими в отриманні принципово нових результатів в усіх галузях науки і техніки; американська фундаментальна наука набагато сильніша за японську, американські дослідницькі університети набагато сильніші японських університетів.

Світ сьогодні є поєднаним спільною турботою про виховання та надання гідної освіти сучасній людині. Всі країни світу поєднує розуміння, що сучасна освіта має стати міжнародною; вона все більше набуває рис полікультурного утворення та нею самою все більше створюється таке полікультурне середовище. Міжнародний освітній простір інтенсивно розвивається, об'єднує національні освітні системи різних типів й рівнів, що істотно відрізняються культурними та філософськими й світоглядними традиціями, які зберігають свою різноманітність у процесах глобалізації світового освітнього простору.

Реалізуючи загальну стратегію зростання вимог до якості освіти й підготовки кадрів, світова спільнота на початку XXI століття спричинила певні важливі тенденції у розвитку світового освітнього простору, а саме: орієнтація на перехід від елітної освіти на загальнодоступну високоякісну освіту; поглиблення міждержавного співробітництва у галузі освіти, яке залежить від потенціалу національних систем освіти та рівних умов партнерства; суттєве збільшення у світовій освіті гуманітарної складової через введення у навчальний процес дисциплін, орієнтованих на людину (психології, соціології, культурології, екології, ергономіки тощо); широке розповсюдження нововведень при збереженні національних традицій і національної ідентичності окремих країн. Іншими словами, світовий освітній простір стає полікультурним та орієнтованим на розвиток людини й цивілізації у цілому, більш відкритим до формування міжнародного освітнього середовища,

наднаціонального за характером знань та залученню людини до світових цінностей.

«Суспільство знань» (*knowledge society*)

Інформаційний світ, в якому живе сучасне людство, вимагає існування певного типу людини – людини, здатної сприймати цивілізацію новітніх інноваційних технологій як спосіб життя (й життєдіяльності). Навіть найкраща модель суспільства не здатна гарантувати людині кращого життя, ніж те, на яке вона заслуговує за своїми знаннями і культурою. Тому навчити людину висувати новим технологіям і новим суспільним відносинам запити освіченої людини так само важливо, як і просто задовольняти її запити.

У сучасному світі відбуваються не просто небачені раніше в історії перетворення, але й він виходить на такий стан, коли подальша доля людської цивілізації визначатиметься, перш за все, високоефективними системами освіти та інтелектуально-освітнім потенціалом людини і суспільства.

Як людині досягти відповідності вимогам світу до неї? Як знання, вміння та навички вимагаються від людини? Як і де їй навчитися «жити у сучасному світі»?

Що мав на увазі головний інженер «Форд Мотор» Луїс Росс, виступаючи наприкінці 1980-х рр. перед студентами-політехніками: «У вашій кар'єрі знання – щось на зразок молока, термін придатності якого надрукований на упаковці. Термін придатності інженерного диплому – біля трьох років. Якщо на цей час ви не поповните знання, отримані в університеті, чимось новим, ваша кар'єра скисне»? А Річард Содерберг, професор Массачусетського технологічного інституту, говорить вже про «10 секунд» – «неправильно вважати, що університетський диплом дозволяє не хвилюватися у найближчі десять років, насправді не хвилюватися можна десять секунд»... «Коли людина закінчує чотири курси з наукової або технічної спеціальності, половина того, чого її навчали, встигає застаріти. Фахівець тепер не той, хто раз у житті навчився роби щось як слід, а той, хто здатний засвоювати знання, обсяг яких подвоюється кожні півтора роки». Автор «Дептфордської

трилогії», канадський письменник і журналіст Уільям Робертсон Дейвіс (1993 р.): «Світ, в якому я живу, настільки не схожий на світ, в якому я народився, що якщо на це не звертати уваги, я перетворився би на доісторичну людину».

Сучасне наукове й технічне знання виходить на межі, наближені до фантастики. З'являються нові теорії, розробляються нові технології, винаходяться нові знання та нові методології їх винаходу. Такий інтенсивний розвиток науково-технічного потенціалу людства вимагає зовсім іншого, у порівнянні з попередніми часами, стану інтелектуальної культури у суспільстві, принципово нових технологій пошуку, розповсюдження, трансляції знань у суспільстві (бо, інакше, за умов «лінійної» методики підрахунків, на середину XXI століття наука буде вимагати вдвічі більшу кількість вчених, ніж на той час буде становити кількість населення Землі).

Отже, сучасна цивілізація вийшла на нові горизонти розвитку, базою якого є парадигма неперервної освіти упродовж життя, перехід до суспільства знань та поява *Homo educatus* (людини освіченої).

Сучасна освічена людина сильно відрізняється від такої попередніх епох розвитку людства, вона мислить зовсім по-іншому. Якщо спитати студента європейського університету кінця XIX століття, наприклад, про логічний зв'язок між лисицею і зайцем, то він відповість, що «лисиця полює на зайця». Сучасний студент, із набагато вищим рівнем абстрактного мислення, відповість, що лисиця і заєць є ссавцями, що мешкають у подібних природних умовах. Проте цього замало. Сучасна система освіти покликана підготувати людину до суспільства майбутнього, до існування у світі майбутнього...

У науковий обіг поняття «суспільство знань» (knowledge society) увів у 1996 р. П. Друкер, засновник менеджменту, професор низки університетів США. У такому суспільстві саме знання посідають перше місце посеред інших чинників суспільного розвитку. У 2005 р. ЮНЕСКО оголосила «Всесвітню доповідь 2005 року: На шляху до суспільства знань», в якому обґрунтовувалась необхідність і значення переходу від концепції інформаційного суспільства до концепції суспільства знань.

Доступ до якісної й безперервної освіти для всіх, відкритий для всіх й такий що функціонує за цивілізованими правилами Інтернет, ефективна інноваційна система (яка поєднує в єдиний комплекс економіку, науково-дослідницькі центри й навчальні заклади), держава як ініціатор та координатор становлення й розвитку суспільства знань – такими є вихідні умови, за якими має будуватися суспільство знань початку ХХІ століття.

Навчання – стає важливою частиною щоденного життя. Знання – складовою товарів, виробництва, послуг, розваг...

Визначальним фактором становлення суспільства знань сьогодні стає готовність й сама здатність людей адекватно сприймати, розуміти та створювати інновації. Й, отже, головним завданням освітньої сфери постає формування у людини інноваційного мислення, як її особливо важливої особистісної та суспільної властивості й цінності. Людина, яка хоче бути ефективною у суспільстві знань, повинна вміти, у першу чергу, гнучко адаптуватися до таких що швидко змінюються життєвих ситуацій, самостійно набуваючи та успішно використовуючи на практиці при вирішенні різноманітних проблем необхідні знання, що дозволить такій людині протягом усього свого життя знаходити своє місце у світі та у суспільстві. Людина, яка хоче бути ефективною у сучасному суспільстві знань, має самостійно, критично мислити, вміти бачити проблеми, які виникають у реальному світі, та шукати шляхи їх розв'язання, використовуючи новітні знання і технології. Людина, яка хоче бути ефективною у суспільстві знань, має чітко усвідомлювати, яким чином можна ефективно застосувати знання у своїй індивідуальній та суспільній практиці, має буди здатною генерувати нові ідеї, творчо мислити, й самостійно розвивати у собі та вдосконалювати свої вольові та ділові якості, свій культурний рівень, свій інтелект.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) розробка педагогічних та освітніх ідей; б) місце і смисл освіти у культурному універсумі

людства; в) протиставлення людини освіченої людині до-культурній; г) освіта як інститут здійснення політичної влади у суспільстві; д) звернення філософії до педагогічної теорії і практики, до проблем освіти; є) пошук єдиного філософського підґрунтя освітніх новацій; ж) співставлення різних концепцій освіти, розробка форм оптимізації освітньої практики; з) подолання суперечностей у педагогічних теоріях й концепціях.

2. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) дослідження філософських ідей освіти у різні періоди розвитку людства; б) розробка ідеалів освіченості людини як міри її духовної свободи; в) філософія освіти як «ситуативна філософія» та «професійний редукціонізм»; г) педагогіка як прикладна філософія; д) роздуми про пріоритети та сутність освіти як інституту розвитку культури; є) аналіз вихідних принципів педагогічних теорій й концепцій; ж) філософія освіти як прикладна філософія для вирішення загальних та конкретних проблем освіти; з) правові аспекти функціонування національних освітніх систем.

3. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) дослідження філософських проблем освіти; б) сенс та особливості педагогічної діяльності; в) специфічні шляхи інституалізації освіти у філософію освіти; г) освітня теорія та прикладні дослідження в освіті; д) дослідження суспільного статусу освіти та його трансформацій; є) взаємозв'язок соціальних та освітніх змін у суспільному житті; ж) узагальнюючий аналіз розвитку системи освіти у контексті основних соціокультурних змін сучасного суспільства; з) надбіологічні механізми успадкування навчальних та виховних традицій людства.

4. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) філософська думка у сфері освіти та з приводу освітніх проблем; б) вивчення ринкових механізмів технологічного функціонування освітньої сфери у суспільстві; в) філософія освіти як метапедагогічна теорія над педагогічною практикою; г) проблеми викладання теорії ймовірностей у середній школі; д) пошук єдиного філософського підґрунтя різноманітних педагогічних практик; є) висунення нових орієнтирів для реорганізації системи освіти, артикуляція

засад нових проєктів освітніх систем й нових напрямків педагогічної думки; ж) узагальнюючий аналіз різноманіття сучасної освітньої теорії та практики, створення спільного фундаменту для інтеграції цього різноманіття; з) педагогічні прийоми, методики, технології.

5. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) система ідей та поглядів на розвиток освіти та на внутрішні і зовнішні чинники, що чинять на неї вплив; б) вивчення особливостей історії розвитку теорій та практики навчання й виховання у різні історичні епохи, в різних країнах й у різних народів; в) теорія та технологія навчання дорослих людей; г) питання виховання, навчання, адаптації й соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями розвитку; д) вивчення закономірностей розвитку освітньої сфери в усіх аспектах її функціонування у суспільстві; є) освіта як соціальний інститут, його місце і функції у суспільстві та взаємозв'язок з іншими суспільними інститутами; ж) сутність, закономірності виникнення педагогічних інновацій, проєктування освіти майбутнього; з) вивчення закономірностей і феноменів розвитку людини з дитинства до настання у неї зрілості.

6. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) концепції про місце та роль освітніх та педагогічних феноменів у світі; б) співставлення загальних та окремих тенденцій, закономірностей, особливостей розвитку освіти у світовому, регіональному, національному масштабах; в) своєчасна діагностика, профілактика і корекція педагогічними засобами порушень соціальної та психологічної адаптації індивідів; г) психологічні аспекти викладання; д) галузь філософського знання, яка має своїм предметом освіту; є) історія створення, становлення, розвитку різноманітних моделей освіти, пристосування їх до умов сучасного світу; ж) алгоритми, процедури, методики навчання; з) вивчення проблем, що виникають при отриманні освіти глухими й такими що поганочують студентами.

7. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії освіти: а) сутність, принципи, форми, передумови освіти у різні історичні епохи розвитку людства; б)

освіта як взаємодія систем високого рівня складності - особистість, культура, суспільство; в) додавання філософії до педагогіки; г) особливості різних типів поведінки учасників освітнього процесу; д) привнесення культурних, соціокультурних, ціннісних й інших чинників в оцінку розвитку історії освіти; е) прогнозування напрямків та форм розвитку освіти на майбутнє; ж) гармонізація взаємовідносин між знанням та вірою; з) філософія освіти як педагогічна антропологія.

8. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: тлумачення школи як джерела всіх соціальних негараздів, де виховують конформіста, руйнують будь-які творчі потенції дитини, як педагогіки гноблення та маніпуляції – а) так; б) ні.

9. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: логічний аналіз мови, яка використовується у практиці освіти (зміст термінів «освіта», «навчання», «виховання»; аналіз мовних висловів педагогів, методів викладення педагогічної теорії, ролі «мовних ігор» в освіті тощо) – а) так; б) ні.

10. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: трактування специфічності методів та прийомів педагогіки як науки про дух, відстоювання думки про те, що у будь-якому життєвому акті людини є освітній момент – а) так; б) ні.

11. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: тлумачення освіти як форми комунікативної дії – а) так; б) ні.

12. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: пошуки нових філософських концепцій, здатних стати обґрунтуванням системи освіти та педагогічної теорії і практики – а) так; б) ні.

13. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: виявлення невідповідності між різними складовими освітньої системи (філософською, педагогічною, організаційною, когнітивною, загальнокультурною, соціальною) заради забезпечення сталого й динамічного розвитку суспільства – а) так; б) ні.

14. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: пошук нових філософських концепцій, які можуть стати обґрунтуванням системи освіти у цілому та педагогічної теорії і практики зокрема – а) так; б) ні.

15. Чи є однією із змістовних тем та проблем філософії освіти така: про культурологічну функцію освіти, яка (освіта) долучає людину до цінностей культури у всьому їх масиві, й перетворює до-культурну людину на людину «культурну» – а) так; б) ні.

16. Засновником педагогіки (отже, й філософії освіти) у Давній Греції став філософ Сократ. Він вважав людину народженою для навчання. Яким чином звучав сформульований Сократом принцип, який він назвав першим обов'язком індивіда – а) «нічого зайвого»; б) «важко людині бути хорошою» ; в) «пізнай самого себе».

17. Згідно з освітньою концепцією Дж. Дьюї (філософ-прагматик першої половини ХХ ст.), «освіта» є набуттям людиною знань у процесі життєвого досвіду та міра розвитку конкретної людини на конкретний момент й є її освітою, яка є постійною функцією та від віку людини не залежить, – а) так; б) ні.

18. Від чеського мислителя, письменника і педагога Я. Коменського (автора книги «Велика дидактика», поч. ХVІІ ст.), який дотримувався точки зору, що успіхи навчання залежать від наявності природних здібностей у того, кого навчають, йде відомий вислів про людину, яка займається справою, до якої її Природа зовсім не призначала, як про: а) «попа з баяном»; б) «віслюка з лірою»; в) «рибу із парасолькою».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. «Філософія освіти»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.

2. Педагогічні та освітні ідеї в історії філософії людства.

3. Система освіти як сфера та складова соціокультурної реальності.

4. Сутність історико-культурного феномену освіти у контексті «формули» Конфуція: «знати, що ми знаємо те, що ми

знаємо, і що ми не знаємо того, чого ми не знаємо, – це й є справжнє знання».

5. Освітня проблематика як предмет філософського й соціокультурного знання.

6. Навчально-виховна та освітянська культура людства (різновиди, моделі, принципи, прояви, практики).

7. Людина як об'єкт та суб'єкт навчального процесу та освітніх практик.

8. Освіта як розумовий та моральний розвиток людини у культурному середовищі.

9. Освіта як професійний розвиток людини у соціально-економічному середовищі.

10. Освіта як формування загальної та професійної індивідуальної культури.

11. Освіта як спосіб розуміння та побудови освітніх процесів.

12. Розмаїття освітніх технологій: структурно-логічні (або технологія завдань), ігрові, комп'ютерні, діалогові, тренінгові тощо.

13. Класична система освіти (що виникла на основі філософії Просвітництва).

14. Класичні моделі освіти (європейська, американська, радянська, японська).

15. Українська модель: загальноосвітня школа – повна середня школа – ліцей, коледж – інститут, академія, університет – аспірантура – докторантура.

16. Хто є результатом освіти: «людина, що знає» (спеціаліст), чи «особистість» (повноцінна творча особистість), чи «людина культурна»?

17. Універсальні цінності та ідеали освіти: толерантність, взаємоповага і діалог, відкритість комунікації, відповідальність особи, формування і розвиток духовного, соціального та професійного образу людини.

18. Криза класичної освіти і становлення посткласичних принципів освітньої діяльності.

19. Міжнародний освітній простір сучасного світу: наднаціональні загально-цивілізаційні цінності та збереження національної ідентичності.

20. Сучасні глобальні процеси інтеграції світового освітнього простору, формування «вищої освіти без кордонів».

21. Суперечливість інформаційно-організованого суспільства: «суспільство знання» та «суспільство не-знання».

22. Індекс К-суспільства ООН як показник кількісного та якісного стану суспільств розвинених країн сучасного світу.

23. Новітні інформаційно-комунікативні технології навчального процесу та освітнього менеджменту. Відкрита освіта.

24. Позиції України на сучасному світовому освітньому ринку.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева И.Н. Философия и история образования: Учеб. пос. / И.Н. Андреева. – М.: Моск. гор. пед. общество, 1999. – 191 с.

2. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.

3. Андрущенко В. Філософія освіти в сучасній Україні: стан і перспективи розвитку / В. Андрущенко, В. Лутай // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С.5-12.

4. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи / В. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – 2006. – №1 (3). – С.160-168

5. Андрущенко Т. Філософія освіти: Навчальний посібник / Т. Андрущенко, І. Передборська. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – 329 с.

6. Базалук О.О. Філософія освіти: Навчально-методичний посібник / О.О. Базалук, Н.Ф. Юхименко. – К.: Кондор, 2010. – 164 с.

7. Булдаков С.К. Философия и методология образования. Научное издание / С.К. Булдаков, А.И. Суббето. – Кострома: Изд-во КГУ им. Н. Некрасова, 2002. – 444 с.

8. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных концепций) / Б.С. Гершунский. – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.

9. Гершунский Б.С. Философия образования. Учеб. пос. для студентов высших и средних пед. учеб. заведений / Б.С. Гершунский. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 1998. – 432 с.
10. Гусинский Э.Н. Введение в философию образования / Э.Н. Гусинский, Ю.И. Турчанинова. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2003. – 248 с.
11. Запесоцкий А.С. Образование: Философия, культурология, политика. / А.С. Запесоцкий. – М.: Наука, 2003. – 456 с.
12. Історія філософії в її зв'язку з освітою / Г.І. Волинка (ред.). – К.: Каравела, 2006. – 480 с.
13. Канаев Б.И. Курс «Философия образования» (педагогический аспект) / Б.И. Канаев. – Самара, 1996. – 365 с.
14. Карпенко М.М. Модернізація вищої освіти як чинник розбудови суспільства знань в Україні / М.М. Карпенко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 57-63.
15. К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/smages/0014/001418/141843>.
16. Конев В.А. Курс «Философия образования» (культурологический аспект) / В.А. Конев. – Самара, 1996. – 327 с.
17. Кремень В.Г. К обществу знаний – через совершенствование системы образования / В.Г. Кремень // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 34-48.
18. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навч. пос. / В.С. Лутай. – К.: Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
19. Михайлов Ф.Т. Философия образования: ее реальность и перспективы // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С.92-118.
20. Мордвинцева Л.П. Современные проблемы философии образования. Науч.-аналит. обзор / Л.П. Мордвинцева. – Сер.: Философия. – М.: ИНИОН, 1998. – 66 с.
21. Наливайко Н.В. Философия образования как объект комплексного исследования / Н.В. Наливайко, В.И. Паршиков. – Новосибирск, 2002. – 107 с.

22. Образование в конце XX века (Материалы «круглого стола»). – Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С. 3-21.
23. Сидоров Н.Р. Философия образования. Введение: Учеб. пос. / Н.Р. Сидоров. – СПб.: Питер, 2007. – 303 с.
24. Сірополко, С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
25. Сингаївська А.М. Філософія освіти та її концептуалізація у століття освіти / А.М. Сингаївська // Гуманітарний часопис. – 2007. – № 4. – С. 87-95.
26. Тягло А.В. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века / А.В. Тягло, В.С. Воропай. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. – 285 с.
27. Философия образования: состояние, проблемы, перспективы (Материалы заочного «круглого стола»). – Вопросы философии. – 1995. – № 11. – С.115-119
28. Философия, культура и образование (Материалы «круглого стола»). – Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 3-54.
29. Фомичева И.Г. Философия образования: некоторые подходы к проблеме / И.Г. Фомичева. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2004. – 242 с.

РОЗДІЛ 6

ФІЛОСОФІЯ СТАТІ ТА ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ СТАТТІ ТА ОСНОВ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ

Осмишлювати сутність людського буття неможливо без урахування природи жіночого й чоловічого першоначал. Стать людини – одна з найважливіших характеристик індивіда, яка значною мірою визначає його соціальну, культурну і когнітивну орієнтацію у світі. У новітніх концепціях, сформульованих завдяки залученню наукових здобутків психології, біології, філософії, культурології та інших антропологічних наук, зростає значимість індивідуальних параметрів. Цей феномен розглядався і раніше, але лише з кінця 60-х рр. XX століття розпочинається його комплексне міждисциплінарне вивчення. Стать опиняється у центрі розгляду відносно нової галузі знань – теорії гендерних досліджень.

Головним її методологічним принципом є визнання культурної зумовленості статі, її інституціалізованості і ритуалізованого характеру, що призвело до появи терміну «гендер», покликаного підкреслити соціальну, культурну зумовленість феномену статі, тобто підійти до феноменів *чоловічність* і *жіночість* не як до незмінної природної даності, а як до динамічних, мінливих продуктів розвитку людського суспільства, які піддаються соціальному маніпулюванню і моделюванню.

Розгортання полеміки про природу жіночого й чоловічого із залученням нової соціокультурної аргументації та перегляд домінуючих позицій біологічного зумовлюють становлення гендерного дискурсу. Центральне поняття цього дискурсу було обґрунтоване американським психоаналітиком Р. Столлером у праці «Стать і гендер». Концепція дослідника будувалася на розділенні «біологічного» і «культурного». Вивчення статі (англ. *sex*) Р. Столлер вважав завданням біології і фізіології, а аналіз гендеру (англ. *gender*) розглядав як наукову галузь досліджень психологів, соціологів, культурологів. Пропозиція вченого про розведення біологічної і культурної складових у вивченні питань, пов'язаних зі статтю, і дала поштовх формуванню особливого напрямку в сучасному соціогуманітарному знанні – гендерних досліджень.

Що таке гендер? Поняття «гендер» походить із лінгвістики й у своєму первісному значенні перекладається з англійської мови як «рід». Т. де Лауретіс, звертаючись до «Американського словника спадщини англійської мови», виділяє кілька значень слова «*gender*». По-перше, це лексико-граматична категорія, що використовується у багатьох мовах для класифікації іменників (жіночого, чоловічого та середнього роду); по-друге, класифікація за статтю, стать. Також «гендер» розуміється як репрезентація відносин, вказує належність до класу, групи, категорії, що відповідає одному зі значень слова «рід». Доцільність залучення саме терміна «гендер» у вітчизняний науковий обіг зумовлена відсутністю зайвих, невідповідних змістові відтінків значення та асоціативних ланцюгів, що постають при використанні слів «стать», «рід».

Принципова різниця між категоріями «гендер» та «стать» полягає у відмінній їх генезі. Стать як фізіологічна категорія має анатомічну основу та природний характер. Гендер – це свого роду семантична надбудова над статтю, сформована культурою сукупність атрибутів, моделей поведінки, ролей та смислів, які приписані чоловікові та жінці; це категорія, конструйована суспільством.

Гендер не розглядається як щось апріорі притаманне людині – це «набір ефектів, що виникають у тілах, поведінці і суспільних відносинах внаслідок залучення у поле дії культурних оцінок і переваг через мовні практики. Відсутність загальноприйнятої власне української термінології ускладнює наближення широкого загалу до розуміння проблеми гендеру.

Проте дедалі ширше засвоєння вітчизняними науковцями західної термінології, з урахуванням української специфіки використання, поступово знімає термінологічне напруження початку 1990-х років. У результаті прийняття українською мовою терміна «гендер» виникають і нові поняття. Наприклад, гендерні дослідження, гендерний підхід, гендерна культура, гендерна проблематика. Нині існує три основних підходи до розгляду проблеми гендеру:

- гендер як соціальна конструкція, що відображає моделі відносин чоловіків і жінок;
- гендер як стратифікаційна категорія, пов'язана з ієрархією відносин чоловіків і жінок;
- гендер як культурна метафора.

У такій багатозначності виявляються методологічні принципи гендерних досліджень. Ідеї множинності, історичності обґрунтовують плюралізм і динамізм означуваного явища.

Для українського наукового дискурсу з 90-х рр. ХХ століття характерна поміркована увага до гендерної проблематики. Це зумовлювалося недостатнім освоєнням попередньої європейської гуманітарної традиції, внутрішньою плутаниною із понятійним апаратом, скептичним ставленням до гендерної як до чужорідної проблематики.

Проте навіть непостійна увага призвела до появи таких напрямків як філософія статі та теорія гендеру. З'явившись у

вітчизняних соціальних і гуманітарних студіях на початку 1990-х рр., термін «гендер» та пов'язана з ним проблематика почали набувати поширення і розвитку, оскільки апелювали до, можливо, найґрунтовнішого з поділів людства – поділу на статі, порушуючи питання «що таке бути жінкою чи чоловіком у сучасному світі?» та даючи на нього різноманітні, але часто рівно теоретично привабливі відповіді.

Проблема взаємодії чоловічого та жіночого є проблемою не тільки нашого часу. Це вічна проблема людського буття, яка потребує свого розв'язання на кожному етапі людської історії.

Вона є настільки глибинною, що її розв'язання кожен раз породжує нові трагічні колізії. Глибинно-буттєвісний характер відносин чоловіка і жінки яскраво зобразив Е. Фінк. У роботі «Основні феномени людського буття» він пише, що розлом людського буття на фрагментарні форми життя, чоловічу та жіночу, є чимось більшим, аніж просто випадковим біологічним станом або суто зовнішньою зумовленістю психофізичної організації: подвійність статей належить до буттєвого ладу нашого існування.

Використання гендерного підходу в гуманітарному пізнанні надає широкі можливості для переосмислення культури. Разом з тим, необхідно усвідомлювати, що це не просто нова теорія, а теорія, прийняття якої передбачає зміну ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох усталених уявлень. Сучасний розвиток науки характеризується тим, що у низці гуманітарних дисциплін спостерігається зростання наукових зацікавлень гендерною проблематикою.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Стать – біологічно (генетично) зумовлений поділ біологічних організмів на самців та самиць (для людей – на чоловіків та жінок). У більшості організмів стать визначається набором специфічних статевих хромосом.

Гендер (англ. *gender* - стать, від лат. *genus* - рід) – соціально-біологічна характеристика, через яку визначаються поняття «чоловік» і «жінка», психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як особистостей, а також біопсихологічні особливості, на

які впливає біологічна стать, цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим поняттям жіночого та чоловічого, здобута індивідом у результаті набуття індивідуального гендерного досвіду. Тобто деякий соціальний конструктор, що визначає соціальну стать людини. На відміну від біологічної статі, гендер виступає набором соціально ролевих самоідентифікацій (самовизначень), які можуть збігатися з суто біологічними особливостями або суперечити їм.

Матріархат (від лат. *mater* - мати і грец. *ἀρχή* - влада) – період у розвитку первіснообщинного ладу (від палеоліту до розвиненого неоліту), який характеризувався наявністю материнського роду і його домінування в первісному суспільстві. За раннього матріархату (палеоліт і ранній неоліт) основними заняттями населення були збиральництво, мисливство та примітивне рибальство, причому збиральництвом займалися жінки, мисливством – чоловіки, а рибальством – й ті й інші. Це поставало основою для рівноправного становища жінки й чоловіка в суспільстві.

Розвинутий матріархат характеризувався високим становищем жінки у суспільстві. Основними галузями господарства було мотичне землеробство, досить розвинуте рибальство, розведення свійських тварин. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я – велика група (200-300 людей) близьких родичів по жіночій лінії. Найстаршою у сім'ї була старша жінка (або бабуся), тому що діти кожного покоління не знали свого батька і жили без нього. Ці сім'ї були господарськими одиницями. З них складався материнський рід, який колективно володів родовою общинною землею. На чолі материнського роду була старша жінка старшої у роді сім'ї. В межах свого роду заборонялося одружуватися, тому рід був пов'язаний шлюбними відносинами з іншим родом (так звана дуальна екзогамія).

Згодом дуальна організація (зародок племені) переросла у фратріальну (поділ племені на дві половини, що склалися кожна з кількох родів-фратрій, між якими були заборонені шлюбні відносини). Спочатку чоловік і жінка жили кожний у своєму роді (дислокальне поселення), зберігався груповий шлюб.

Кровна спорідненість йшла по лінії матерів, біля яких групувалися діти. З розвитком матріархального роду дислокальні поселення замінювалися матрилокальними.

Патріархат (від грец. *πατήρ* - батько і *ἀρχή* - початок, влада) – останній період в історії первіснообщинного ладу. Заступив матріархат і передував класовому суспільству. Існування патріархату збіглося у часі з мідним віком, бронзовим віком та раннім періодом залізного віку. Перехід до патріархату відбувся в результаті значного розвитку продуктивних сил.

Розвиток скотарства, плужного землеробства, рибальства, ремесел (особливо обробки металів) створили умови для економічного життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підніс значення праці чоловіка. Родовід по материнській лінії змінився батьківським, матрилокальне поселення (життя подружжя в родовій общині дружини) – патрилокальним (дружина переселялася в родову общину чоловіка), материнський рід – батьківським або патріархальним, основним економічним осередком якого стала патріархальна сім'я. Сукупність патріархальних сімей або їх груп (патронімії) становила патріархальний рід, члени якого були зв'язані спільністю походження. Рід номінально вважався власником інтенсивно використовуваної землі, що розподілялася між сім'ями та патроніміями. За патріархату відбувся перехід від парного шлюбу до моногамії. Чоловіки займалися основним виробництвом, жінки домашнім господарством. Відповідно змінилася і духовна культура первісного суспільства. Особливого розвитку набули загальнородові чоловічі культури, що зміцнювали зв'язок між членами роду в період розкладу інших родових зв'язків. Патріархат був часом поступового розкладу первіснообщинного ладу, та переходу до класового суспільства. За першим великим поділом праці – виділенням скотарських племен – стався другий – відокремлення ремесла від землеробства, з'явився торговий обмін. Розвиток патріархату привів до виділення в складі патріархальної сім'ї малої сім'ї, виникла сусідська община.

Маскулінність і **феміністичність** – дві основні категорії гендерних досліджень, які узагальнюють нормативні уявлення та установки, якими мають бути і чим повинні займатися чоловіки

та жінки у даному суспільстві й у дану епоху, а також виражають гендерну ідентичність людини. Є соціальними, а не біологічними категоріями, котрі відображають те, якими мають бути особистісні характеристики, зовнішність, поведінка, одяг, захоплення, інтереси, професійні заняття, освітні спеціальності, сексуальні та міжособистісні стосунки чоловіків і жінок. Існує велике різноманіття традиційних моделей маскулінності і фемінності, котрі залежать від етнічних та релігійно-філософських позицій, однак абсолютна більшість з них базуються на опозиції: суб'єкт – об'єкт, сила – слабкість, активність – пасивність, жорсткість – м'якість.

Фемінізм (англ. *feminism*) – низка рухів та ідеологій, які поділяють одну спільну мету: визначення, встановлення і досягнення рівних політичних, економічних, культурних, особистих та соціальних прав для жінок. Це включає в себе прагнення встановити рівні можливості для жінок у сфері освіти та праці. Феміністом чи феміністкою є людина, яка обстоює або підтримує права та рівність жінок.

Міжстатевий шовінізм – це зверхність, приниження представників однієї статі іншою, тобто дискримінація за гендерною ознакою. Найпоширенішим історично все ж є «чоловічий шовінізм». Яскравий приклад «чоловічого шовінізму» можна спостерігати в деяких арабських країнах – жінка в деяких з них ще донині вважається безправною істотою. Проте, насамперед у країнах Заходу, з піднесенням феміністичного руху розвинувся і «жіночий шовінізм» (феміністичний рух).

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ СТАТІ ТА ОСНОВ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ

Посеред проблем, тематик, «сюжетів» філософії статі та основ філософської теорії гендеру можна назвати такі.

Міфрелігійні архетипи та стереотипи чоловічого і жіночого

Проблематика філософії статі та теорії гендеру в першу чергу стосується питання про рівність, подібність та відмінність

між чоловіком та жінкою, їх соціальну роль, місце культури тощо. Проте, сучасне сприйняття особливостей чоловічого і жіночого формувалось тривалий час й увібрало відображення архетипів та стереотипів численних минулих поколінь. Тож, варто звернутись до аналізу традиційних (міфологічних, релігійних тощо) засад статевої нерівності, гендерних аспектів культурних символів і образів, амбівалентності жіночих архетипів.

Прадавня символіка, яка демонструє уявлення про втілення жіночого начала як слабкого, пасивного, гріховного не є цілковито універсальною, проте більшою мірою ці символи все ж несуть негативне смислове навантаження.

Так, наприклад ліва рука як символ жіночого має набагато меншу ритуальну чистоту у порівнянні з правою рукою, яка символізує чоловіче начало. Іншим прикладом є «ліс» як інший символ жіночого начала. Будучи у прадавні часи місцем, вільним від мирської суєти, притулком відлюдників, місцем проведення язичницьких та магічних ритуалів, він, відповідно, вважався місцем концентрації злих сил. Протилежним до «лісу» сприймався «світ», тобто простір, в якому існували організоване суспільство, учена культура, комфорт – мирське, не сакральне життя.

Звісно, у міфології певних найдавніших держав (Шумер, Ассирія, Вавилон тощо) Богиня-Матір приймалась як прародителька жінки, творець людини, яка була зроблена з землі за подобою богині – тобто була жінкою і була нерозривно пов'язана із землею. Проте у більшості патріархальних уявлень релігійно-філософського характеру, що закріплені у найдавнішій свідомості, чоловіче начало асоціюється з «верхом», денним світлом, домінуванням, в той час як жіноче начало асоціюється з «низом», уособлює гріх, землю, бруд тощо.

З іншого боку репрезентативним є сприйняття жіночого зв'язку з астрономічними явищами, зокрема з циклами місяця і відтворення живого.

Так, богиня Іштар (Інанна, Істар, Астарта) шумеро-аккадської міфології та інші постаті, що відповідні їй у різних міфологіях Стародавнього світу, ототожнювалась з любов'ю і війною, відтворенням всього живого та смертю одночасно. Іштар – королева ночі, з якою пов'язаний культ вмирання та

відродження одночасно. По суті, Іштар є уособлення жінки-богині; Геродот ототожнював її з Афродитою. Природа Іштар двоїста. Її вшановували як богиню вранішньої або вечірньої зірки – Венери, її асоціювали з місяцем. Вона поставала як богиня любові, багато хто закохувався в неї і вона відповідала взаємністю, проте ця любов ніколи не приносила щастя – всі коханці Іштар жертвували чимось через це кохання: волею, собою, життям тощо. Наприклад, супровідниками Іштар завжди були лев та кінь. І в епосі устами Гільгамеша звучить щодо Іштар: «Ти полюбила лева, могутнього і міцного, і ти ж вирила для нього сім і сім ям. Ти полюбила коня, потужного в битві, і ти ж прирекла його на поводок та батіг». Навіть для богів любов Іштар є фатальною. Тож, жінка уособлена в постаті Іштар з одного боку сповнена любові і дарує її, а з іншого підступна і мстива.

Все ж, варто звернути увагу, що у міфологічно першопочатково чоловіче і жіноче начало трактувались як взаємодоповнювані, проте поступово з розвитком релігійних уявлень, що відображали особливості соціальної організації, вони стали сприйматись як ієрархічно поєднані, а потім як конфліктні. Яким же чином відбувається подальше конструювання гендерної ідентичності в історико-культурному контексті?

Незалежно від реального становища жінки у суспільстві, для періоду античності вже характерним є визнання нерівної цінності чоловіків та жінок, яке мотивувалось різною природою. В античній культурі жінки вважались нижчими за природою і тому їх функції обмежувались породженням потомства та виконання домашніх обов'язків, в той час як значущі соціальні відносини покладались виключно на чоловіків. Сократ так виражав відчуття переваги чоловіка над жінкою: «Три речі можна вважати щастям: що ти не дика тварина, що ти грек, що ти чоловік, а не жінка».

Виразником класичного розуміння статі був один з найбільших філософів Греції Аристотель (384–322 рр. до н.е.): чоловік і жінка, так само, як раб і вільний, мають різну природу і не можуть бути рівні. В процесі зачаття, вважав Аристотель, чоловік дає дитині «форму», тобто душу, а жінка – тільки «матерію», тобто тіло. Оскільки душа за своєю природою краща і

божественніша за тіло, правильно, щоб жіноче і чоловіче були відокремлені одне від одного – тільки цим можна пояснити існування двох осіб різної статі. На думку Аристотеля, жінка фактично не бере участь у народженні дитини: «жінка є як би безплідний чоловік». З даної концепції витікало, що існування статі – випадковість, що не має законного місця у структурі всесвіту. Чоловік є нормою, жінка – відхиленням, «жіночність слід розглядати як якийсь природний недолік». Таким чином, згідно позиції Аристотеля, яка панувала на всьому античному світі, єдиний сенс розділення статі полягає у народженні дітей, а єдине призначення жінки – у виношуванні потомства. Вона також веде господарство, але ця функція вже вторинна і виникає з того, що люди живуть сім'єю.

У трактовці проблеми статі – Платон наводить легенду про те, що люди колись складались ніби з двох половин і мали по дві голови і по вісім кінцівок. Люди поділялись не на дві статі, а на три (третьою статтю були андрогіни, що поєднували чоловіче і жіноче начала). Говорячи про любов, Платон твердить в діалозі «Бенкет»: кохання не просто прагнення до цілісності, але і прагнення до добра, і кохаючи конкретну людину, ми любимо те добро, яке себе через цю людину виявляє. Але все сказане, на думку Платона, ніяк не пов'язано з відносинами чоловіка і жінки. Як більшість його сучасників, Платон вважав жінку нижчою істотою, а любов до неї – тваринним відчуттям, продиктованим необхідністю розмножуватися («вulgарною Афродітою», на відміну від «небесної Афродіти» – любові між чоловіками, хоча і позбавленою фізичного компоненту).

Згідно християнського догматизму, чоловік і жінка спільно виражають образ Божий в людині. Як написано в Біблії: «І створив Бог людину по образу Своему, по образу Бога створив його; чоловіка і жінку створив їх». «Чоловіки, любіть своїх дружин, як і Христос полюбив Церкву і зрадив себе за неї... Так повинні чоловіки любити своїх дружин як свої тіла: що любить свою дружину любить самого себе», – закликав апостол Павло.

На перший погляд, виниклий культ Діви Марії прославляє і ушляхетнює жінку. Реабілітація жінки відбувається у формі релігійної міфотворчості, вираз якої і став культ Діви Марії. Жінка – створіння Боже тільки в тому випадку, якщо вона ігнорує

свою природу, свою плоть і добровільно визнає себе істотою нижчого порядку, а на знак цього преклоняє коліна перед своїм сином. Тільки так, разом з культом материнського самозречення, затверджується погляд на жінку як на силу одухотворяючу, уособлення домівки, втілення душі людини (чоловіка), як на його благодать, музу, мудрість.

При всій суперечливості жіночого образу (культ Діви Марії, прекрасної Пані) спостерігається тенденція до закріплення деяких сталих уявлень про жінку як істоту пасивну, духовно й інтелектуально нерозвинену.

У XV столітті з'являється знаменита книга інквізиторів Якова Шпренгера і Генріха Інстіторіса «Молот відьом» (біля 1487 р.). Її автори доводять, що жінка більш схильна до чаклунства і змови з дияволом, ніж чоловік; на їх думку, навіть само латинське слово «жінка» – *femina* – походить від *fe (fides) minus* – «менше віри». Жінка брехлива, нерозсудлива, безвольна, схильна до плотської утіхи. «Отже, жінка погана за своєю природою, оскільки вона швидше сумнівається і швидше заперечує віру, а це утворює основу для занять чаклунством».

Інквізитори стверджували також, що воля жінок від природи дуже слабка, щоб чинити опір пристрастям, і в першу чергу пристрасті до плотської насолоди. Навіть сама назва *Mallēus Maleficārum* відображає уявлення про виключно жіночу природу злого чаклунства. Саме слово «малефіка» (лат. *malefica*), що перекладається як «відьма» – є широко розповсюджений в епоху Середньовіччя термін, який позначав злу чаклунку, а споріднений термін «малефіцій» (*maleficium*) – злочин, пов'язаний з чаклунством. Тож, якби мова йшла як про чоловіків, так і про жінок рівною мірою треба було б писати *Maleficorum*.

Починаючи з епохи Відродження жінка починає приймати більш звичне для нас розуміння та традиційне місце у класичному раціоналізованому суспільстві. По-перше, остаточно закріплюється прив'язка розуміння фізичної краси і жіночої сутності. Краса поступово з природної характеристики набуває форм соціального обов'язку.

Існує поняття, цілком певне, «людина епохи Відродження». При цьому традиційно розуміється чоловік, учений муж, митець, першовідкривач нових земель, людина різнобічних інтересів та

великих пристрастей. Все в його житті підпорядковане пріоритету людської індивідуальності, свободі слова і думки, у чому б вони не проявлялись, оскільки в їх основі постає виключно любов і краса. Оскільки гуманізм по своєму першопочатковому значенню висуває у центр світу замість абсолюту людину, то йому потрібне і нове опертя та предмет прагнень, що й є краса і краса ця постає у постаті жінки.

Звідси нескінченна низка Мадонн, що поступово перетворюються просто на портрети молодих жінок тієї епохи, чия краса набуває самодостатнє значення. З іншого боку Відродження – це час, коли жінка виходить по-новому на історичну сцену: це період, коли у правлінні держав з'являються постаті видатних королів.

У Новий час до краси як необхідної жіночої якості додається освіта, якомога більш всебічна, проте не глибока, в основному у гуманітарній сфері та сфері мистецтв та майстерності. До цього додається неодмінність навичок економічно ефективно вести домашнє господарство, а в XIX-XX століттях – вести господарство і працювати. А у другій половині XX століття – не просто працювати, а бути успішною в кар'єрному та фінансовому плані. З особистісної точки зору вся ця еволюція виражається у тому, що сучасна «справжня» жінка має володіти повними можливостями бути абсолютно самостійною, проте з суспільної точки зору не має цього прагнути. Це не долає, а ускладнює проблему двоїстого сприйняття жіночої природи, закладену ще у давні часи і породжує низку сучасних проблем гендерної проблематики як неоднозначності розуміння статі з природної, психологічної та соціальної точки зору.

Погляди на питання статі у класичній, некласичній та постнекласичній філософській думці

Теоретичні підходи до осмислення природи та відмінностей чоловіків та жінок як представників різних статей, без опертя на міфи та релігійні вірування, з'явились у проблемному полі філософії у добу Нового часу.

Подібно до античних класиків (Платона, Аристотеля та ін.), французькі просвітники (Ж.-Ж. Руссо та ін.) стверджували, що у

чоловіків і жінок різні чесноти: жінці слід бути сором'язливою, хитрою, кокетливою, чоловікові – відвертим, прямим, добросовісним. Чоловік повинен спиратися тільки на власні думки, жінка зобов'язана враховувати думки інших людей, чоловік не повинен брехати, а жінка зобов'язана прикидатися. Представники Німецької класичної філософії (І. Кант, Й. Фіхте та ін.) розглядали проблему статі виключно у аспекті «моралі». Вони вважали, що, якщо у жінок крім народження дітей й є яке-небудь призначення, то це лише розвиток культури суспільства і його облагороджування.

Таким чином, філософська та соціогуманітарна наука від Античності до Нового часу і Просвітництва фактично не цікавилась типовими характеристиками жіночності або мужності. Властивості, якими володіли (або з зовні володіли) чоловіки і жінки класичної доби епохи, приписувались всім жінкам і чоловікам як «природні».

Проти позиції Ж.-Ж. Руссо, що відображала уможливлені настанови класичної доби щодо особливостей статі, виступала англійська письменниця Мері Уоллстонкрафт, що жила наприкінці XVIII століття. У книзі «Захист прав жінки» (1792) вона критикує тих мислителів, які одночасно говорили про рівність «природи» чоловіків і жінок і про їх «природні» відмінності, приписуючи властивості жінок і чоловіків свого оточення (слабкість, кокетство або силу, агресивність) всім чоловікам і жінкам. Проте, це вже, швидше, не класична філософська парадигма. Поборниця жіночих прав вказувала на те, що, навіть виступаючи за поглиблення жіночої освіти, Ж.-Ж. Руссо і його однодумці виходять з передумови, що основна мета існування жінки – допомагати чоловікові і приносити йому задоволення. Вона вважала це невірним не тільки з теоретичної, але і з практичної точки зору, оскільки не всяка жінка врешті-решт пов'язує своє життя з чоловіком.

Ліберальні ідеї рівноправ'я статі серед чоловічого складу поширились у XIX столітті. Англійський філософ і економіст Дж. Мілль першим висунув концепцію «повної рівності статей». Дж. Мілль вважав, що панування чоловіка над жінкою не є природним (як і рабство негрів, яке багато хто у той час оголошував таким, що «природно» виникає з «природи» чорної

раси). Він стверджував, що «природа» як чоловіка, так і жінки нам невідома, і те, що тепер називають природою, є ніщо інше, як штучний продукт. Суспільство навіоє людям, що «ідеальний характер жінки повинен бути діаметрально протилежний характеру чоловіка... що призначення жінки – любити і забувати себе для улюбленої людини». Так це чи ні насправді, ми не знаємо і не дізнаємося до тих пір, поки жінки не дістануть можливість говорити від свого імені, зокрема, голосувати за кандидатів, що представляють «жіночі інтереси». Висловлена Дж. Міллем ідея, що у жінок можуть бути власні інтереси, відмінні та окремі від інтересів чоловіка або сім'ї, означала перехід до розуміння статі як свого роду «класу» – соціальної групи, що усвідомлює наявність власних інтересів, не співпадаючих з інтересами інших груп, а іноді, і що суперечать їм.

Представники романтизму вважали жінку в якомусь сенсі вищою істотою, ближчою до дійсної людяності, ніж чоловік. Жінкам, на думку Ф. Шлегеля, властива початкова гармонія відчуття і духу, якої позбавлені чоловіки, схильні кидатися то в одну, то в іншу крайність. Очевидно, що романтики продовжували лінію тієї середньовічної думки, яка бере початок в уявленнях деяких гностиків про те, що саме жінка (Єва) є людським втіленням початкової сили Світла. Лінія женоненависництва, маніхейської середньовічної філософії статі також знайшла у Новий час своїх продовжувачів, яких прийнято називати традиціоналістами або консерваторами. Як і романтики, вони вважали мужність і жіночність двома різними і доповнюючими один одного принципами. Мужність і жіночність як принципи буття не тотожні реальним чоловікам і жінкам. Оскільки мужність не рівна жіночності, остільки, на їх думку, безглуздим було б зрівнювати в правах реальних чоловіків і жінок.

Німецький філософ А. Шопенгауер вважав, що чоловічий і жіночий способи сприйняття світу різні: чоловіки добре сприймають абстрактні ідеї, а жінки цілком занурені в тілесну, поточну реальність. Виходячи з цього, жінки (точніше, люди з жіночим способом сприйняття) нездатні до безпристрасних суджень і не можуть, наприклад, бути судьями. Жінки

співчутливіші, жалісливіші, людинолюбніші, але поступаються чоловікам в справі правосуддя, справедливості, сумлінності.

Німецький філософ О. Вейнінгер у дослідженні «Стать і характер» (одному з найвидатніших документів віденського модернізму) підкреслює, що «мужність» і «жіночість» означають не характеристики реальних чоловіків і жінок, а два принципи, виразником яких може бути будь-яка людина. Чоловік може володіти більшою мірою жіночими характеристиками, так само як жінка – чоловічими. Вейнінгер навіть уникає слів «чоловік» і «жінка», вважаючи за краще використовувати замість них заголовні літери.

Згідно з О. Вейнінгером можна виокремити чоловічий і жіночий типи свідомості. Жіноче сприйняття на його думку недиференційоване (події сприймаються злито і непослідовно), тому жіночий тип свідомості характеризується відсутністю безперервної пам'яті і нездатністю до понятійного мислення. Оскільки пам'ять необхідна для існування моралі («пам'ять містить в собі мораль вже тільки тому одному, що за допомогою її можлива спокута»), жінка «*a*-моральна», тобто не має ніякого поняття про мораль. Оскільки, на думку О. Вейнінгера, «справжня» жінка позбавлена *логіки, пам'яті і моралі*, у неї повністю відсутнє і уявлення про власне «Я», вона не відокремлює себе від природи і інших людей.

У західному типі світогляду, з моменту утвердження патріархату як форми суспільної організації, жіноче та чоловіче стали порівнюватись на кшталт матерії та духу. Починаючи з Аристотеля, ця тенденція пронизує сфери філософії, релігії, мистецтва, буденного життя тощо. Тож у ХХ столітті маємо, на перший погляд, парадоксальне, а насправді – логічне завершення такої позиції у творчості О. Вейнінгера, який заявив, що, люблячи жінку, чоловік любить самого себе, бо жінка є лише дзеркалом, у якому відображується дух чоловіка.

Всі ці підходи до розуміння відмінностей між чоловічою і жіночою особистістю без огляду на їх більш чи менш радикальні формулювання можна віднести більшою мірою до класичного, традиційного світосприйняття, що домінувало тисячі років. Вперше новизну у вирішенні цих питань можна зустріти у ХІХ столітті у роботах Ф. Ніцше. Так, він висуває низку ідей, в межах

яких соціальні ролі чоловіка і жінки ніби міняються місцями. Заперечуючи попереднє ствердження ієрархічної підпорядкованості жінки чоловікові, він зважає на те, що тепер чоловік постає як засіб для жінки, скільки метою для неї завжди постає *дитина*. Ця теза перевертає звичні уявлення про стосунки та суспільні відносини чоловіків та жінок з ніг на голову. Що ж у такому разі прагне від жінки сам чоловік? Відповідаючи на це питання, Ф. Ніцше вдається до традиційної відповіді: небезпеки та гри. Чоловік прагне жінки як цікавої і ризикованої іграшки. У цьому питанні ідеї Ф. Ніцше мало відрізняються від думок, що були сформульовані за багато століть до нього.

Класичні, неklasичні та постнеklasичні теоретизування поглиблюють проблематику філософії статі, виводячи її на якісно новий рівень. Сьогодні опозиція чоловічого та жіночого як духу та матерії, звісно, видається більш ніж сумнівною, хоч і містить у собі цікаві метафори та контрастні порівняння. Якщо мужність і визначити як дух, духовність, то жіночість можна означити принаймні як душевність. Осягнені таким чином мужність-духовність та жіночість-душевність перестають сприйматися крізь призму владно-субординативної взаємодії. Чоловіче перестає бути «небом» та «світлом», а жіноче – «землею» і «темрявою» (традиційні патріархальні образи у міфологіях Сходу і Заходу). Вони стають рівноправними першоначалами людського буття; «земне» й «небесне» є в них обох.

Як результат, ми можемо сформулювати важливий висновок: стать виявляє себе не лише як біологічний, соціально-культурний та психологічний феномени, а й як екзистенційний феномен. Екзистенційна стать і буде головним предметом філософії статі – екзистенційна мужність як духовність та екзистенційна жіночість як душевність.

Отже, сьогодні філософія статі – галузь філософського знання, що досліджує екзистенцію та феноменологічність статі в її єдності з іншими виявами статі – біологічним, соціально-культурним та психологічним. Її предмет – складна та суперечлива взаємодія екзистенції статі з іншими її виявами.

Узагальнимо, що останнім часом широко розгортаються дослідження, предметом яких є гендер – соціальна стать людини (лат. *gender* – рід). Як бачимо, предмет філософії статі ширший (і

глибший) за предмет тендерних досліджень; останні можуть бути включені у філософію статі як гендерна антропологія.

Проблема кохання та статевих стосунків

Тільки у любові людина стає людиною. Без любові вона неповноцінна істота, позбавлена справжнього життя і глибини і не здатна ні діяти ефективно, ні розуміти адекватно себе і інших людей. І якщо людина – центральний об'єкт філософії, то тема людської любові, взята у всій її широті, має бути однією з провідних у філософських роздумах.

Філософський аналіз любові зазвичай проводиться у двох основних напрямках:

- опис багатообразних конкретних видів любові;
- дослідження тих рис, які властиві кожному з різновидів любові.

Любовь можливо зрозуміти як безпосереднє, глибоке й інтимне відчуття, предметом якого виступає, перш за все, людина (але може бути і об'єкт, що має особливу життєву значущість). Любов є засіб соціалізації людини, залучення її до системи суспільних стосунків на основі спонтанної і разом з тим внутрішньо мотивованої потреби в русі до вищих цінностей. Любов – єдиний спосіб зрозуміти іншу людину в її якнайглибшій суті.

Дослідження у сфері філософії любові та кохання актуалізуються суперечністю між станом сучасної культури в сфері міжособистісних стосунків та розвитком філософсько-культурологічного дискурсу смислів любові. Тема любові сьогодні знаходиться на периферії філософського пізнання і зводиться, переважно, до проблем особистісного характеру. Між тим, проблема любові відноситься до однієї з найважливіших філософсько-антропологічних проблем, але, не дивлячись на це, вона елімінована з підручників з гуманітарних та соціальних дисциплін і не є, таким чином, предметом виховання та освіти сучасної особистості.

Актуальність філософської рефлексії любові та кохання зростає в умовах кризи духовності як кризи самої культури. У

другій половині XX століття дослідники стали констатувати той факт, що духовна культура переживає свого роду кризу, у той час як матеріальна, що виражається в досягненнях науково-технічного прогресу, набирає потужних обертів у своєму розвитку, особливо у постіндустріальних країнах.

З «банкрутством» духовності почали пов'язувати соціальне напруження, міжетнічні протистояння, масові неврози, сексуальні збочення, зростання злочинності та ніші негативні наслідки, що вказують на кризу гуманності в сучасній культурі. У цих умовах особливо важливим стає філософське обґрунтування смислу любові та кохання. Без досліджень такого роду проблема оптимізації людських стосунків (в тому числі між чоловіком і жінкою) втрачає своє фундаментальне антропологічне та соціальне значення. Вихід з ситуації що склалась, багато авторів вбачають у культивуванні любові та кохання в усіх смислах (до людини, до Батьківщини, до Бога тощо).

Важливість філософського осмислення любові та кохання спирається і на інші соціокультурні засади, наприклад, «кризу» родини і шлюбу у сучасному суспільстві. Як відомого, головним досягненням статевої моралі сьогодні визнається шлюб по кохання, розповсюджений як закономірне явище соціального життя в Європейському суспільстві протягом більш ніж півстоліття. Однак, на думку дослідників, саме шлюб по кохання і стає найменш тривалим і більш за все поповнює список розлучень на відміну від шлюбів, що укладені за іншими мотивами. З цієї причини неминуче постає питання про сумісність кохання та шлюбу, про роль кохання в соціальному, сімейному та особистому житті.

У першій половині XX століття помітний вплив на розвиток проблеми кохання та міжособистісних стосунків здійснив психоаналіз, який «розкріпачив» лібідо і проголосив статевої потяг первинним інстинктом людини, чим актуалізував осмислення проблем тілесності та духовності, у тому числі й любові, кохання, взаємозв'язку еросу та цивілізації, сублимації сексуальності в культуротворчій сфері життя.

«Дискурсивізація» статевої стосунків, що отримала свій розвиток у XIX столітті, пережила пізніше еволюцію від натуралістичних до постмодерних трактувань сексуальності.

Експансія пізнавальної установки в усі сфери життя, стверджена позитивістами, обумовила науковий інтерес і до проблем інтимності. Вперше статеві стосунки стають об'єктом ретельного аналізу та дослідження. Постмодерна культура, з її відмовою від «глобального», «раціонального» та «об'єктивного», визначила інші пріоритети: предметом філософського та наукового пізнання стає «окреме», «суб'єктивне», «іраціональне», «повсякденне», у площині яких розташовується і сфера любовно-еротичних стосунків.

Наслідком розвитку «діскурсивізації» статевиx стосунків стає сексуальна революція, що почалася на Заході у 1960-х рр., а у вітчизняному соціокультурному просторі наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр. Вона по-новому висвітила проблеми взаємовідношення статей у сучасному суспільстві і поставила під сумнів традиційні стереотипи сексуально-еротичної поведінки. І хоча до цих пір в наукових колах не склалося однозначної думки з приводу значення сексуальної революції, але те, що вона внесла корективи до статевої моралі сучасного суспільства, є безперечним. У зв'язку з цим в суспільному дискурсі з неминучістю піднімаються такі питання, як співвідношення любові і сексу, сексуальності і особистої прихильності у відносинах між чоловіком і жінкою, еротоманії і порнографії, що свідчить про необхідність «діскурсивізації» сенсу любові в аспекті гендерних стосунків.

Саме розвиток гендерних досліджень здійснив помітний вплив на актуалізацію проблеми любові та еросу у 90-і рр. ХХ століття, оскільки на ці роки доводиться інституціоналізація вітчизняних гендерних досліджень. Не дивлячись на те, що гендерна тематика у вітчизняних дослідженнях – це нове соціальне явище, проте, вона активно освоює наукові простори і оформляється як науковий гендерний підхід.

Гендерний підхід значимий тим, що предметом його аналізу стають всі аспекти взаємин між чоловіком і жінкою. Ніколи ще проблема статі не отримувала такої повної уваги і статусу науковості, як це відбувається в гендерних дослідженнях. Відмінність цього підходу від традиційних теорій статевиx ролей полягає у тому, що тут акцент у відмінності мужності і жіночності ставиться не на біологічних, анатомічних ознаках, а

на соціокультурних аспектах їх стосунків, на питанні соціальної ролі статі.

У такій перспективі по-новому визначається проблема сенсу любові, кохання, яка є не просто психофізіологічним процесом, але і феноменом, розвиток якого обумовлений соціокультурним контекстом гендерних стосунків.

Проте, гендерна методологія сама по собі є новою. Її вплив і розповсюдження, з одного боку, обмежується пріоритетністю класичних і традиційних методів пізнання соціоприродної дійсності, а, з іншого боку, – тим, що самі гендерні дослідження переважно освоюють такі проблеми, які в суспільстві маркуються як найбільш «головні» і «значущі», тоді як любов, будучи важливою складовою екзистенції, залишається закритою проблемою для філософської рефлексії. Це обумовлено і тим, що вітчизняна традиція гоніння на еротику не представляла можливості серйозного підходу до проблеми смислотворюючих векторів любові. Тим часом, любов – соціальна, антропологічна і онтологічна проблема, з якою зв'язується сенс буття кожної окремої особи і суспільства в цілому. Наявність або відсутність любові визначає якість фізичного, психічного і духовного життя людини.

Еволюція положення жінки в суспільстві: минуле і сучасне

У всіх суспільствах і культурно-історичних епохах, за винятком хіба що ранніх форм культури, панував непохитний закон, аксіома про нерівність статей і про буцімто обов'язкове підпорядкування жінки особі чоловічої статі (батькові, чоловікові, синові тощо). У свідомість твердо вкарбувався стереотип про суспільно активну й творчу роль чоловіків у публічній сфері та набагато скромнішу роль жінок як дружин і матерів у приватній сфері. Ці соціально-психологічні стереотипи суспільство поставило під сумнів лише наприкінці XVIII століття, і знадобилось щонайменше півтора століття, щоб від них відмовитись.

Жінки в кожному історичному періоді ніколи не були й не могли бути єдиною соціальною спільнотою. Вони суттєво

розрізнялися між собою за соціальним та економічним статусом (жінки-селянки, робітниці, жінки з буржуазного середовища чи з середовища богеми, люди так званих «вільних професій»), за сімейно-родинним станом, віком, національністю та віросповіданням. Сукупність і найрізноманітніше поєднання всіх цих чинників витворювали часто дуже різні гендерні поведінкові моделі. Водночас існувала загальна закономірність: кожна жінка у своєму соціокультурному середовищі перебувала у ситуації підпорядкування чоловікові чи чоловікам цього середовища.

Поширення ідеології лібералізму, демократизму та радикалізму, концепції громадянського суспільства й визнання культурно-цивілізаційної цінності прав людини теж суттєво змінювали становище жінок, насамперед у політично-правовій сфері. Зміни в системі освіти та виховання, зумовлені, зокрема, і впливом ідеології фемінізму, фіксували в суспільній свідомості нові гендерні ролі жінок. Зокрема, опанування ними сфери вищої освіти вочевидь впливало не тільки на їх суспільне становище, а й на характер суспільства загалом.

Французька революція (1789 р.), живлена радикальними ідеями європейського Просвітництва, змінила тогочасну Європу, остаточно переорієнтувавши її на шлях буржуазного розвитку. Демократичні норми політичного життя, частково реалізовані впродовж революції, хоча й не утвердилися законодавчо, але надовго стали загальноєвропейськими політичними ідеалами. Французькі жінки були активними діячками революції. Проте, не дивлячись на активність та зусилля, доля більшості з них опинилась сумною (наприклад, Олімпію де Гуж стратили як об'єкти), а ідея рівноправності чоловіків і жінок на довгі десятиліття перейшла у сферу соціальних утопій, мрій та у сферу виснажливої боротьби. Водночас Французька революція створила підстави для емансипації жінок, власне витворила ідеал емансипації.

Одним із визначальних чинників, що зумовив глибинні зміни суспільного становища жінок, був розвиток виробництва. Первісне нагромадження капіталу, перехід до промислової епохи супроводжувалися, окрім всього іншого, безконтрольним визиском праці жінок та дітей. Якщо феодальні цехи послідовно й системно забороняли жінкам вступати в ці ремісничі фахові

корпорації, то мануфактурне та згодом промислове виробництво широко відкрило двері перед жінками й дітьми і там радо наймали їх на роботу. Впродовж майже всього XIX ст. праця жінок на виробництві з позиції офіційного законодавства була майже не регламентованою. Лише у 1890-х рр. офіційне законодавство деяких європейських країн обмежило тривалість робочого дня для жінок до 11 годин (до цього тривалість зміни була 14-16 годин). і запровадило заборону праці жінок уночі. В той же час, праця жінок в промисловості мала насамперед економічну мотивацію.

Водночас дедалі більша кількість жінок на виробництві відчутно вплинула на емансипаційні зміни в їх житті. Робітничі формували засадничо новий соціальний тип жінки, що позначилось на її сімейному житті, на вихованні дітей, на способах соціалізації тощо. Суттєві зміни в країнах Європи та Північної Америки відбулися на зламі XIX і XX століть. Еволюційні зміни суспільного становища жінок були пов'язані, насамперед, з процесами урбанізації, бюрократизації та демократизації. Зокрема, впродовж життя одного покоління велика кількість мешканців сіл стали мешканцями міст. Для жінок це означало зміну способу життя, культурних стереотипів, а часто й моральних норм.

У XIX столітті правовий статус жінок був дієвим чинником їх дискримінації. Право законодавчо фіксувало підпорядковане становище жінок. Одним з парадоксів XIX - початку XX століть є разюча суперечність між двома офіційними варіантами суспільного трактування жінок. Перший – романтично-галантний, у рамках якого варіанту витворилися поширені суспільні міфологеми про високий статус жінки в сім'ї, передусім як матері, про «природність», універсальність і незмінність поділу суспільних ролей між статями та про небезпеку, яку несе руйнування цього «природного» поділу. Другий варіант – чинне законодавство, яке фіксувало обов'язкову юридичну опіку батька над дочкою, згодом чоловіка або іншої особи чоловічої статі. Попри велику різноманітність правових норм і практик їх застосування, можна виділити загальну закономірність: у правових системах жінки суспільно не існували як повноцінні

правоздатні особи (винятком були хіба що жінки на престолах), мали нерівну порівняно із чоловіками правову дієздатність.

Даний парадокс вимагав вирішення, адже ще 1789 р. О. де Гуж маніфестаційно проголосила ідею рівності та свободи у «Декларації прав жінок та громадянок». Їй належить афористичний вислів: «Якщо жінки мають право виходити на ешафот, то вони можуть виходити й на трибуну».

Законодавства практично всіх країн закріплювали панівне становище чоловіка у сім'ї, нерівність майнових прав жінок, а владу родичів над дітьми фактично зводили до батьківської влади. Особливо дискримінаційним цивільне право було щодо одружених жінок, для яких після шлюбу, власне, наставала «громадянська смерть». Вони не могли контролювати свої фінансові надходження, розпоряджатися власністю, що юридично належала їм, вибирати місце проживання, підписувати папери, давати свідчення, отримувати без дозволу чоловіка паспорт тощо. Наприклад, до 1914 р. у законодавстві Австро-Угорщини діяла правова норма, що забороняла особам жіночої статі, ченцям і мешканцям чужих держав мати права опікуна. Але зазначалося, що одружені жінки можуть бути опікунами тільки за згоди своїх чоловіків. Упередження щодо правової дієздатності жінок було надзвичайно сильним.

Одним з ключових аспектів врегулювання правового статусу жінок стало вноормування законодавства щодо розлучень. В рамках розвитку емансипаційного руху одним із завдань стало звільнення жінки від сімейного деспотизму. З позиції феміністичної свідомості право на розлучення стало одним із символів свободи жінки, її розриву з лицемірством і фальшю сімейного життя.

Обмежений доступ до освіти був однією з «найнефективніших» форм дискримінації жінок. Розширення освіти жінок у XIX столітті, з одного боку, було зумовлене потребами виробництва і тими новими вимогами, що їх висувало суспільство. У XIX столітті і на початку XX століття у системі жіночої освіти реалізовано панівні у суспільстві уявлення про природу жінок, зокрема про їх нижчі порівняно з чоловіками інтелектуальні здібності. Жінки, що здобули повноцінну вищу

освіту у ХІХ столітті, були радше юридичним і культурним прецедентом.

Система правової дискримінації жінок мала логічне завершення у сфері їх громадянських, зокрема, політичних, прав. Відповідно, вони не мали змоги брати участь у державному управлінні та самоуправлінні, обирати й бути обраними до законодавчих органів. Жінкам було заборонено брати участь у діяльності політичних товариств та організацій. Трактуючи жінок на рівні неповнолітніх, право приписувало їм позитивну громадянську незрілість. Публічне обговорення законодавчого надання виборчих прав жінкам тривало довго й на різних суспільних рівнях, найактивніше у середовищі політичних партій, громадських організацій та в законодавчих органах. Противники виборчих прав жінок використовували традиційні, інтернаціональні за поширенням, аргументи. Вони твердили, що, використовуючи виборчі права, жінки внесуть «жіночі» риси в публічне життя. Виборчі права жінок, на думку консерваторів, є загрозою сімейному життю, нищать його, а отже, загрожують й існуванню самої держави. Прихильники загального рівного виборчого права вважали, що жінки, навпаки, позитивно вплинуть на політику, зроблять її менш агресивною. Виборчі права, надані жінкам, мали стати засобом подальшої емансипації, поліпшити систему освіти, соціальний захист, сприяти реформі сімейного та трудового права.

Надзвичайно сильним чинником зміни становища жінок у ХХ столітті стали світові війни. Вони принесли незліченні страждання насамперед народам Європи. Більшість жінок опинилися в екстремальних, зовсім незвичних для себе ситуаціях. Але варто нагадати й таку закономірність: після війни, після повернення з фронту чоловіків у суспільствах наростало незбориме прагнення повернутися до передвоєнного статус-кво.

Щодо жінок, то вони, за власним бажанням чи всупереч йому, залишали місце праці та повертались до звичних ролей дружини й матері. Але багато вдів і самотніх жінок, а також економічна руїна змушували суспільство дивитись на професійні заняття жінок уже іншими очима. Перша світова війна глибинно розхитала стереотипи поділу виробничої діяльності на чоловічу й жіночу сфери, а також поділу професій за цією ознакою.

Водночас зайняті жінки й далі найбільше зосереджувалися на нижчих щаблях посадово-виробничої ієрархії.

Потрібні були десятиліття, щоб жінки утвердили свою професійну спроможність і на рівні змогли конкурувати з чоловіками у вищій школі та у професійній сфері. Але навіть сьогодні є дуже велика диспропорція між чоловіками та жінками, що займають вищі щаблі адміністративної ієрархії у вищій школі, у науці, в бізнесі, в політиці, в державному управлінні тощо. Тільки у перші десятиріччя ХХ століття під впливом загальнодемократичних змін і під тиском вимог жіночого руху у багатьох країнах жінки отримали повноцінні громадянські, зокрема, політичні, права.

Перша світова війна спричинила або ж значно посилила тенденції у змінах гендерної поведінки жінок. Зокрема, серед міських дівчат дедалі поширенішою ставала праця до шлюбу, що була чи не апогеєм їх свободи. Звичними стали численні молодіжні просвітні, спортивні й політичні організації, які давали новий досвід молодим людям двох статей, а також розхитували традиційні норми взаємовідносин між статями. Очевидними були також ширші можливості дозвілля в урбаністичному середовищі та розширення меж гендерної поведінкової свободи.

У роки Другої світової війни жінки пережили повторення трагедій та викликів Першої світової. Практично у всіх європейських країнах вони в надзвичайно драматичних обставинах навчилися поєднувати чоловічу роль оборонця та годувальника з роллю виховательки й опікунки. Щоправда, тільки-но Європа відбудувалася й увійшла в ритм мирного життя, знову почали голосно лунати заклики повернути жінку в лоно сім'ї. У 1958 р. папа Пій XII це суспільне бажання висловив так: «Дім, в якому володарює жінка, є головним місцем і центром її активності».

Друга половина ХХ століття відкрила майже безмежні перспективи освіти й науки, технічного прогресу, породила глобалізацію, докорінно змінила побутову культуру, зокрема в урбанізованому середовищі. Ці процеси, що безпосередньо стосувалися і жінок, стали, по суті, черговим історичним «викликом». Здавалося б, рівноправність у громадянських правах, в здобутті освіти та у виборі професій двох статей мали б

підбити підсумок майже двохсотлітньої емансипаційної боротьби. Але з'ясувалося, що до остаточного підсумку ще далеко. Адже, за оцінками ООН, жінки наприкінці ХХ століття становили понад половину населення планети, виконували дві третини від загального обсягу робіт у світі та водночас володіли лише однією сотою всього світового майна. У суспільстві зростало усвідомлення того, що розв'язання проблем гендерної дискримінації потребує ще багато зусиль.

Фемінізм як філософська проблема та суспільне явище

Феміністичні ідеології мають кілька рівнів прояву; найважливішими з-посеред них є загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний.

Ідейні концепції жіночого руху, чи «жіночого питання» (термін з певним соціально-позитивістським та класово-ідеологічним забарвленням), часто трактують як теоретичні концепції фемінізму.

Передусім варто звернути увагу на саму дефініцію терміна «фемінізм». У світовій історіографії, особливо другої половини ХХ століття, теоретичні концепції фемінізму настільки різні, що доходять до взаємозаперечення та взаємопоборювання. Відповідно, й означення фемінізму є дуже різним. Дефініція ускладнюється ще й тим, що фемінізм розуміють і трактують як тип світогляду; як інтелектуальну філософсько-релігійну, соціально-політичну, культурологічну течію; як спрямований на соціально-правові зміни жіночий рух; як ідеологію жіночої емансипації та статевої рівноправності; як зміну статевого поведінкових стереотипів; як альтернативний до загальноприйнятого спосіб життя, як соціально-правову чи біопсихологічну проблему, як напрям у соціології, як особливий підхід до розв'язання різних соціальних проблем.

Сучасна дефініція фемінізму охоплює як доктрину рівних прав для жінок (на практиці: організований рух за права жінок), так і ідеологію суспільних перетворень, метою яких є не лише суспільна рівноправність, а й творення світу, який був би світом також для жінок. Загалом фемінізм є ідеологією визволення

жінок, йому властиві різні дослідницькі методи та теоретичні концепції. Методи, теорія і політична практика у фемінізмі становлять єдність, що дає основу для його універсалізму. Адже фемінізм зосереджується на процесі витворення самосвідомості, яка є для нього водночас об'єктом і результатом суспільно-політичних дій. Отже, в такому трактуванні фемінізм визначається як теоретична концепція, що виходить далеко за межі соціально-правових проблем статевого рівноправ'я.

Загальноприйнятим є виокремлення емансипаційного та феміністичного етапів у теоріях і реальній зміні суспільного становища жінок. Основними засадами теорії емансипації є переконання в потребі та можливостях зміни становища жінок у рамках наявних суспільних структур (патріархальних за своїм характером). Натомість теоретичні засади феміністичного трактування визволення жінок ґрунтуються насамперед на визнанні потреби глибинних змін цих структур.

У сучасній історіографії ствердилась схема визначення періодів ідейного розвитку світового жіночого руху. Перший період охоплює час від кінця XVIII століття і до середини XX століття. Другий – розпочався у 60-х рр. XX століття й триває досі. Відзначимо, що цей досить умовний поділ ґрунтується переважно на аналізі ідейно-теоретичних концепцій жіночого руху.

Феміністська ідеологія та конкретні вимоги жіночого руху на першому етапі стосувалися насамперед прав і можливостей жінок здобути освіту, мати рівні з чоловіками громадянські права, зокрема право на працю, право участі в голосуванні, право на розлучення, рівні з чоловіками майнові права тощо. На зламі XIX і XX століть термін «фемінізм» часто сприймався як синонім суфражизму, ідеологічної й організаційної течії в жіночому русі, основною вимогою якого було законодавче надання активного та пасивного виборчого права для жінок. Поширеною була ілюзія, що правова рівноправність статей логікою своєї реалізації поступово приведе до соціально-культурної рівності статей.

Ранній жіночий рух був просто боротьбою за розширення тих природних прав. Романтизм першої половини XIX століття культивував гуманістичну традицію, ускладнив та урізноманітнив погляди на людину-індивіда порівняно з

попередніми культурними епохами. Щоправда, пояснення природи чоловічого та жіночого начал традиційно подавала теорія «природного поділу» між статями – одна з найконсервативніших і найтриваліших за силою впливу на суспільство. В основі цієї теорії – теза про те, що біологічна різниця між статями формує психосоціальні відмінності, а, відповідно, й соціальний статус жіночої статі. Така стереотипізація рис статевих категорій («мужність» і «жіночність») дуже повільно змінювалась.

У цій еволюції варто наголосити насамперед на ролі романтизму як ідеології та світогляду. Романтичне трактування людини як повноцінного, різнобічного духовного та соціального індивіда дало підстави для висновку: чоловік і жінка створені Богом; вони різні зовнішньо, але рівні духовно, обоє мають безсмертну та божественну душу. Епоха Романтизму остаточно зняла з жінок середньовічне тавро демонічності, їх первородної гріховності. Натомість, може, навіть з дещо з надмірною екзальтованістю, підкреслювали їхню моральність, толерантність, самопосвяту, побожність і доброту.

У XIX столітті та у першій половині XX століття сформульовано класичні ідеології фемінізму і навіть окреслилися ескізи концепцій радикального, психоаналітичного, екзистенціалістського, екологічного, культурного та інших видів фемінізму, які поширились вже у другій половині XX століття. Теоретичний доробок феміністичної ідеології кількісно зростає та якісно змінюється від середини XIX століття, що пов'язано насамперед з характером світогляду нової культурної епохи – епохи Позитивізму. Новий культурно-історичний період культивував раціоналізм, науково-експериментальну об'єктивність, громадсько-політичний прагматизм, соціологічну аналітичність, реалізм.

Класичним в ідеології фемінізму є її ліберальний варіант, який порівняно з іншими має найтривалішу історичну традицію та найчисленнішу кількість прихильників. Ідеї лібералізму закорінені в ідеологічній спадщині епохи Просвітництва, ґрунтуються на принципі свободи вибору кожної людини, на засадах буржуазного індивідуалізму. Союз між лібералізмом та фемінізмом виявився досить вдалим і тривалим. І поки

розгорталась боротьба за правове урівноправлення жінок з чоловіками, поки відбувалась розбудова жіночої освіти, суперечність і напруження між фемінізмом та лібералізмом артикулювалися й обговорювалися не часто. Усвідомлення цих суперечностей – реалія вже ХХ століття.

Абсолютизуючи стійкість дихотомії «публічне – приватне», ліберальний фемінізм, може, й несвідомо, закріплював та стимулював дуалістичний спосіб трактування соціостатевих ролей. Лібералізм, а вслід за ним і ліберальний фемінізм, по суті, недооцінив як «прокляття» сім'ї для емансипації жінки, так і «благословення» її для суспільства.

Історія становлення й розвитку ідеології фемінізму в Україні є частиною європейської історії ідей, хоч вона ще малодосліджена та маловідома. Формування ідеології фемінізму в Україні зумовлене насамперед умовами державно-політичного життя. Феміністична ідеологія в Україні найдинамічніше розвивалася у двох моделях – ліберальній та соціал-демократичній. Ідеї суспільної рівноправності двох статей, вимога надати жінкам повноцінні громадянські, зокрема політичні, права, практичні кроки в справі розширення сфери професійної діяльності жінок, критика патріархальних засад сімейно-шлюбних відносин стали складовою частиною ліберального громадського руху.

Сприйняття й засвоєння феміністичних ідей на українських землях пройшли певний еволюційний шлях. Спочатку фемінізм як цілісна концепція лякав своїм нібито суспільним радикалізмом. Водночас громадськість поступово, часто, може, й неусвідомлено, сприймала його основні постулати та змінювала як саме суспільство, так і суспільну психологію у тому напрямі, який визначала феміністична теорія.

У цілому, попри те, що ідеологія фемінізму дедалі успішніше розвивалася й заповнювала простір суспільної свідомості, не меншу активність проявили і прихильники антифемінізму (як чоловіки, так і жінки). Причини живучості антифемінізму дуже різні, так само різною є мотивація антифеміністських поглядів. Це могли бути традиціоналістські та консервативні уподобання, звичний страх перед новим суспільним явищем – перед

«емансипованою жінкою», егоїзм, небажання втратити звиклі поведінкові норми та стереотипи.

У середині ХХ століття ідеологія фемінізму суттєво змінилася. Фемінізм з феномена переважно політичного життя перетворився на загальнокультурний. Принципова новизна цього етапу полягає у постмодерністичній інтерпретації статі як соціокультурного конструкту.

У другій половині ХХ століття досвід ідеологічного розвитку фемінізму значно збагатився та модифікувався. Одним із наслідків процесів глобалізації було те, що цілком очевидним став поліцентризм боротьби жінок за свої права, багатоманітність характерів громадських емансипаційних рухів, а відповідно, й їх ідеологій. До традиційного та тривалого досвіду розвитку феміністичних теорій у Західній Європі та США додався досвід емансипаційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Африки.

Тож, фемінізм виникає на хвилі протесту проти дискримінації жінок, проти гендерних стереотипів. Фемінізм – науковий напрям та суспільний рух, метою якого є повна рівноправність статей у всіх сферах життя.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Як вірно можна визначити поняття «гендер»: а) наймана праця чоловіків і жінок; б) визначення взаємин статей; в) соціальні та культурні характеристики чоловіків і жінок.

2. Гендерні стереотипи – це: а) поширені в суспільстві примітивізовані уявлення про сутність та роль чоловіка і жінки; б) рефлексія чоловіка і жінки в суб'єктивній свідомості окремої людини; в) ідеальні типи жінки і чоловіки.

3. Подвійна статева мораль – це: а) особливе природне призначення жінки і чоловіки; б) різні соціальні очікування і різні вимоги до жінок і до чоловіків; в) виконання жінками і чоловіками об'єктивно різних соціальних ролей.

4. Гендерні ролі – це: а) ролі, які виконує жінка на вимогу чоловіка; б) ролі, які повинні грати жінки і чоловіки у

відповідності з уявленнями більшості сучасних людей; в) наукове визначення природного призначення жінки і чоловіки.

5. Гендерна рівність – це: а) рівність прав усіх жінок; б) рівні права чоловіків і жінок; в) рівні права і можливості жінок і чоловіків.

6. Проаналізуйте спогади ваших родичів (батьків, бабусь, дідусів і тощо) про те, як відрізнялися в часи їх молодості уявлення про гендерні ролі чоловіків і жінок.

7. Проаналізуйте, які іграшки призначені для хлопців, а які для дівчат, як це сприяє закріпленню гендерних стереотипів.

8. Візьміть декілька журналів для жінок і для чоловіків. Визначте тематику публікацій для тих і для інших. Яким чином виявляються гендерні стереотипи у цих публікаціях? Проаналізуйте, яка телевізійна реклама призначена для жінок, яка для чоловіків. Чому? Яким чином відображуються гендерні стереотипи у друкованій рекламі (у журналах, газетах, на рекламних дошках на вулицях, метро тощо)?

9. Прогляньте підручник з математики для молодших класів – в якому контексті і скільки разів у задачах згадуються хлопчики і дівчатка. Які гендерні стереотипи у цьому проявляються?

10. У підручнику з історії для середньої або старшої школи подивіться, як часто серед історичних особистостей згадуються чоловіки, як часто – жінки. Чому так відбувається?

11. Прогляньте одну або декілька телевізійних програм для жінок і для чоловіків. Які проблеми там ставляться і наскільки вони є актуальними?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні проблеми та сюжети філософії статі.

2. Проблематика статі. Біологічна та соціальна стать людини. Питання змінювання статі.

3. Надайте співвідносний аналіз «мужності» та «жіночності» у розрізі співставлення їх типових властивостей: логічність (М) – інтуїтивність (Ж), схильність до узагальнення – схильність до аналізу, інтерес до абстрактного – інтерес до

конкретного, раціональність – чуттєвість, практичність – сентиментальність, рішучість – обережність, воявничність – співчутливість, сталість – мінливість, владність – слухняність, імпульсивність – ретельність.

4. Що є «жінка»? Що є «чоловік»? Що є «кохання»? – мовою філософії.

5. Дайте філософську інтерпретації давньогрецького міфу про «скриню Пандори».

6. Наведіть та прокоментуйте свій варіант «формули» кохання.

7. Засади, прояви та наслідки теорії гендеру.

8. Як ви розумієте право жінки на вільне та відповідальне материнство?

9. Особливості гендерних проявів української культури.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеева В.П. Гендерна літературна теорія і критика / В.П. Агеева // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. / Відп. ред. М.М. Скорик. – К.: К.І.С., 2004. – С. 426-445.

2. Антонова О.О. Критика биологического детерминизма в гендерных исследованиях / О.О. Антонова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2004. – № 4. – С. 96-98.

3. Бежан-Волк І. Гендерні дослідження: актуальні проблеми і перспективи розвитку / І. Бежан-Волк // Нар. творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 37-40.

4. Береговой Я. Эмансипация : [в ходе исторического развития матриархат сменился патриархатом] / Я. Береговой // Педагогіка толерантності. – 2007. – № 3. – С. 112-121.

5. Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С.В. Жеребкина. – Харьков: ХГЦИ, 2001; СПб.: Алетей, 2001. – 991 с.

6. Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учебное пособие / Под ред. И.А. Жеребкиной – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетей, 2001.

7. Введение в гендерные исследования: Учеб. пос. / Под

ред. И.В. Костиковой. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 224 с.

8. Воронина О.А. Опозиция духа и материи: гендерный аспект / О.А. Воронина // *Вопр. философии.* – 2007. – № 2. – С.56-66.

9. Галат О. Гендерні ролі в сучасному українському суспільстві / О. Галат // *Проблеми гендерної рівності в Чернігівській області та шляхи їх вирішення: матеріали обл. наук.-практ. конф. (22 квітня 2005 р., м. Чернігів).* – Чернігів, 2005. – С. 109-115.

10. Гендер : сучасний соціологічний словник // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 1998. – № 1-2. – С. 242.

11. Ильин Е.П. Пол и гендер / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2010. – 688 с.

12. Кроха Н.Г. Гендерні проблеми менеджменту: особливості жіночого управління / Н.Г. Кроха // *Безпека життєдіяльності жінок і чоловіків: гендерний аспект: матеріали обл. наук.-практ. конф., (12 квітня 2007 р., м. Чернігів) / редкол.: І.В. Дорожкіна та ін.* – Чернігів, 2007. – С. 123-126.

13. Лавріненко Н. Динаміка гендерної нерівності в сучасній Україні / Н. Лавріненко // *Жінки в політиці: міжнародний досвід для України.* – К., 2006. – С. 110-139.

14. Оніщенко Н. Гендерні дослідження в сучасному суспільстві: проблеми, реалії, перспективи / Н. Оніщенко, С. Береза, Л. Макаренко // *Віче.* – 2009. – № 17. – С. 25-28.

15. Основы теории гендеру. Навч. пос. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с.

16. Пол, гендер, культура / Под ред. Э.Шоре и К.Хайдер. – М.: РГГУ, 1999. – 215 с.

17. Римашевская Н. Гендерные стереотипы и логика социальных отношений / Н. Римашевская // *Свобод. мысль.* – 2006. – № 3. – С. 100-110.

18. Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований» / Отв. ред. О.А. Воронина. – М.: МЦГИ, 2000. – 395 с.

19. Ясир М.М. Гендерна політика як фактор політичної соціалізації жінок / М.М. Ясир // *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць.* – Запоріжжя, 2004. – Вип. 19. – С. 216-218.

20. Митрофанова А.А. Тема пола в европейской философской и общественно-политической мысли (античность - средние века - Возрождение) / А.А. Митрофанова // Введение в гендерные исследования: Учебн. пос. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 26-41.

21. Митрофанова А.А. Тема пола в европейской философской и общественно-политической мысли Нового времени / А.А. Митрофанова // Введение в гендерные исследования: Учебн. пос. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 42-56.

РОЗДІЛ 7

ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО СВІТУ (КУЛЬТУРИ, МОВИ)

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО СВІТУ (КУЛЬТУРИ, МОВИ)

Філософія культури – це розділ філософії, який вивчає культуру як цілісний феномен історії людства (феномен складний і полі-функціональний): її сутність та значення, принципи і закономірності розвитку, механізми творення і відтворення, тло і середовище створення загальнолюдських та національних культурних цінностей, особливості культурно-історичного процесу, стосунки культури і цивілізації тощо. З давнини філософську думку цікавило питання принципової відмінності між тим, що існує незалежно від людини (світом, природою) і тим, що створюється людиною в її зовнішньому та внутрішньому бутті. Філософія культури – філософське знання про сутнісні

засади культури як явища й процесу. «Той дурень, хто у моді бачить тільки моду», – казав Оноре де Бальзак.

Як самостійний напрямок філософського знання, філософія культури сформувалась у ХХ столітті, проте можна стверджувати, що вона має багату й змістовну передісторію.

Перші філософські міркування про культуру можна знайти у давніх греків – вони світ людських феноменів протиставили світу природи, саме у цьому побачивши специфіку культури як особливого типу реальності. Філософська думка Античності запропонувала декілька понятійних конструктів, якими виокремлювала феномени культури від інших: «пайдейя» (навчально-виховні практики, творення людиною самої себе), «політісмос» (причетність до громадянства, політейї), «гуманітас» (людяність, людська гідність), «мусейя» (духовні досягнення освіченої людини), «техне» (вправна практична діяльність, майстерність, що створює необхідний людині світ) та інші. Передусім «culture» поставала як протиставлення «nature» (природі), як опозиція окультуреного дикої природі. У Давньому Римі, звідки прийшло це слово, під культурою розуміли, перш за все, обробіток землі, окультурування ґрунту.

Термін «філософія культури» запроваджений німецьким романтиком А. Мюллером на початку ХІХ століття. Поява «Занепад Європи» (1918 р.) О. Шпенглера можна вважати остаточним народження філософії культури як самостійної філософської дисципліни. В. Дільтей, Г. Зіммель, В. Віндельбанд і Г. Ріккерт, Е. Кассіпер, Х. Ортега-і-Гасет, М. Хайдеггер, К. Ясперс, А. Тойнбі, Й. Гейзинга, М. Шелер, Е. Ротхакер, М. Вебер, К. Манхейм, П. Тейяр де Шарден, Г. Гессе, Х.Л. Борхес... Змінення опозиції «природа – культура» на опозицію «цивілізація – культура» (О. Шпенглер), «трагедія культури» Г. Зіммеля і О. Шпенглера, «ідеальні типи» у філософії культури М. Вебера, «проблема культури» за філософією екзистенціалізму М. Хайдеггера і К. Ясперса, «ігрові» функції культури Й. Гейзинги, «локальні цивілізації» у філософії культури А. Тойнбі, постмодерністська ситуація у культурі кінця ХХ-ХХІ століть. (Ж.-Ф. Ліотар й ін.)...

До проблематики філософії культури слід відносити дуже широко коло тем: процеси становлення й розвитку людської

розумності і розумних форм життя, що протистоять дикунству і варварству; історичний розвиток людської духовності, що забезпечує прогрес людства; автономні системи цінностей й ідей, що визначають тип і вигляд соціальної організації та багато-багато інших. Аж до того багато, що можна навести твердження американського соціолога К. Дженкса, яким він розпочав видану ним у 1993 р. книгу про сучасний стан культурологічної думки: «Ідея культури охоплює таку безліч предметів, процесів, відмінностей й навіть парадоксів, що тільки самовпевнена або мудра людина може наважитися про неї розмірковувати та, можливо, тільки дурень стане писати про це книгу».

Історії людства властива послідовна зміна певної кількості культурних епох. Остання з них отримала назву епохи постмодерну. У середині 1970-х рр. відбулося змінення культурної парадигми: модернізм поступився місцем постмодернізму.

Філософія постмодерністського світу (культури) – це сукупність філософських теорій, концепцій, підходів, що виникли у західноєвропейській культурі останньої чверті ХХ століття. Посеред найвідоміших авторів: М. Хайдеггер як передвісник постмодерністської філософії, Ж.Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, М. Фуко, Р. Барт, П. Бурдьє, Д. Гріффін, У. Еко (роман У.Еко «Ім'я рози» став класичним прикладом постмодерністського художнього твору) й інші. До речі, феномен постмодернізму притаманний не тільки західній культурі: на думку Ж. Дерріда, наприклад, най-постмодерністською країною є Японія.

Вперше термін «постмодернізм» у сенсі, наближеному до сучасного, у 1946 р. використав А. Тойнбі, позначаючи ним певний етап розвитку західноєвропейської культури (з 1875 р.), коли почали змінюватися правила здійснення міжнародної політики. Так само передчасно цей термін був використаний у 1917 р. у книзі Р. Паннвіца «Криза європейської культури», у 1934 р. в іспанського літературознавця Ф. де Оніса у книзі «Антологія іспанської і латиноамериканської поезії». Й тільки пізніше цей термін отримує більш зрозумілий та фіксований зміст.

У строгому сенсі філософії постмодернізму не існує – філософія постмодерністського світу виходить із принципового заперечення будь-яких претензій на узагальненість інтерпретацій, на систематизацію та предметну визначеність, на універсальність змістовних побудов, на підведення під загальний знаменник будь-яких культурних форм, феноменів чи фактів, на створення якихось філософських парадигм; вона принципово не претендує на створення універсальної філософської теорії.

Постмодерністська філософія – інтерпретуючи сучасний світ (й культуру) кінця XX – початку XXI століть – впевнена у тому, що «події завжди випереджають теорію»; заперечує всі модерністські цінності; відмовляється від трансцендентних ідеалів, які так приваблювали творців модерністської культури; стверджує, що модернізму далі йти нікуди й подальший рух модерністського мистецтва «дійде до зруйнування образу, до чистого полотна, до дірки у полотні» (У. Еко).

Американський науковець-літературознавець І. Хассан у 1970-і рр. запропонував переконливу та цікаву класифікацію основних ознак постмодернізму, як культурної парадигми сучасності:

- невизначеність, відкритість, незавершеність;
- фрагментарність, тяжіння до деконструкції, колажів, цитувань;
- відмова від канонів, авторитетів, іронічність як форма руйнування;
- втрата «Я», різьма, багатоваріантне тлумачення;
- намагання уявити неуявне, інтерес до ізоіеричного, до граничних ситуацій;
- звернення до гри, алегорії, діалогу, полілогу;
- репродукування копій під пародію, травесті, пастиш, оскільки це збагачує область репрезентації;
- маргінальність, форми карнавалу проникнення мистецтва у життя;
- перформанс, театральність соціального та духовного життя; сучасне суспільство як «суспільство спектаклю»;
- конструктивізм, де використовується іносказання, фігуральна мова;

– іманентність (на відміну від прагнення прорватися у трансцендентне модернізму).

Філософія мови – це сукупність філософських концепцій, підходів, розвідок щодо феномену мови (в яких мова аналізується не просто у взаємозв'язку із мисленням, а як така, що конститує мислення, свідомість, знання). Філософія мови є одним із найвпливовіших напрямів у сучасній західній філософії, в центрі уваги якого уявлення про мову як ключ до розуміння світу та людини. Філософія мови – це не просто окремо взятий напрям філософських розвідок, це й особливий стиль філософського мислення, який пов'язаний з інтересом до фундаментальних для сучасного західного світу питань про способи побудови картини світу як мовної інтерпретації та питань про самі ці «мовні ігри» як джерело створення картин світу, в яких врешті-решт й живе сучасна людина.

За класичних епох проблематика мови зводилась до:

- пояснення виникнення й генезису мови;
- мова тлумачилась як над-особистісна об'єктивна структура фіксованих значень, засіб вираження думок.

Мова є дзеркалом людського розсудку, є світом символів, який лежить між зовнішнім світом предметів і явищ та внутрішнім світом думок людини.

Наприкінці XIX століття ситуація принципово змінилась. Ф. Ніцше із онтологізацією слів-фікцій пов'язує помилки у розумінні людиною світу і себе. Мова набуває нових й нових функцій й статусів на рівні логіки культури: як створювач думки, як джерело мовної дії, як джерело світорозуміння, мова як реальність, що задає категоріальне (понятійне) розчленування світу, тим самим формуючи і світ і саму людину.

Мова – засіб творення світу, через його промовляння та називання. Світ тримається мовою, він існує настільки, наскільки він усталений та впорядкований мовою (словами та текстами), і людина у ньому також є «текстом», мовою.

Найвпливовішими авторами XX-XXI століть, що безпосередньо займалися дослідженнями з проблематики філософії мови слід назвати: Г. Фреге (так званий трикутник Фреге «знак-сенса-значення»), Ф. де Соссюр (засновник

лінгвістики XX століття), Е. Сепір («гіпотеза лінгвістичної відносності», разом з Б. Уорфом), Б. Рассел («картина світу» як сукупність логічних висловлювань), М. Хайдеггер (мова як «дім буття»), Л. Вітгенштайн (про філософію як «критику мови»), автор афоризму «смісл – це використання»), Л. Вайсгербер (окремі змістовні концепти не є самостійними феноменами, що існують десь у світі «до і поза мовою» та чекають своїх позначень, а є створюваними мовою «духовними об'єктами», що структурують дійсність), Г. Райл (логіка і структура мови базуються на певних культурологічних передумовах), Ж. Дерріда, М. Фуко (осмислення проблеми мови з позицій постмодернізму і постструктуралізму), С. Кріпке (мова залежить від зовнішніх, соціальних феноменів), Д. Сьорл (теоретик, орієнтований на проблеми використання мови, з 1980-х рр. став провідним спеціалістом з філософії штучного інтелекту) й інші.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Культура (лат. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, вшанування) – система таких що історично розвиваються поза-біологічних програм людської життєдіяльності, які забезпечують відтворення та змінювання соціального життя у всіх його основних проявах (типах і формах організації життя і діяльності людей) та вільну самореалізацію людської особистості, а також створення людьми матеріальних і духовних цінностей.

Існує чимало визначень поняття культури. Зокрема, спеціальне фундаментальне дослідження відомих американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона «Культура» (1952 р.), в якому вони зібрали всі визначення культури за період з кінця XIX століття до середини XX століття, виявило біля 200 таких дефініцій. На сьогодні називається цифра у 1500 визначень.

Виникає термін «культура» як «обробіток та догляд за землею» (тобто змінювання у природному об'єкті, спричинене людиною, на відміну від змінювань, викликаних природними причинами). Ця теза знайшла своє продовження, наприклад, у німецьких філософів-просвітників, які визначали культуру як все вироблене людиною за відніманням природного (С. Пуффендорф,

XVII століття). З давніх еллінів та римлян до змісту терміну «культура» додається також навчання, виховання, освіта та вдосконалювання людини у процесі її свідомої діяльності й розвитку розумних форм її життя. Давньоримський оратор Цицерон застосовував термін «культура», маючи на увазі позитивний вплив філософії на розум людини, казав про філософію як про «культуру розуму» (культура не як обробіток землі, а як «обробіток душі»).

Культура – як опредмечена в явищах мислення, мистецтва, соціального, політичного, «матеріального» життя діяльність людини, яка (діяльність), по суті, є репрезентацією специфічно «людського». Людина творить світ культури, проте й культура творить людину як людину, робить людину людиною.

Цивілізація – специфічний соціокультурний феномен та соціально-культурне утворення, яке має здатність напрацьовувати універсальні символи.

Поняття «цивілізація» щільно стикається з поняттям культури. Можливі такі варіанти цього співвіднесення: а) цивілізація як певний щабель розвитку культури окремих народів (А. Тойнбі, П. Сорокін); б) цивілізація як етап суспільного розвитку після епох дикунства і варварства (Л. Морган); в) цивілізація як цінність усіх культур, їх загальнолюдський характер (К. Ясперс); г) цивілізація як кінцевий момент у розвитку культури певного народу, занепад культури (О. Шпенглер); д) ототожнення цивілізації з високим рівнем матеріальної діяльності людини (знарядь праці, технологій, економічних і політичних відносин та установ).

Поняття «цивілізація» спочатку виникло французькою мовою у середині XVIII століття, у контексті теорій прогресу, й використовувалось тільки у формі однини. На початку XIX століття виникає етнографічна концепція цивілізацій про те, що у кожного народу своя цивілізація. Вже з середини XIX століття, особливо у країнах з німецькою мовою, цивілізація протиставлялась поняттю «культура»: цивілізація як зовнішній по відношенню до людини світ (перш за все, різноманітних технологій, завдяки якому зростає матеріальний добробут людей), як матеріальна оболонка культури, а культура як внутрішній здобуток людини, що розкриває міру її (людини)

розвитку й є показником її духовного багатства. Існують також концепції, в яких «цивілізація» протиставляється «варварству» (Т. С. Еліот).

У цілому, з французького історика Ф. Гізо, який заклав основи «етноісторичної концепції цивілізацій», протиріччя між ідеєю цивілізаційного прогресу людства як такого та культурно-історичною багатоманітністю народів розв'язується через діалектику конкретних локальних цивілізацій та феноменом цивілізації як такої.

Постмодернізм – термін, що використовується для періодизації культури; (буквально) те, що йде за «модернізмом» (за епохою модерну); пов'язаний із радикальними змінами у західній культурі, філософії, мистецтві, способі культурологічного мислення.

Постмодерн – як позначення історичної доби, постмодернізм – як позначення концепцій, які становлять зміст світу постмодерну. У 1980-і рр. терміни «постмодернізм», «постмодерністський» набуває загально-застосованого поняття, перш за все, при поясненні та тлумаченні процесів і явищ культурного, суспільного й іншого життя людини й, взагалі, перебування людини у соціумі та «життя» самого соціуму.

Мова – складна знакова система для висловлення думок, яка історично склалася, яка має певні звуковий, лексичний і граматичний устрій та слугує засобом спілкування у людському суспільстві.

Є найважливішим засобом людського спілкування. Щільно пов'язана з мисленням. Є соціальним засобом зберігання та передачі інформації, одним із засобів управління людською поведінкою. Мова виникла разом із виникненням людини як суспільної істоти та суб'єкта культури та стала потужним засобом подальшого розвитку людини, суспільства, культури, мислення. Мова пов'язана з мисленням та дійсністю, й не може бути зрозумілою поза цим зв'язком. Вона має розглядатися у контексті низки проблем (логічних, гносеологічних, соціальних).

У сучасному посмодерністському світі мова має статус головного інструмента конструювання картини світу, знаряддя описових систем. Світ тлумачиться як текст, як сукупність текстів.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО СВІТУ (КУЛЬТУРИ, МОВИ)

Проблемне поле філософії постмодерністського світу (культури, мови) – це широка сукупність проблем, тематик, «сюжетів».

Надамо більш детальний змістовний аналіз основним з них.

Феномен культури

Культура представляє собою надскладну реальність, яка створюється у відповідності до задуму людини як її створювача, постає «другою» природою, поруч й нарівні із власне природою. Як предмет вивчення філософії культури, культура є цілісним та багатовимірним явищем суспільного життя. Сфера культури розповсюджується на всі сфери суспільства та аспекти людської життєдіяльності. Культура – це світ ідей і речей, створений людською життєдіяльністю. Вона виступає, перш за все, як сукупність елементів матеріальної та нематеріальної культури. Матеріальна культура – це фізичні об'єкти, створені людиною (артефакти), як то паровий двигун, книга, прикраса, будинок тощо. Такі артефакти містять у собі певні символічні значення, виконують певну функцію й мають певну цінність для конкретного суспільства. Нематеріальна культура – є результатом розумово-духовної активності людини, це норми, правила, моделі поведінки та мислення, соціальні ритуали, релігійні символи, звичаї, традиції, мова. Разом матеріальна та нематеріальна культура утворюють певний культурний комплекс.

Поняття «культура» є полісемантичним поняттям. Воно вживається й для характеристики історичних епох (антична культура тощо), й конкретних суспільств, народностей і націй (культура майя тощо), й специфічних сфер діяльності чи життя (культура праці, політична культура, художня культура тощо), й для позначення предметних результатів діяльності людей (машини, будови, результати пізнання, твори мистецтва, норми моралі тощо), й людських сил і здібностей, що реалізуються у діяльності (знання, вміння, навички, рівень інтелекту, моральний та естетичний розвиток, світогляд, способи і форми спілкування

людей тощо). Така полісемантичність поняття «культура» та глибина змісту викликали до життя безліч наукових визначень.

Можна виокремити декілька вихідних підходів до осмислення феномену культури у цілому. Слід зазначити, що в усіх цих підходах зберігається загальний сенс культури як такої – забезпечення регуляції, збереження й розвитку суспільства та людини.

Перший (умовно позначимо його як аксіологічний) – культура як складна ієрархія сенсів, ідеалів, символічних матриць й концептів, колективних образів, соціально-значимих еталонів, загальнолюдських цінностей, що є значимими для конкретного суспільного організму й відтворюються у кожному індивідуальному досвіді соціалізації особи. Тут культура постає як фактор регуляції різних сфер суспільства (господарської діяльності, соціальних відносин, політики, моралі тощо), що не розчиняється у них, а стимулює або блокує дію інших компонентів соціальної регуляції.

Другий (назвемо його діяльнісним) – культура постає як специфічний спосіб людської життєдіяльності, фіксації її цілей, проєктів і перспектив, як спосіб взаємодії між суб'єктами діяльності різного рівня та напрямку, впорядкування структури відносин цієї діяльності, опосередкованих культурними компонентами. Культура у цьому випадку тлумачиться як продукт людської діяльності, спосіб її (діяльності) організації і розвитку. Основним культуро-утворюючим фактором постає саме предметно-практична діяльність людини, в результаті якої створюється «друга природа», що визначає особливості власне людського середовища існування. Саме людська діяльність – причина виникнення, як таких, людини, суспільства, культурного простору для їх існування. Людська активність (діяльність, поведінка, спілкування), безперечно, формується історико-культурно, як надприродна, штучна сфера людського буття.

Третій (наприклад, семіотичні інтерпретації культури Ю. Лотмана, Р. Барта, К. Леві-Стросса, У. Еко, М. Фуко й ін.) – культура як система соціальних і культурних кодів, архетипів, норм, орієнтацій, що утворюють та фіксують програми мислення, поведінки, соціальний досвід у цілому носіїв певної культури. Завдяки цьому відбувається нескінчений історико-культурний

процес творення і відтворення суспільства та людини. Цей підхід тлумачення культури впритул стикається з феноменом національної ментальності. Культура як узагальнена цілісна «картина світу», як система традицій, зразків і моделей поведінки, культурних універсалій тощо, що напрацьована попередніми поколіннями та передається у соціальний спадок наступним поколінням.

Отже, культура – комплекс, що включає знання, вірування, закони, традиції, ідеї та уявлення, мистецтво, мораль, наукову і художню творчість, спосіб життя, мову тощо, у формах яких існує й відтворюється певне суспільне ціле, а також здібності й навички, засвоєні людиною як членом даного суспільства.

У вимірі всього людства культурна спадщина виражається так званими культурними універсаліями, до яких належать: календар, приготування їжі, етикет, тлумачення сновидінь, танці, гігієнічні звички, прикраси, одяг, спорт, свята, гостинність, шлюб, медицина, віра у надприродне тощо. Такі універсалії виникають через те, що люди із будь-яких куточків Землі фізично побудовані однаково, вони народжуються і вмирають, мають одні й ті самі біологічні потреби та стикаються із загальними проблемами, що ставить перед ними навколишнє середовище.

Феномен ментальності

Культурний простір сучасного людства – є сумою культур всіх країн та народів світу. Кожна з цих культур є унікальною, вона втілює історичний шлях свого народу та його «нішу» у сучасній історії людства. Особливості та неповторний вигляд кожної з культур сучасного світу (й у матеріальному, й у духовному вимірі) – перш за все, представлені феноменом національної ментальності.

Феномен національної ментальності пов'язаний із розмаїттям культурних засад (що є підвалинами картини світу, в якій перебуває людина) соціальних, економічних, правових, етичних, комунікативних й інших форм та механізмів здійснення суспільного процесу у конкретних державно-національних утвореннях (країнах) сучасного світу.

Ментальність (від лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний стан). Буквальна калька цього латинізованого терміна приблизно означає «зміст» свідомості.

Ментальність, що є поняттям для опису світогляду та поведінки людини, їх обумовленості перш за все соціокультурними чинниками, змістовно містить такі компоненти: фіксований особливий спосіб мислення; соціокультурні автоматизми свідомості й мислення; латентні звички і прийоми свідомості; оригінальний спосіб мислення, своєрідний склад різних психічних властивостей і якостей; сукупність інтелектуальних навичок; деякий «розумовий інструментарій» та загальне «психологічне оснащення», характерні для представників певного соціуму; спосіб бачення світу; соціально-психологічні установки, способи сприйняття, манера відчувати й думати; глибинний рівень індивідуальної та колективної свідомості, сукупність установлень й схильностей діяти, мислити, почувати й відтворювати світ певним чином; те, що відбувається у розумі та у психіці при здійсненні поведінкових дій; способи орієнтації у соціальному і природному світі; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя; «спосіб думання» за аналогією зі «способом роблення»; такі, що шліфувалися віками, «коди» свідомості...

Спосіб мислення людини – що у широкому сенсі розуміється під ментальним – розглядається як засада виявлення основних характеристик її життєдіяльності у цілому. Тобто ментальність можна назвати людським виміром історії або людською активністю, що об'єктивована у матеріалізованих (не-людських) культурних формах. Це своєрідна соціокультурна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму «коду», що історично й культурно склався, у будь-яких суспільних обставинах. Ментальністю утворюються (й вона утворює їх) смисли тієї реальності, в якій живе та діє людина.

Термін «ментальність» вперше вжитий у 1842 р. в англійській мові (*mentality*), потім був перенесений у французьку мову (*mentalite*). Стосовно до історії людської культури поняття «ментальність» вперше використали у 1929 р. автори журналу «Аннали» М. Блок та Л. Февр.

Природне й культурне, раціональне й емоційне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське – все це «перетинається» на рівні ментальності, ховаючись та проявляючись в її сутності. Ментальність людей минулого за ходом історичного процесу розвивається за певними законами, зберігаючи певну історичну наступність, набуває рис та особливостей ментальності людей сьогодення.

Ментальність – це «розумовий інструментарій», яким людина опановує узагальнену картину світу й суспільства, використовуючи при цьому специфічні закономірності саме того способу мислення й способу «бачення світу», які були напрацьовані у представників даної культури (нації) протягом її історичного та культурного розвитку.

Ментальність – не зводиться до суми форм суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, обумовленим життєдіяльністю народу в певних географічному та культурно-історичному середовищах. Індивіди одного народу носять у собі ментальний «відбиток» своєї особливої природи.

Людство, при всій своїй різноманітності та суперечливості, є взаємопов'язаною, взаємозалежною цілісністю. Людство може виступати у двох формах: як людська особа як така (транснаціональна форма, яка охоплює все людство в одну велику об'єктивну реальність) та як сукупність націй. Нація – це історично своєрідна форма переходу від етнічного до загальнолюдського, від особливого до загального. З одного боку, вона розділяє людство на особистості (українець, англієць, японець), з другого – поєднує ці особистості у спільноти (українська нація, англійська, японська), що разом становить людство. Нації при всій своїй специфічності не порушують єдності людства, як й єдність людства не перекреслює існування націй. Розвиток націй і людства – це взаємопов'язані, взаємообумовлені процеси. Народи, нації при цьому є цілісними етнічно, культурно та ментально.

Національна ментальність існує, доки існує народ як цілісний історичний суб'єкт, який займає своє особливе місце у загальній картині розвитку людства. Духовність не виникає заново з кожною природною або соціальною подією, вона

постійно відтворюється, виступає як цілісність, яка увесь час розгортається у самій собі, зберігаючи себе як ціле. Національна ментальність відбиває специфіку трансісторичних проблем народу та відповідних ідей і думок щодо їх вирішення. Вона орієнтує людей на те, що треба любити, чого уникати, що є найбільшою цінністю, а що має негативну суть, тобто показує ставлення народу до світу і до життя, має світоглядно-практичний характер. Проявом ментальності народу виступає його національна ідея, яку неможливо зрозуміти без урахування особливостей життєдіяльності народу протягом усієї його історії.

Національна ментальність – це і національний характер, і національна психологія (психічний склад), і національний соціальний характер, і національні стереотипи свідомості і поведінки, і національні соціальні почуття, і особливості «національної душі», і національна пам'ять, і національна мрія, і національні критерії вибору (між добром і злом, інтелектуальної/духовної/політичної еліти, державного устрою, видів соціально-економічної діяльності, способу життя), і національні архетипи способів розуміння й переживання світу, і національна вдача... Національна ментальність проявляється у поведінці і мисленні, у фантазіях і сновидіннях, у політичних устремліннях і економічних прагненнях, у релігійних надіях і наукових досягненнях, у бажаннях і мріях, у індивідуальному і соціальному філософствуванні тощо. Завдяки ній національні суб'єкти певних культур постійно відтворюють самих себе, підтримують зв'язок зі своїм історичним минулим, наповнюють змістом сьогодення.

Національні особливості «мрій та дій» народів надають культурі людства неповторний колорит й своєрідність (можна пригадати українські вільний дух, працьовитість та емоційність, манірність та «спокійний розум» англійців, німецьку педантичність, прагматичність американців, легковажність французів, усміхненість японців). Чи змінюється ментальність? Історії відомі приклади, коли нація радикальним чином змінювала тип ментальності. Романтичні й мрійливі німці часів Гете, Гейне, Шиллера, Гофмана всього через півстоліття здивували Європу своєю пунктуальністю та прагматизмом (причиною такої різкої зміни став перехід від феодальної

роздрібненості Німеччини до єдиної й сильної держави з швидко зростаючою економікою). І все ж таки, даний приклад є, швидше, виключенням ніж правилом.

Феномен цивілізації

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, *civis* – громадянин, *civitas* – громадянське суспільство) постає специфічним соціокультурним феноменом, що фіксує певний рівень історичного процесу розвитку людства, при якому досягнення певного рівня соціальності, духовні та матеріально-технічні досягнення людства роблять окремі суспільні утворення самодостатніми та забезпечують стабільність їх розвитку й самовідтворення. Цивілізація – це сукупність матеріальних та духовних надбань певних суспільств (людства у цілому) в їх історичному розвитку.

Цивілізація – як ідеал прогресивного розвитку людства. При цьому культура та цивілізація («факти» культури та «факти» цивілізації) постають як два виміри одного цілого, що взаємно проростають один з одного.

Цивілізація – це поняття, відоме з часів Античності (де воно як форма і порядок життя протиставлялось варварству), проте як самостійний термін (у співвіднесенні з терміном «культура») увійшло у науковий обіг з XVIII століття – для позначення певної стадії всесвітньо-історичного процесу та міри реалізації загальнолюдських цінностей громадянського суспільства. З кінця XVIII століття проблема цивілізації посідає одне з чільних місць у західноєвропейській філософії та історії.

Цивілізація неможлива без міст, писемності, держави, економіки, техніко-технологічної сфери, політики, торгівлі, податкової системи тощо. Історія людства (через термін «цивілізація») йде за алгоритмом: кочівництво – осіла (землеробська, аграрна) цивілізація – індустріальна цивілізація – промислова цивілізація – інформаційна (постіндустріальна) цивілізація.

Феномен глобалізації. Глобальний тип цивілізації

Сучасний стан цивілізаційного розвитку людства призвів до становлення так званої глобальної цивілізації. Глобалізація – це процес всесвітньої економічної, політичної і культурної інтеграції та уніфікації; він носить об'єктивний й системний характер.

Глобальна цивілізація – це сучасний етап цивілізаційного розвитку, який характеризується зростаючою цілісністю світової спільноти, становленням єдиної загальнопланетарної цивілізації та який пов'язаний, перш за все, із інтернаціоналізацією всієї соціокультурної життєдіяльності на Землі.

Людство входить в єдину систему соціально-економічних, політичних, культурних та інших зв'язків і відносин. Отже, відбуваються процеси уніфікації соціокультурного життя різних країн і регіонів земної кулі: створюється загальнопланетарна система суспільного розподілу праці, міграції капіталу, політичних інститутів, інформації, зв'язку, транспорту тощо. Така соціокультурна взаємодія здійснюється як міжцивілізаційний діалог – який є суперечливим поєднанням загально-цивілізаційних уніфікаційних тенденцій із збереження культурного різноманіття окремих національно-державних утворень світу.

За ходом цивілізаційного розвитку людства відбувалося становлення цілісної всесвітньої історії людства. Ставало все більш зрозумілим, що світова культура, незважаючи на різноманітність, є єдиною, бо вона взаємопов'язана. Велика цивілізаційна роль у цьому процесі географічних відкриттів (таких як, наприклад, Х. Колумбом Америки), міжнародного ринку – це сприяло подоланню відособленості країн і народів, «зустрічі цивілізацій», й за декілька століть перетворенню планети Земля на загальний дім для людства.

Сьогодні наявними є дві основні тенденції у розвитку культури й цивілізації.

Перша тенденція – це прагнення до своєрідності й унікальності, до збереження власної ідентичності (це мова, література, державна суверенність, національні релігійні системи, системи права, економічні моделі й таке інше). А також

збереження й унікальності цілих цивілізаційних утворень: західна, ісламська, індійська, китайська й інші цивілізації продовжують зберігати свою життєвість й дієздатність.

Друга тенденція – це взаємодія та взаємопроникнення окремих культур (на базі загальних символічних форм), що відбувається через суспільні технології комунікації (Інтернет, явище туризму) й ефективні засоби зв'язку, активний торгівельно-економічний обмін, спільні структури управління різними суспільними процесами (через ООН, ЮНЕСКО, МВФ й інші міжнародні організації) тощо. В результаті на основі синтезу культур формується єдина глобальна цивілізація – з глобальною культурою, з єдиним культурним полем (простором), де стверджуються загальнолюдські цінності (такі як ідея світу без насильства, екологічної безпеки, соціально-відповідального бізнесу й інші). Виникає так звана «планетарна свідомість»: людина відчуває себе «громадянином світу», дуже невеликого за розміром, знайомого й близького у будь-якому місці.

Наявність названих вище двох протилежних тенденцій у розвитку сучасного людства, між іншим, вимагає від філософії культури нових підходів до концептуалізації феномену глобалізації та сучасних теорій «культурного плюралізму».

Ситуація постмодерну у культурі

Перші ознаки постмодерну у світі (у культурі) – виникають наприкінці 1950-х рр. в італійській архітектурі та американській літературі; на кінець 1960 рр. постмодернізм проявляється у решті областях культури й його ознаки стають сталими; у 1969 р. стаття Л. Фідлера «Перетинайте межу, засипайте рівчакми» стає оголошеним «початком» постмодернізму. У 1970-і рр. постмодернізм як специфічний феномен чітко заявив про себе. У 1979 р. книга французького філософа Ж.-Ф. Ліотара «Стан постмодерну» («*La condition postmoderne*») – й у 1980-і рр. постмодернізм розповсюджується всім західним світом, стає інтелектуальним фірмовим знаком часу. Часу нових реальностей, нової свідомості, нової філософії.

«Тотальний критицизм» та «контр-філософський дискурс» стають основними акцентами постмодерністського мислення у

культури. «Децентралізація суб'єкта», кінець лінійної детермінованості та ідеї завершеності історії, апофеоз плюралізму на протигагу культу однозначності, відмова від будь-якого «центрування» картини світу та її змістовних структур, інтерпретаційне мислення, поняття «ризому» на заміну поняттю «буття» («культура кореневища» замість «культури дерева»), мислення як інтерпретація, а не знання – означають кінець класичної культури, й взагалі культур моноцентризму.

Відтепер реальність є множинною, перериваною, конфліктною, розколотою на велику кількість дрібних частинок, мозаїчною, фрагментарною. Колаж як універсальний принцип побудови культури. Руйнується монологізм побудови картини світу та підвалин людської діяльності, зникає навіть мрія про монологізм.

Культурний простір сучасного світу – це простір різими. Різома (фр. *rhizome* – кореневище) – деяка розгалужена, заплутана, безструктурна і безсистемна організація реальності, мережа, де немає центру, вона є стійкою до ушкоджень, така структура є безмежною, не добудованою до кінця. Людиною світ-«лабіринт» опановується як мандрування рівнозначними можливостями доріжок різими. Мережа Інтернет вже стала повсякденністю.

Постмодернізм смислові фігури множинності захищає у культурному відношенні.

Реальність постає як безкінечний «текст» (феномен так званої інтертекстуальності, концепція «смерті автора»). Текст (який репрезентує світ постмодерністської культури) тепер не є чимось закінченим, цілісним, «лінійним ланцюжком слів» для вираження єдино можливого змісту, від певного автора. Відтепер він є динамічним процесом породження змістів, таким що не має автора у класичному сенсі, є «багатовимірним простором, де сполучаються і сперечаються між собою різні тексти-цитати, що відсилають до найрізноманітніших культурних джерел» (Р. Барт, знаменита стаття «Смерть автора»). Інтернет є нескінченною мережею посилань. Явно чи неявно тексти різноманітними способами посилаються один на одного (цитування й самоцитування, сюжетні повтори та запозичення, символи, які «кочують» текстами), в результаті чого світ постає як величезний текст, де все є, а нове можливо за принципом калейдоскопу, як

здійснення нових комбінацій. За допомогою такої інтертекстуальності створюється нова реальність, нова («інша» у порівнянні із світом модерну) мова культури.

Мистецтво світу постмодерну – на відміну від мистецтва класичних епох – є мистецтвом не «як має бути», а мистецтвом «як є». Немає іншої (трансцендентної у розумінні класичного мистецтва) реальності, крім реальності мистецтва. Мистецтво як «гра»: гра в ідеї, гра в історію, гра в поняття. Філософські концепції поринають у «літературні дискусії», стають «лінгвістичними іграми».

Феномен мови

Феномен мови – щодо проблематики філософії культури – може бути представлений у двох вимірах. По-перше, мова як елемент національної культури та національних культур; по-друге, мова як центральний понятійний конструкт «філософії мови» другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Мова як елемент національної культури (національних культур людства).

Кожний народ створює свою власну самобутню культуру, яка характеризується, зокрема, національною мовою. Мовою, як однією з найважливіших складових, утворюється, зокрема, національна ментальність.

Ментальний світ людини має певну сукупність структур архетипів. Універсалії мови у ньому постають як структури, що є природженими у людині, з одного боку, з іншого, виступають як універсальні схеми символізації всього суцього (на зразок певних завжди істинних формул). У першому випадку йдеться про метафізику людського «Я» (через феномен мови). У другому випадку йдеться про широкий інваріантний набір інтелектуальних конструктів, схем, структур, які є вихідними контурами речей та ідей, що орієнтують бачення світу людиною. Людина була б персонажем східної притчі про сліпців, які намагались намацуванням визначити слона, якби у людській свідомості не існували певні матриці, схеми, структури, на яких синтезується її розуміння світу.

Мовна свідомість є особливим різновидом національного освоєння світу (як «перша моделююча система», як логічно перший спосіб репрезентації реальності). Через слова людина фіксує понятійне бачення світу. До сутності мовної свідомості належать і специфічні прийоми смислоутворення (теорія Сепіра-Уорфа доводить, що мови відрізняються не тільки тим, як будуються речення, але й тим, як поділяється світ на елементи, що є матеріалом для побудови речення).

Ще на початку XIX століття В. Гумбольдт сформулював ідею про те, що розходження між мовами є не розходженням у звуках і знаках, проте розходженням у світобаченні (що є предметом філософського вивчення). За В. Гумбольдтом, через внутрішній устрій окремої мови можна побачити своєрідність національного духу та вийти на розуміння самотності життя певного народу. Мова кожного народу має національну специфіку. У 1950-60 рр. виникає наука етнолінгвістика, якою запроваджується поняття «картина світу» («мовна картина світу»), що варіює від нації до нації; кожний народ по-своєму сприймає оточуючий його світ, і ця своєрідність сприйняття щільно пов'язана з мовою.

Учасник певного мовного співтовариства «формує своє інтелектуальне бачення світу не на основі самостійного оброблювання своїх переживань, а в рамках закріпленого в поняттях мови досвіду його мовних прашурів», стверджує Л. Вайсгербер, один з авторів сучасних концепцій мови. Інший автор сучасної філософії мови Е. Сепір, мову пов'язує з культурою народу: мова допомагає людині усвідомити дійсність, надаючи «засоби» для такого усвідомлення: у кожного народу, як культурної спільноти, є свій склад мислення, зафіксований у мові, який обумовлює все буття даного народу (включаючи сприйняття природи, правила поведінки, побут, характер) і визначає картину світу, в якій живе цей народ. Мова постає вбудованим у свідомість певним концептуальним каркасом, проходячи яким оточуючий людину світ відповідно трансформується, інтерпретується, сприймається.

Мова – це глибоко відмінна система прийомів мислення, руху національної думки. Думка людини, висловлена рідною

мовою, є логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання за допомогою словника і форм чужої мови.

Мова як центральний понятійний конструкт «філософії мови» постмодерністського світу.

Ще у 1920-і рр. логічні позитивісти «Віденського гуртку» поставили завданням дослідити проблему ролі штучних логіко-математичних мов у процесі пізнання та при вирішенні філософських питань, й філософські вислови вони визнали позбавленими «наукової» цінності, – фактично вони довели неможливість філософії як раціональної області знання у «класичному» розумінні. Спробою подолати ці глухі кути логічного позитивізму стала так звана лінгвістична філософія Л. Вітгенштайна. Повсякденну мовну практику людей Л. Вітгенштайн назвав «мовними іграми»; вони є «формами життя», оскільки виникають та ефективно функціонують у конкретних системах людської життєдіяльності (тобто у світі одиничних подій та осіб). Така концепція мови стала органічною складовою сучасної філософії культури.

Більш того, мова стає «домом буття» (М. Хайдеггер): людина настільки занурена у лінгвістичні форми, що не може щось бачити чи щось знати без їх посередництва. Фактично мова організує соціальний простір для людини, визначаючи стійку матрицю світогляду, комунікації та діяльності у тій чи іншій культурі.

Далі – ще більше. Одна з найбільш відомих тез постмодернізму: «світ як текст». «Нічого не існує поза текстом» (Ж. Дерріда). Світ культури і сама людина як безкінечний текст. Культура як тотальність текстів та лінгвістичних конструкцій. Мова – це не опис світу (як вважали класичні епохи) – різні мови є різними світами. «Наш світ – наша мова»: і культура у цілому, і людська діяльність, не осягаючи сутності речей, експлуатують мову. Інтертекстуальність – не дозволяє будь-якому тексту бути автономним; тексти різноманітними способами, явно чи неявно, посиляються один на одного, утворюючи поле культури у цілому, яке створюється на принципах міксу, колажу, несистемної мозаїки. За допомогою інтертекстуальності створюється нова реальність та принципово нова, «інша», мова культури.

Текст як динамічний процес породження смислів. Розуміння текстів є можливим тільки у «дискурсивному полі культури» – тобто тільки у зв'язку з іншими текстами.

Діяльність людей постає як «дискурсивні практики» (М. Фуко). «Дискурс» це текст чи серія текстів – або з приводу певного сюжету, або таких що містять певне поняття, або таких що функціонують у той самій системі відносин. Дискурс – це мова, занурена у життя, у соціальний контекст. При цьому базується діяльність людей на дискурсивному плюралізмі: відмова від унормування «рамоч» будь-яких типів поведінки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії культури: а) історико-культурне буття людини й людства; б) культура як сфера духовної свободи людини; в) протиставлення культури природі; г) культура як джерело несправедливості і зла у суспільстві, пороків у людині; д) місце та роль культури в історичному процесі та у соціалізації людини; е) місце та роль культури у здійсненні суспільного життя; ж) що є – *Homo sapiens*, докультурні форми людського життя (дикунство, варварство), феномен творчості, феномен вільного часу та дозвілля, цивілізація; з) надбіологічні механізми успадкування фізіологічних властивостей людини.

2. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії культури: а) концепції загальнолюдської культури, «локальних культур», «циклічності» культури тощо; б) зростання культури як один із законів історії суспільства; в) культура як інструмент обмеження та пригнічення людської сутності; г) метаморфози людської свідомості; д) культура як складний соціальний організм, який народжується, живе і вмирає, поступаючись новим явищам; е) чому та для чого виник такий невідомий природі спосіб існування як «культура»; ж) культура – як прогрес у розвитку здібностей людського розуму; з) суспільний поділ праці.

3. «Діяльність високорозвиненої цивілізації не відрізняється від магії первісних суспільств», – стверджував

Артур Кларк. За якою ознакою ці «магії» можна вважати тотожними (за А. Кларком): а) за своїми результатами; б) за своїми внутрішніми механізмами; в) за своїми зовнішніми формами.

4. Те, що відрізняє людину від тварини, елліна від варвара, вільну людину від раба, філософа від людини натовпу, це «виховання» – таку думку у Шст. висловив античний автор Ямвліх: а) так; б) ні.

5. Елліністичний ідеал «енциклопедичної» освіченості й вченості та формула Геракліта «багатознання розуму не навчає» – а) суперечать одна одній; б) доповнюють одна одну; в) не стосуються одна одної.

6. За часів доби Середньовіччя чи можна вважати культуру феноменом, самостійно створюваним людиною: а) так; б) ні.

7. В основі культури лежить діяльність людини як основний спосіб її існування у світі: а) так; б) ні.

8. Культура є понятійним конструктом для характеристики розвитку сил та здібностей людини як діяча: а) так; б) ні.

9. Чи є сутністю культури така «формула»: культура = жива діяльність людини + уречевлена діяльність людини – а) так; б) ні.

10. Характерними рисами східного типу цивілізації є: а) орієнтація на відтворення форм життя і соціальних структур, що склалися (традиціоналізм); б) установка на споглядальність світу людиною; в) суспільне життя побудоване на принципах індивідуалізму; г) повага до приватної власності; д) зосередженість людини на своєму внутрішньому світі.

11. Характерними рисами західного типу цивілізації є: а) орієнтація на відтворення форм життя і соціальних структур, що склалися (традиціоналізм); б) установка на пізнання та перетворення світу людиною; в) суспільне життя побудоване на принципах індивідуалізму; г) низька рухливість та мала різноманітність форм людської життєдіяльності; д) політичне життя як домінування держави над індивідом; е) орієнтація на динамізм, нововведення, соціальні трансформації.

12. Характерними рисами глобального типу цивілізації є: а) зростання інтенсивності соціально-економічних, культурних взаємозв'язків; б) розповсюдження оптимальних та найбільш

прийнятних загальнолюдських цінностей; в) раціональність; г) уніфікація соціокультурного життя; д) нав'язування іншим культурам власних культурних цінностей і програм; е) «планетарна свідомість»; ж) міжцивілізаційний діалог культур.

13. У відповідності до філософії глобалізму західного світу початку ХХІ ст., одним з ракурсів глобалізації є макдональдизація – як гомогенізація культур, здійснювана у формі агресивного експорту американського суспільства в інший світ: а) так; б) ні.

14. У філософії франкфуртської школи неомарксизму Новітнього часу еволюція західної цивілізації трактується як «історія невдалої цивілізації», а світ ХХ ст. як «колективне божевілля»: а) так; б) ні.

15. Згідно з німецьким філософом середини ХХ ст. А. Швейцером, бути культурним означає активно сприяти збереженню всіх форм життя на планеті Земля: а) так; б) ні.

16. Згідно з Г. Плесснером (представником антропологічної філософії Новітнього часу), людське існування має двоїстий зміст – тілесної сутності та сутності у тілі, що становить «ексцентричність» як головну характеристику людського буття: а) так; б) ні.

17. Чи поступається неklasична філософія неklasичній науці у раціональності: а) так; б) ні.

18. Згідно з філософією З.Фройда, культура – це інструмент обмеження та гноблення людини, й за ходою історії «техніка» такого пригнічення людини стає все більш досконалою й різноманітною: а) так; б) ні.

19. Згідно з філософією З.Фройда, людина є бранцем культури, й міра такого полону за ходою історії зростає, й врешті-решт це зубить людство: а) так; б) ні.

20. За твердженням засновника філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фройда – діти мають сексуальні почуття: а) так; б) ні.

21. Засновник філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фройд стверджував, що – у поведінці дитини виявляється первісна сексуальність: а) так; б) ні.

22. Засновник філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фройд стверджував, що – людина є машиною, яка діє завдяки

відносно постійній кількості сексуальної енергії під назвою лібідо: а) так; б) ні.

23. За твердженням засновника філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фрейда – у всіх людей присутній Едипів комплекс, як потяг до одного з батьків протилежної статі й агресивне почуття до іншого своєї статі: а) так; б) ні.

24. За твердженням засновника філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фрейда – чим вищим є рівень цивілізованості суспільства, тим більше сексуальної енергії «лібідо» людина сублимує: а) так; б) ні.

25. За твердженням засновника філософії психоаналізу Новітнього часу З.Фрейда – зв'язок між принципами задоволення та реальності такий, що при повній перемозі принципу задоволення у людини настає психоз: а) так; б) ні.

26. Згідно з «ігровою» концепцією культури голландського філософа першої половини ХХ ст. Й.Гейзинга, гра постає як: а) вид діяльності; б) форма походження культури; в) обов'язків елемент будь-якої культурної активності; г) рушійна сила розвитку культури.

27. Згідно з «ігровою» концепцією культури голландського філософа першої половини ХХ ст. Й.Гейзинга, культура тлумачиться як велика кількість локальних ігрових континуумів з індивідуальною інтерпретацією вічних тем і сюжетів – а) так; б) ні.

28. Втрата наступності, спадковості у розвитку культури (соціальна амнезія, втрата соціальної пам'яті) – чи є це катастрофою для здійснення культурного процесу: а) так; б) ні.

29. Як (у площині культури) відрізнити церков від шинку? Чи можна до культури віднести вміння (техніки) вбивання людей? Надайте роз'яснення подібних колізій.

30. Більшість міжнародних конфліктів другої половини ХХ - поч. ХХІ ст. є конфліктами: а) глобальними; б) регіональними; в) локальними.

31. Криза — це така фаза розвитку міжнародного конфлікту, яка характеризується: а) зростанням інтенсивності конфліктної взаємодії; б) зниженням інтенсивності конфліктної взаємодії; в) збереженням інтенсивності конфліктної взаємодії; г) відсутністю інтенсивності конфліктної взаємодії.

32. Згідно концепції американського соціолога і політолога кінця ХХ ст. С. Хантінгтона, основним конфліктом сучасної епохи є: а) зіткнення численних етнічних груп; б) боротьба наддержав за сфери впливу; в) боротьба ідеологій; г) зіткнення цивілізацій.

33. Згідно американському соціологу і політологу кінця ХХ ст. С. Хантінгтону, у динаміці сучасних міжнародних відносин основними конфліктами є: а) конфлікти цінностей; б) конфлікти на цивілізаційній основі; в) конфлікти культур; г) статусні конфлікти.

34. Інтеграційні тенденції ведуть до становлення глобального культурного простору людства – єдина культура є неможливою внаслідок збереження стійкого культурного розмаїття світу: надайте аргументи на підтвердження чи спростування кожного з тверджень.

35. Мислитель ХХ ст. О. Шпенглер про співвідношення культури та цивілізації: а) вони взаємно пов'язані й доповнюють одна одну; б) це тотожні поняття; в) цивілізація є загибеллю культури.

36. Згідно з соціальним мислителем ХХ ст. О. Шпенглером, поява цивілізації на теренах культури засвідчує: а) новий, більш продуктивний етап розвитку культури; б) занепад культури, вичерпування нею своїх творчих потенцій.

37. На заміну формулі класичної культури «сутність передує існуванню» у ХХ ст., з настанням некласичної культури, приходить формула «існування передує сутності» – а) так; б) ні.

38. Світ постмодерну, на відміну від світу модерну, визначається: а) простором; б) часом.

39. Іронізування постмодерністської філософії та культури над попередньою (класичною) картиною світу відбувається, зокрема, за формулою «доведений до ідіотизму раціоналізм»: а) так; б) ні.

40. На противагу філософії психоаналізу З. Фрейда видатні французькі філософи-постмодерністи Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі розробили філософію шизоаналізу: а) так; б) ні.

41. Згідно Ж. Дельозу і Ф. Гваттарі, видатним французьким філософам постмодернізму кінця ХХ ст., розробникам шизоаналізу на противагу психоаналізу З. Фрейда, психічне у

людині – результат впливу всього соціального («всіх трагедій світу»), а не лише тільки «брудної сімейної історії – Едіпового комплексу»: а) так; б) ні.

42. Згідно Ж. Дельозу і Ф. Гваттарі, видатним французьким філософам постмодернізму кінця ХХ ст., людина може вирватися із свавілля «граматики» соціального світу, якщо набуде «шизофренічний досвід», стане «таким що відбувся шизофреником»: а) так; б) ні.

43. Згідно з Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі, видатними французькими філософами постмодернізму кінця ХХ ст., розробниками філософського напрямку шизоаналізу, «шиз – вільний індивід, здатний говорити і діяти поза дозволом від свого імені, та індивід, що перестав боятися з'їхати з глузду»: а) так; б) ні.

44. У сучасному постмодерністському світі на протигагу метанаративам (великим розповідям), як руйнація метанаративних механізмів легітимізації знання, набуває сили практика мовних ігор (малих розповідей): а) так; б) ні.

45. Постмодерністська культура виходить з того, що будь-яке знання про реальність і будь-яка інтерпретація реальності людиною втратили свою переконливість, а все те, що до цього допомагало легітимізувати світ, визнати його виправданим й необхідним (релігія, наука, мистецтво тощо), виявилось необов'язковим: а) так; б) ні.

46. Однією з визначальних рис постмодерністської культури є прагнення урівнозначити абсолютно всі культурно-сміслові системи (науку, релігію, мистецтво, повсякденність): а) так; б) ні.

47. Однією з визначальних рис постмодерністської культури та постмодерністського мислення є те, що візитною карткою сучасної культури можна вважати «смерть суб'єкта», тобто відмову від феномена «Я» у традиційному його розумінні: а) так; б) ні.

48. У відповідності до філософії мови Новітнього часу, «Марк Твен» і «Семюел Клеменс», які відносяться до одного того самого об'єкту, мають однаковий смисл: а) так; б) ні.

49. У відповідності до філософії мови Новітнього часу, чи змістовним є твердження «Найкраще місто світу – Запоріжжя»: а) так; б) ні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. «Філософія постмодерністського світу»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.
2. «Філософія культури»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.
3. «Філософія мови»: основні поняття, проблеми, концепти, сюжети.
4. Культура як «опредметнена», така що фіксується у «культурних фактах» творча діяльність людства.
5. Культурні практики в історії людства, їх прив'язка до різних історичних епох.
6. Ігрові елементи культури у концепції культури Й. Гейзинга. *Ното Ludens* (Людина, що грає).
7. Роль гри у всіх культурних сферах (та в історико-культурному ракурсі): у поезії, філософії, науці, юриспруденції, війні, побуті тощо – згідно «ігровій» концепції культури Й. Гейзинга.
8. Наступність як єднальна нитка у культурному процесі. Феномен соціальної амнезії, втрати соціальної пам'яті та його наслідки.
9. Культура істинна і культура несправжня, культура і некультура, культура і антикультура.
10. Феномен масової культури та його основні чинники (Інтернет, мода, реклама, шоу та ін.).
11. Культура та контркультура: офіційні культурні цінності та такі, що протиставляються ним, альтернативні, протестні.
12. «Субкультури» у цілісній філософії культури. Культуротворчий потенціал субкультур.
13. Молодіжні субкультури ХХ ст.: «teddy-boys» (Велика Британія), «бітники» (США), «хіпі» – виникнення, зміст, роль.
14. Наука, техніка, мистецтво тощо – як феномен культури.
15. Культура як художній спосіб моделювання реальності.
16. Художня концепція людини та світу, що реалізується феноменом мистецтва.
17. Схожість та відмінність західного та східного типів цивілізації.

18. Глобальний тип цивілізації: виникнення, основні риси, головні протиріччя, перспективи розвитку.

19. «Зустріч культур» як міжцивілізаційний діалог та феномен перенесення на інші культури власних цінностей і культурних програм.

20. Глобальний тип цивілізації на сучасному етапі розвитку людства: переважання західного / східного впливу.

21. Причини, що загрожують загибеллю сучасній культурі: перенаселеність планети Земля, екологічні катастрофи, генетична деградація людини, зростання інтенсивності цивілізаційних механізмів руйнування (знищення) людської індивідуальності, ядерна зброя та зброя масового знищення.

22. Постмодернізм («ситуація постмодерну») – у культурі, у літературі (та мистецтві в цілому), у філософії, у науці і техніці, в індивідуальному житті людини.

23. Наука у постмодерністському світі: «математик є стільки, скільки є математиків» (Ж. Дьедонне).

24. Феномен мови – від класичного «інструменту опису світу» до постмодерністського «світ як текст».

25. Людина у культурі: картина світу та мовна картина світу.

26. Людина у культурі: мова та національні картини світу.

27. Людина у культурі: мова та мовна картина світу.

28. Тріада «мова – мислення – світ»: від зародження у культурі Античності до сучасної ситуації постмодерну у культурі.

29. Людина та сучасний світ: формула «поза текстом нічого немає» (Ж. Дєрріда).

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф. Абдеев. – М.: Владос, 1994. – 336 с.

2. Антонович И.И. После современности: почерк цивилизации модернизма и постмодернизма / И.И. Антонович. – Минск, 1997.

3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: пер. с англ. / Д. Белл. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
6. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр. – К.: Основи, 2004. – 230 с.
7. Вельш В. Наш постмодерний модерн: пер. с нем. / В. Вельш. – К.: Альтер пресс, 2004. – 320 с.
8. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. – Ч. 1. – Ч.2. – М.: Гнозис, 1994. – 458 с.
9. Всемирная энциклопедия: Философия / А.А. Грицанов (гл. научн. ред. и сост.). – М.: АСТ, 2001. – 1312 с.
10. Глобализация: контуры XXI века / (ред.) Ю.И. Игрицкий, П.В. Малиновский. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – 263 с.
11. Гончаренко А.П. Формування інформаційного суспільства в сучасних умовах / А.П. Гончаренко, Г.О. Пархоменко, Б.В. Пархоменко // Науково-технічна інформація. – 2004. – № 4. – С. 3-7.
12. Гуревич П.С. Философия культуры / П.С. Гуревич. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 286 с.
13. Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності / В.І. Додонова. – Донецьк: Вид-во ДонНТУ, 2011. – 340 с.
14. Древаль А.В. Интеллект ХХХ / А.В. Древаль. – М., 2005. – 316 с.
15. Егоров В.С. Философия открытого мира / В.С. Егоров. – М.: Моск. психолого-соц. ин-т, 2002. – 320 с.
16. Зелінський М. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва / М. Зелінський. – К., 1990. – 128 с.
17. Зиммель Г. Философия культуры: пер. с нем. / Г. Зиммель. – М.: Юрист, 1996. – 671 с.
18. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И.П. Ильин. – М.: Интрада, 1996. – 256 с.

19. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И.П. Ильин. – М.: Интрада, 1998. – 256 с.
20. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация / В.Л. Иноземцев. – М.: Академия-Наука, 1999. – 724 с.
21. Ионов И.Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И.Н. Ионов, В.М. Хачатурян. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
22. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX ст. / В.А. Канке. – М.: Логос, 2000. – 320 с.
23. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе / под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 494-505.
24. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. / М. Кастельс. – М.: ГУВШЭ, 2000. – 608 с.
25. Келле В.Ж. Цивилизация и культура / В.Ж. Келле. – М.: Знание, 2005. – 224 с.
26. Крымский С.Б. Эпистемология культуры: введение в обобщенную теорию познания / С.Б. Крымский, Б.А. Парахонский, В.М. Мейзерский. – К.: Наукова думка, 1993. – 216 с.
27. Кутырев В.А. Культура и технология: борьба миров / В.А. Кутырев. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 239 с.
28. Левин А.И. Киноискусство как фактор формирования системы ценностей современного общества / А.И. Левин // Философские науки. – 2004. – № 1. – С. 5-18.
29. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна: пер. с фр. / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
30. Лукашевич В.М. Глобалистика: учебн. пос. / В.М. Лукашевич. – Львов: Новий світ-2000, 2006. – 540 с.
31. Лук'янець В.С. Філософський постмодернізм / В.С. Лук'янець, О.М. Соболев. – К.: Абрис, 1998. – 352 с.
32. Мареев С.Н. Философия XX века (истоки и итоги). Учебное пос. / С.Н. Мареев, Е. Мареева, В.Г. Арсланов. – М.: Академический проект, 2001. – 464 с.

33. Межуев В.М. Культура как предмет философского знания / В.М. Межуев. – Вып. 4. – СПб.: Санкт-Петербург. философское общество, 2001. – (Серия «Мыслители»).
34. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд: пер. з англ. / К. Мей. – К.: «К.І.С.», 2004. – 220 с.
35. Миронов В.В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / В.В. Миронов // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 27-43.
36. Митрошенков О.А. Культура и цивилизация (лекции) / О.А. Митрошенков. – М.: Гардарики, 2012. – 655 с.
37. Моисеев Н.Н. О необходимых чертах цивилизации будущего / Н.Н. Моисеев // Наука и жизнь. – 1997. – № 12. – С. 12-20.
38. Моисеев Н.Н. Информационное общество: возможность и реальность / Н.Н. Моисеев. – М.: АСТ, 2004. – 507 с.
39. Налимов В.В. Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. – М.: Наука, 1979. – 308 с.
40. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник для вузів / Ю.В. Павленко. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2000. – 358 с.
41. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко. – К.: Феникс, 2002. – 440 с.
42. Панарин А.С. Искушение глобализмом / А.С. Панарин. – М., 2000. – 380 с.
43. Пахомов Ю.Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1998. – 260 с.
44. Пахомов Ю.Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.; Ю.Н. Пахомов (ред.). – К.: Наукова думка, 2002. – 452 с.
45. Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості / О.О. Сердюк (ред.). – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 249 с.
46. Пригожин, И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-57.

47. Сахаров А.Д. Мир через полвека (мир в 2024 году) / А.Д. Сахаров // Вопросы философии. – 1989. – № 1. – С. 27-34.
48. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І. Соболева. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 296 с.
49. Соболев О.М. Постмодернізм і майбутнє філософії / О.М. Соболев. – К.: Наукова думка, 1997. – 187 с.
50. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М., 1977. – 689 с.
51. Сухарев Ю.А. Глобализация и культура: Глобальные изменения и культурные трансформации в современном мире / Ю.А. Сухарев. – М.: Высшая школа, 1999. – 158 с.
52. Тарик А. Столкновение цивилизаций: Крестовые походы, джихад и современность. Пер. с англ. / А. Тарик. – М.: Астрель, АСТ, 2006. – 528 с.
53. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории / А. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 592 с.
54. Тоффлер О. Футурошок / О. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 557 с.
55. Тоффлер Е. Третья хвиля: пер. з англ. / Е. Тоффлер. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
56. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С.Л. Удовик. – М.: Ваклер, 2002. – 480 с.
57. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление / А.И. Уткин. – М.: Логос, 2001. – 271 с.
58. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 210 с.
59. Фуко М. Забота о себе / М. Фуко. – К.: Дух и литера, 1998. – 308 с.
60. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до начала XX века / В.И. Уколова (ред.). – М.: Дрофа, 2008. – 400 с.
61. Хейзинга Й. Homo ludens: статьи по истории культуры / Й. Хейзинга. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
62. Хёсле В. Философия и экология / В. Хёсле. – М.: Ками, 1994. – 192 с.
63. Хёсле В. Практична філософія в сучасному світі / В. Хёсле. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.

64. Хюбшер А. Мыслители нашего времени. Справочник по философии Запада XX в. / А. Хюбшер. – М.: ЦТР МГП ВОС, 1994. – 316 с.

65. Чумаков А.Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст. Монография / А.Н. Чумаков. – М.: Канон+, РООИ Реабилитация, 2006. – 516 с.

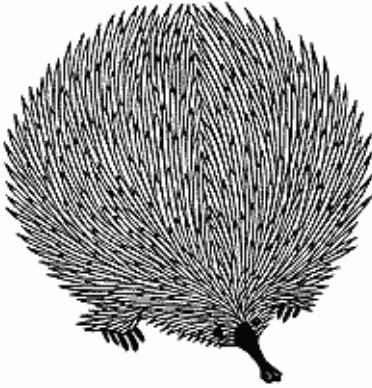
66. Цивилизационная структура современного мира / Ю.Н.Пахомов и Ю.В. Павленко (ред.) – В 3-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – 687 с.

67. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: Пер. с нем. / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. – 606 с.

68. Шрейдер Ю.П. Информатизация и культура: аналитический обзор / Ю.П. Шрейдер. // НТИ. Сер.2. – 1991. – №8. – С.1-9.

69. Щедровицкий Г.П. Интеллект и коммуникация / Г.П. Щедровицкий // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 170-183.

70. Щербина, В.В. Постмодернізм як соціологія: витоки та генеза / В.В. Щербина. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 216 с.

РОЗДІЛ 8

ФІЛОСОФІЯ ГЛОБАЛІЗМУ ТА ЕКОЛОГІЇ

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ГЛОБАЛІЗМУ ТА ЕКОЛОГІЇ

Глобалізм – сукупність переконань і поглядів на глобалізацію, які полягають в позитивній її оцінці і розглядають глобалізацію як найважливіший процес, що відбувається в сучасному світі. Багато тверджень глобалізму (зокрема, некритичний підхід до глобалізації) є об'єктом критики анти- і альтерглобалістів. Глобалізм може також означати певний напрям політики у глобальному масштабі, або глобальний масштаб соціальних явищ.

Розвиток сучасного світу характеризується посиленням універсалізації всіх галузей життєдіяльності соціуму. Актуальність вивчення сутності українського контексту проблеми глобалізму зумовлена необхідністю перетворення досягнутого знання й світового досвіду на засіб гуманізації суспільного життя в Україні. Проблема глобалізму активізує увагу до цієї проблематики в галузях науки, де вивчається функціонування суспільства, при аналізі сучасних соціальних процесів. За останнє десятиріччя питання, пов'язані з таким явищем, як глобалізм, і з процесом глобалізації, викликають жвавий інтерес і гострі дискусії не тільки серед дослідників – членів наукового співтовариства (філософів, соціологів, економістів, політологів, істориків, культурологів), але й з боку представників широких кіл громадськості (політиків, духовництва, журналістів, діячів культури, активістів недержавних рухів та об'єднань). За період життя всього одного покоління виник новий, відкритий світ, у якому поступово зникають кордони,

здійснюється уніфікація стилю життя, мислення й культурних стереотипів, світ, який просякнутий наскрізь новою глобальною культурою інформаційних технологій і який керується все більшою мірою наднаціональними інституціями.

На ідейному підґрунті глобалізму формуються сучасні політичні рухи й партії, ідеологічні комплекси та платформи, програми діяльності міжнародних організацій, національних урядів і місцевих органів самоврядування, тому постала нагальна потреба в осмисленні цього концепту. З'ясування ролі й статусу глобалізму і його взаємозв'язку з регіоналізмом як векторів розвитку українського соціуму, як креативів екзистенційності в системі життєдіяльності суспільства й людини є однією з найважливіших тем у системі соціально-філософського знання.

Нагальною проблемою філософських досліджень сьогодення виступає аналіз специфіки сучасного соціального простору, атрибутів та модусів його існування, тенденцій подальшого розвитку, виокремлення больових точок його функціонування. Глобалізм – складний і суперечливий як у своїй реалізації, так і у своєму сприйнятті – стає об'єктивною реальністю в сучасному світі. У політичному, економічному та соціокультурному вимірах глобалізм набирає сили й є вже як аксіоматичним, так і безальтернативним. Культура наукового дослідження потребує, перш за все, з'ясування стану наукового опрацювання зазначеної проблеми.

Дослідження глобалізму є одним із магістральних напрямів сучасного суспільствознавства, але концептуально-методологічний рівень рефлексії феномену глобалізму й інституціональних змін, що відбуваються у контексті глобальної історичної динаміки у вітчизняній науці, залишається явно недостатнім. Це зумовлено, зокрема, тим, що в розвідках дослідників існує багато тлумачень природи, сутності та динаміки процесів глобалізації, у яких не відрізняють глобалізацію від глобалізму, пропонують різноманітні висновки щодо перспектив цього феномену. Сьогодні однією з концептуальних особливостей глобалістики є недостатня розвиненість базової теорії глобалізації та відсутність чіткого визначення понять «глобалізм» і «глобалізація». У цілому проблема глобалізму розроблена недостатньо, має розпорошений,

міждисциплінарний характер і потребує соціально-філософського осмислення.

З іншого боку, будучи проблемою економічного та технологічного характеру, а також проблемою культури та цивілізації, глобалізм у XXI столітті неминуче перетинається з проблематикою філософії екології.

Так, приблизно з 1960-х років людство почало активно просуватися по шляху усвідомлення суттєвого зв'язку можливості свого майбуття і стану природного довкілля. За декілька десятиліть відбулись суттєві зміни на рівні масової свідомості: від розуміння загрози екологічної катастрофи обмеженим колом Західної науково-теоретичної, ділової і політичної еліти до «всезагальної» інформованості населення про планетарну екологічну кризу. І що, мабуть, головне, екологічна проблема усвідомлена не лише на рівні наукового пізнання, а й на соціально-побутовому та державно-політичному як первинна проблема виживання людства.

Очевидність зв'язку глобальної екологічної кризи зі зростаючим техногенним тиском людини на природу, по-новому висвітлює осмислення місця людини в природному світі, тобто питання: якими мають бути засади людської діяльності, щоб не впливати деструктивним, руйнуючим чином на довкілля. Ця проблема постало вже не перед природничою наукою, якою була класична екологія, а перед філософією. Ідеї розширення сфери людської моральності до включення в неї природи і потреба формування нового, екологічно-орієнтованого світогляду зараз оцінюються дослідниками як умови руху людства до нової цивілізаційної парадигми. Отже, в процесі розв'язання спектру питань, пов'язаних з сучасною екологічною кризою, окреслилося коло проблем, осмислення яких вийшло за межі екології як конкретної природничої науки і визначається як філософія екології.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації; в широкому сенсі набуття будь-яким явищем планетарного масштабу.

Глобалізм – сукупність переконань і поглядів на глобалізацію, які полягають в позитивній її оцінці і розглядають глобалізацію як найважливіший процес, що відбувається в сучасному світі.

Глобальні проблеми людства (глобальні проблеми, глобальні проблеми сучасності) – комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, характеризуються динамізмом і вимагають для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби і т. ін.), від вирішення яких залежить подальший прогрес людства і збереження цивілізації.

Адміністративно-командна економіка – економіка, що контролюється державою, як найбільш підходящим засобом вирішення проблем і забезпечення економічного і соціального розвитку.

Вільна торгівля – торгівельна система між державами, яка не є обмеженою тарифами чи іншими формами протекціонізму; вільний ринок – принцип політики вільної від державного втручання ринкової конкуренції.

Глибока екологія – зелена ідеологічна перспектива, що відхиляє антропоцентризм і надає пріоритет збереженню природи і пов'язана з такими цінностями, як біоцентричне рівноправ'я, різноманітність та децентралізація.

Екоцентризм – теоретичний напрямок, що перевагу скоріше збереження екологічного балансу, ніж досягнення людських цілей.

Індустріалізм – економічна теорія чи система, основана на фабричному виробництві високого рівня та непом'якшеній акумуляції капіталу.

Космополітизм – дослівно, віра в слово держави; більш звичайно – обов'язок підтримувати гармонію і розуміння між націями.

Модернізація – процес соціальних і політичних змін, через який пройшли сучасні індустріальні суспільства; поява капіталістичного економічного порядку та ліберал-демократичної політичної системи.

Наднаціоналізм – можливість органів, що мають

транснаціональну чи глобальну юрисдикцію, нав'язувати свою волю державам-націям.

Поверхова екологія – «зелена» ідеологічна перспектива, що прилаштовує уроки екології до людських потреб і асоціюється з такими цінностями як захищеність та стабільність.

Соціальна екологія – теорія, що людське суспільство діє згідно з екологічними принципами, включаючи віру в природну гармонію і потребу балансу між людством і природою.

Урбанізація – зростання значення міст в розвитку суспільства, яке супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певній області, країні, світі.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ГЛОБАЛІЗМУ ТА ЕКОЛОГІЇ

Посеред проблем, тематик, «сюжетів» філософії глобалізму та екології можна назвати такі.

Глобалізація як соціально-філософський феномен

Відповідно до загальноприйнятого розуміння, глобалізація – суспільне явище, що охоплює суперечності та проблеми екології, корисних копалин, поляризації доходів та нерівності, міграції, охорони здоров'я, позитивні та негативні тенденції зміни чисельності населення, енергоспоживання, торгівля зброєю, криза боротьби з наркотиками, дилеми інтеграції та світової економіки, зачіпає як кожну окрему людину, так і все людство сьогодні.

З іншого боку, філософська рефлексія глобалізації не має прив'язувати її до окремих «глобальних» явищ та питань, а має досліджувати структурні та функціональні зв'язки в межах нової глобальної ситуації в цілому. Поштовхом до бурхливого розвитку феномену глобалізації став 1989 рік, коли зникло саме існування двох світових режимів, що стримувало процеси світової інтеграції на лінії чітко визначених державних кордонів та соціокультурних меж. У результаті потужного «стрибка

глобалізації», що був відбувся того часу, втілює життя один з можливих варіантів глобалізації – саме той, що пов'язаний з монетаризмом та світовим боргом.

Однією з найбільш важливих та одночасно складних проблем соціально-філософського дослідження глобалізації постає безперервна взаємодія її функціональних та нефункціональних елементів та аспектів, які подібні гвинтикам у машині. Чим більше глобальні процеси реалізують свій загальносвітовий характер, тим очевидніше вони проявляють в своїй дії явно функціональні характеристики. З іншого боку, теоретично функціональні та нефункціональні елементи є гетерогенними, проте на практиці вони органічно переплітаються один з одним.

Так, глобалізація – це не новий силовий центр з незвіданою силою, не світовий уряд. Це, по суті, нова система зв'язків між усіма акторами суспільних стосунків. Однією з її специфічних рис є достатньо «демократична» можливість доступу до глобальних процесів та мереж. І абсолютно логічно описувати фундаментальне явище глобалізації, використовуючи критерії доступу та доступності. Однак в цій області приховані дві найбільш слабкі сторони глобалізації. Глобалізація нівелює цілий ряд специфічних відмінностей та руйнує кордони, забезпечуючи по-суті всезагальну доступність. Значить, в цьому сенсі глобалізація є «демократичною»: участь в глобальних процесах може забезпечити нову концепцію «рівності». Глобалізація, динамічний розвиток якої включає елементи дискримінації, виявила б суперечність не тільки в теоретичному, а й в практичному вимірі. У зв'язку з цим філософія спрямована в першу чергу на осмислення всесвітньо-історичного балансу.

Цей баланс завжди буде залежати від підсумкового співвідношення між демократією, і, більш того, – між рівністю доступу, та аспектами відмінностей, вирізнення, тобто реально існуючими взаєморуйнівними соціальними процесами в полі цих двох тенденцій.

З цим питанням пов'язується інша особливо важлива проблема якісного стрибка глобалізаційних процесів. Якісно новий рівень призвів до того, що посередники та соціальні прошарки, які раніше відділяли людину від глобальних проблем,

наразі зникли, і тепер кожен може отримати доступ до всебічної комунікації у глобальних мережах напряму, тобто без жодних посередників, як будь-який інший актор. Зворотною стороною медалі постає питання, чи виникнуть в ході глобалізаційного розвитку дійсно нові ресурси, що здатні задовольнити запити, породжені доступністю.

Тріумф глобалізації сам по собі веде до зростання числа ресурсів, але в значно меншому обсязі, ніж обсяг «можливостей», необхідний для світу зі все більш і більш зростаючою доступністю. Саме неможливість задовольнити потребу в доступі сильно зашкоджує добре налагодженій системі глобальних зв'язків. Ці негативні перспективи нагадують деякі засоби масової інформації, які пропонують велику кількість телеканалів, проте одночасно зі зростанням доступності не забезпечують якісного росту «джерел» розважальних та культурних програм. В результаті все, що вони можуть запропонувати у відповідь на потреби, що зростають – це низькоякісні програми та безкінечне повторення випробуваних та надійних «типових» програм.

Глобалізація породжує цілу низку альтернатив в різноманітних сферах суспільного життя: суспільній, державній, ідеологічній, релігійній, культурній тощо сферах. Проте кожна з цих сфер вимагає особливого тлумачення. З точки зору філософії – глобалізація не тільки суспільний феномен, це теорія – в першу чергу теорія суспільства. Неважливо, скільки ще буде придумано нових концепцій глобалізації – немає жодної необхідності й можливості придумувати для них нову концептуальну теоретичну модель.

Як вже було зазначено, глобалізація як реальний феномен – це не новий силовий центр і не світовий уряд, проте якісно нова система відношень всіх акторів, головна характеристика яких – «глобальність», тобто є можливість отримати доступ до глобальних процесів та мереж особливим, демократичним шляхом. У глобалізованій світовій спільноті взаємини Сходу і Заходу принципово змінюються, і в цьому новому світовому порядку, заснованому на нових взаємозалежностях, де ролі боржників та кредиторів, переможців та переможених переплелись.

У цю добу спостерігається криза суспільної сфери, в межах

якої типи соціального капіталу, що інвестується суспільством в окремих людей, кількісно і якісно скорочуються. В основному ці недоліки могло б компенсувати *суспільство знання* як підхід, що допоміг би виявити обмеженість тих підходів, які залишались на рівні філософського узагальнення, взявши в якості критеріїв категорії суб'єкта, діяльності та емансипації.

Сьогодні глобалізація реалізується у світі постмодерних цінностей. В такому випадку варто відійти від вузького протиставлення модернізму та постмодернізму, стверджуючи що сутність останнього може бути розкрита виключно у його співвідношенні до структуралізму та неомарксизму. Обидві ці течії були знаковими для філософії 60-х рр. ХХ століття: іноді вони взаємодоповнювали одне одного, іноді вступали в конфлікт. Близько з середини 1970-х рр. неомарксизм припинив своє існування так раптово, як зазвичай обрушується природна катастрофа, і приблизно в той самий час структуралізм довів свою повну недієздатність.

На місці двох цих сильних течій утворився філософський вакуум, який проте не означав «вакууму філософів», тобто їх повну відсутність. В цей час проявились нові мислителі. Вони володіли політичною владою, проте, нажаль, не мали власної філософської системи. Це був вакуум який постмодернізм успішно заповнив метафілософією. Звідси слідує, що сучасне філософське розуміння феномену глобалізації знаходиться під подвійним тиском постмодернізму та неолібералізму-неопозитивізму. Тепер перед філософією стоїть проблема врегулювання симетрії між цими двома напрямками.

Беззаперечний прогрес глобалізації є елементом розвитку сучасного раціоналізму й є беззаперечним. Однак, сучасний хід розвитку раціональності неможна відтворити, не згадавши про емансипацію. Так концепція емансипації в історико-філософському дискурсі осягнення глобалізації представляється у дискурсі *всесвітньо-історичного «процання» з міфами*.

Зв'язок з сучасністю історико-філософському смислі має вирішальне значення. Навіть позитивні зрушення процесу глобалізації не можуть заперечити того суперечливого факту, що в певних, навіть найважливіших своїх аспектах глобалізація, фактично зрощена на ґрунті сучасності, прагне викреслити

найбільш важливі на даний момент досягнення цієї сучасності.

В даному випадку на перший план висувається зіткнення об'єднувального соціально-демократичного типу розвитку державного добробуту і так само об'єднувального неоліберального її руйнування. В результаті найтиповішою фундаментальною характеристикою сучасного світу є не глобалізація або інтеграція у чистому вигляді, проте глобалізація або інтеграція, що визначаються через державні борги, які характерні для всіх країн. Низхідна спіраль соціального капіталу також є наслідком саме такої структури глобалізації, тому дане явище має також глобальний характер.

Сучасна філософія не прагне знецінити досягнення «успіху» – вражаючі цивілізаторські досягнення глобалізації. Проте саме вони на даний момент є причиною того, що висхідна спіраль великих досягнень та низхідна спіраль соціального капіталу не перетинаються. Когнітивний компонент, що задіяний в сучасному виробництві, є частиною більш широкої концепції когнітивного капіталу, в той час як соціальний капітал, який інвестується в майбутнє покоління, не відтворюється на рівні людської цивілізації. Це означає, що майбутнє має стати полем битви між цивілізацією та варварством, навіть якщо жодне з визначень цих термінів не буде навіть віддалено схоже на прийняті сьогодні поняття цивілізованості та варварства.

Тут на передній план висувається такий важливий елемент нового глобалізованого порядку як нова інтерпретація понять «ідентичність» та «відмінність». У 1989 р. неоліберальна логіка розуміння нових термінів замінила соціалістичні, а також і християнські базові поняття про ідентичність та відмінності. *Це означає, що ні соціалістична солідарність, ані християнська братерська любов не здатні зменшити безжальну силу відмінностей. В умовах неоліберальної ідентичності, де буття примат безумовної поваги та гарантії прав і свобод кожної окремої людини (що може стати формальністю в умовах домінування певної соціальної системи).* У подібних випадках відмінність – це не просто відмінність, цінність або ідеологія. *Відмінність може стати найбільш значимою характеристикою соціального буття.*

Тож, соціально-філософський аналіз глобалізації та

глобалізму як супутніх тенденцій передбачає:

- визначення понять, що характеризують сутність глобалізму та процес його генези й функціонування;

- дослідження феномену глобалізму як складової соціального розвитку, що зумовлює певні соціокультурні процеси в сучасному світі та спрямовує життєдіяльність людини;

- вивчення впливу глобалізму на розвиток матеріальної та духовної культури соціуму, на формування світоглядних орієнтацій особистості;

- дослідження сутнісних характеристик глобалізованого буття соціуму й людини та їх специфіки в українському суспільстві;

- аналіз змісту, цінностей, особливостей впливу глобалізаційних процесів на функціонування держави, суспільства й особистості;

- з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників розгортання глобалізаційних процесів у сучасному світі;

- аналіз феномену антиглобалізму, його принципів та типових форм практичної реалізації;

- виявлення тенденцій розвитку сучасного суспільства в контексті соціально-культурних змін у сучасному світі.

Позитивний та негативний вплив глобалізації та глобалізму на різні сфери суспільного життя

Вплив феномену глобалізму на сучасний світ сьогодні активно вивчається як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками – про це свідчить велика кількість публікацій, присвячених економічним, політичним, екологічним аспектам глобалізації. Разом із цим, проблемою є відвертий брак наукових досліджень стосовно впливу глобалізму на особистість, людину в контексті її ментальності, культури, індивідуальних психологічних якостей.

Загальну політико-економічну модель сучасного світу можна уявити як конкурентну систему наддержав, союзів держав, націй-держав, та міжнародних організацій (ООН, ЄС, НАТО, СОТ,

МВФ, Арабський світ, Азійський «полюс»), транснаціональних корпорацій (близько 500, половина з центрів яких знаходиться у США) та світової фінансово-промислової еліти. Ця модель, загалом, демонструє наявність об'єктивно існуючих філософських протиріч, що діють у сфері глобального соціального – інтеграцію і диференціацію економічних, політичних, культурних та інших сил людства, які уможливають його розвиток. Відповідно до цього «глобалізм» розглядається як результат інтеграційних процесів, система абсолютної економічної і політичної влади світової фінансово-промислової еліти та її транснаціональних корпорацій (ТНК), які вийшли з-під контролю націй-держав свого походження й базування, й оперують нині фінансовими потоками більшими, ніж сукупний річний державний бюджет десятків країн.

Уперше концепцію глобалізму виклав, як прийнято вважати, З. Бжезинський у 1968 р. Зокрема він передбачав, що глобалізм як нова форма суспільно-політичного ладу прагнучиме до всеохоплюючого панування і перерозподілу світових ресурсів. Іншими словами, глобалізм тлумачився як, в першу чергу, планетарний ринок, світова корпоративна імперія, новий світовий лад, у якому нанівець зводиться роль націй-держав в економічному, політичному, соціальному та культурному плані, а також активно трансформується особистість у нових умовах соціалізації.

Ознаки активного суб'єкта глобалізації сьогодні демонструють наддержави і ТНК на чолі з «глобальною» елітою, ознаки ж об'єкта – більшість інших названих вище структур. При цьому слід відзначити, що країни «золотого мільярда» водночас виявляють роль як суб'єкта, так і об'єкта впливу.

Аналізуючи вектори сучасних економічних міжнародних процесів можна передбачити, що суб'єкти глобалізації за допомогою міжнародних організацій, держав-глобалізаторів спочатку підпорядкують собі нації-держави (шляхом «скупування» їхньої економіки), а потім і найвагоміші держави світу – США, Японію, Францію, Велику Британію. Таким чином, наявним є ризик нівелювання окремих націй-держав – вони можуть стати суто територіальними утвореннями. Подальшим прогнозом такого перебігу подій є руйнування національних

економік і кордонів; колишні ж держави при цьому можуть перетворитися на певні сегменти глобального ринку, де без обмежень пануватиме «корпоративна імперія». Вона, можливо, буде складена з симбіозу світової фінансової еліти, ТНК, наддержав, міжнародних організацій з імовірним порушенням балансу на користь сильніших ланок цього ланцюга. Як бачимо, найпотужнішим вектором глобалізації є економічний. Крім того, цей процес поширюється і в геополітичну, інформаційну, соціальну, інші сфери.

Які позитиви і негативи глобалізації? До перших, безумовно, можна віднести можливість упорядкування екології в планетарному масштабі, захист людства від глобальних загроз різноманітного (в тому числі космічного) походження, які видаються непереборними для кожної окремо взятої держави, можливість позитивно вплинути на економіку «відсталих» країн, координувати боротьбу зі СНІДом, аналогічними пандеміями, з тероризмом тощо.

Тепер про негативи глобалізму, його загрози. По-перше, глобалізм, особливо на початковій стадії розвитку, призводить до збільшення розриву між рівнями економічного та соціального розвитку країн «золотого мільярду» та всіма іншими: за оцінками ООН співвідношення між ВВП «багатих» і «бідних» країн становила у 1960 р. – 1:30, у 1990 р. – 1:60, у 1999 р. – 1:90. Як бачимо, цей процес нібито прискорюється. По-друге, зростання безробіття, бідності, безпритульності, антропогенне забруднення довкілля (яке загалом спричиняється всеохоплюючим падінням моральності). По-третє, економічне та політичне послаблення національних держав, пригнічення їхніх внутрішніх ринків, що веде до нівелювання, а згодом і до практичного усунення з конкурентного середовища. По-четверте, зростання рівня тіньової економіки, збільшення її питомої ваги до глобального рівня та вихід з-під контролю держав. Разом із цим зростають також корупція й загальна криміналізація економічної діяльності. По-п'яте, глобалізм закономірно викликає конфлікт між потребами «глобалізаторів» та соціально-культурними, економічними, етноментальними традиціями національних держав (скажімо, від України глобальна еліта вимагає узаконення

вільного продажу землі, що, як дехто вважає, протиприродно принаймні для ментальності «господаря-українця».

Нарешті зазначимо, що глобалізація негативно впливає на ринкову конкуренцію – механізм, рушій розвитку капіталістичної економіки. Вона «вбиває» вільний ринок. Бачимо, що феномен глобалізації є процесом всесвітньої інтеграції, який прагне встановити нові координати розвитку людства. Разом із тим, сучасний глобалізм має насильницький (неоімперіалістичний, неокolonіалістський) характер щодо націй-держав.

Аналіз сучасних концепцій глобалізму

Західна філософія глобалізму спирається на низку теоретичних концепцій. До них відноситься в першу чергу теорія відкритого суспільства К. Поппера, світ-системний підхід І. Валлерстайна, концепція «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, концепція «кінця історії» Ф. Фукуяма, геополітичний варіант глобалізації З. Бжежинського та інші. Розглянемо їх більш детально.

Поняття відкритого суспільства широко використовується у низці сучасних соціально-філософських вчень, які стверджують плюралізм в економіці, політиці та культурі. Виділяються два трактування відкритого суспільства:

- елітарна, що представлена у роботі А. Бергсона «Два джерела моралі та релігії»;
- егалітарна, сформульована у роботі К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги».

А. Бергсон протиставляє «відкрите суспільство» тому, яке виходить з лона природи та розвивається на основі примусу з метою збереження цілісності та стійкості соціальної культури. Таким є «замкнене суспільство», яке забезпечує зв'язаність групи, схилиючи індивідуальні волі до однієї мети. На відміну від «замкненого суспільства», створеного природою, «відкрите суспільство», має, на думку А. Бергсона, об'єднувати все людство, будуватись на любові та взаємній симпатії, що виникає з певного «духовного пориву». Так мислиме «відкрите суспільство» є ідеал суспільного устрою, в основі якого лежить

міжнародна, позбавлена антагонізмів людська сутність, а також культу свободи особистості та творчості. Якщо «закрите суспільство» являє собою тупикову лінію соціальної еволюції та зречень на довічний рух по колу, то «відкрите суспільство» веде до подальшої еволюції людства та розгортанню життєвого пориву.

Концепція «відкритого суспільства» К. Поппера будується на виключно історико-філософському матеріалі. Стверджуючи, що західна цивілізація була породжена греками, К. Поппер проводить розмежування між двома типами суспільств: колективістським, яке називає закритим суспільством, та індивідуалістським – відкритим суспільством. Вчений характеризує перший тип суспільства як магічний, міфічний, а другий – як раціональний, критичний. При цьому закрите суспільство в концепції К. Поппера завжди зазнає краху, коли благоговіння, на якому ґрунтувався соціальний порядок, змінюється на активну участь і прагнення реалізувати власні або групові інтереси. Так, очевидно, що до такої соціальної руйнації можуть призводити культурні контакти в межах росту цивілізацій.

Ці ідеї К. Поппера висував у 1945 р., не ставлячи собі загальної задачі проектувати ці положення у майбутнє. Однак у його відповідях на питання про те, чи має історія який-небудь сенс, вже простежується постмодерністські тенденції наступних десятиліть. Кожне покоління, на думку К. Поппера, має право по своєму інтерпретувати історію, і не тільки має право, а й зобов'язане в певному сенсі це робити, щоб уможливити задоволення власних актуальних потреб. І вже у 1992 р. у своїй передмові до видання книги К. Поппер зазначає, що історія завершується сьогодні. З неї можна винести уроки, проте майбутнє – це зовсім не продовження і не екстраполяція минулого. Таке ставлення до історії призводить до надмірної ідеалізації «відкритого суспільства», оскільки лише воно, на думку сучасних ідеологів глобалізації, відкрито для оновлення, а тому готове принести власні історичні цінності, традиції, здобутки культури в жертву технологічним новаціям. Тим самим в концепції К. Поппера проглядається моральне виправдання універсального принципу уніфікації всього культурного

розмаїття народів та держав у відповідності з єдиним стандартом нового світового порядку.

Ідея «кінця історії» доволі тонко підхоплена та розвинена іншим прихильником концепції глобалізації – Ф. Фукуямою. На його думку, те, чому ми, імовірно, стали свідками, не просто кінець холодної війни або чергового періоду після військової індустрії, але й кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізації західної ліберальної демократії як кінцевої форми правління. І в цьому ж творі Ф. Фукуяма зазначає, що лібералізм переміг наразі тільки в сфері ідей, а в сфері практики допоки ще рано про це говорити.

І. Валлерстайн дає історичне обґрунтування глобалізації, використовуючи концепцію довгих хвиль М. Кондратьєва. Сутність його роздумів у статті «Глобалізація або світ переходу? Один довгостроковий погляд на траєкторію світ-системи» може бути сформульована наступним чином: ті процеси, які позначаються терміном «глобалізація», відбувається вже 500 років. Для траєкторії сучасності актуальним є входження людини в «добу переходу». Для аналізу сучасного положення в світі необхідно виділяти два періоди: до 1450 р. – це історія всієї капіталістичної світ-економіки, вікові тренди та кризи, що приведуть глобалізацію у глухий кут. Розвиток світу, доводить І. Валлерстайн, буде йти по якісно новому сценарію. Другий період, що вкладається в «цикл Кондратьєва», починається з 1945 року. Стадія піднесення тривала до 1967-1976 рр., потім настала фаза занепаду. Так чи інакше, виходить, що капіталістична система являє собою першу історичну форму глобального світооблаштування, яка, в свою чергу, розвивається у взаємодії трьох сегментів: розвиненого ядра, злидарюючої периферії та буферної зони. В процесі взаємодії цих регіонів відбуваються періодичні кризи. Подолання такого недоліку капіталістичного світооблаштування можливе лише в межах нової глобальної системи. Правда, питання про те, що прийде на заміну світовій капіталістичній системі на рейках глобалізації, І. Валлерстайн залишає відкритим. Тим більш він не вирішує питання про глобальне облаштування стосовно периферії та буферної зони, населення яких складає 5/6 населення земної кулі.

Ствердження принципу розділення людства на «золотий мільярд» та всіх інших завжди чітко простежується в теоретичних побудовах С. Хантінгтона, по суті справи в них йде мова про формування в процесі глобалізації однополярного світу на чолі з західною цивілізацією. У роботі «Зіткнення цивілізацій?» (1993) С. Хантінгтон до «інших» цивілізацій відносить слов'яно-православну, конфуціанську (китайську), японську, ісламську, індуїстську, ібероамериканську та африканську. Сутність концепції С. Хантінгтона полягає у визнанні того, що основою зіткнення цивілізацій постають не тільки економічні та політичні суперечності, а культурні відмінності, які уходять вглиб етнічної та цивілізаційної історії. Будучи апологетом західної цивілізації, С. Хантінгтон формулює вихідний принцип протиставлення її іншим цивілізаціям «*The West and the Rest*». Варто зазначити, що виходячи з цього принципу, вчений пропонує рекомендації, яких має дотримуватись Захід стосовно взаємодії з іншим світом. Ці рекомендації концентруються в основному регулювання співробітництва та об'єднання в межах власної цивілізації, інтеграції тих спільнот Східної Європи та Ібероамерики, чия культура є близькі до західної, врегулювати відносини з Японією та Росією, попередити переростання локальних конфліктів між цивілізаціями в глобальні війни, обмежити військову експансію конфуціанських та ісламських держав, підтримувати групи, що орієнтуються на західні цінності та інтереси в інших цивілізаціях тощо. Деякі дослідники розцінюють цю концепцію як цивілізаційний неоатлантизм.

Окрім того, філософія західного глобалізму відображена у геополітичних побудовах З. Бжежинського. Глобалізм З. Бжежинського доволі простий та прозорий, подекуди споріднений з ідеями С. Хантінгтона. Він звертається в першу чергу до обґрунтування центру глобалізованого світу на території Північної Америки.

Основні вектори трансформації особистості у глобалізованому середовищі

Розглядаючи питання основних напрямків трансформації особистості у глобалізованому середовищі варто спиратись на класичні філософські уявлення про особистість як конкретну людину – суб'єкта та об'єкта суспільних відносин, що послуговується у своїй відчужувальній діяльності суспільно-значимими інтересами. Отже, особистість може бути розглянута як трирівнева біопсихосоціальна організація, що включає біологічний, індивідуально-неповторний психологічний та суспільний рівні суб'єкт-об'єктних відносин, суспільного буття.

Закономірним видається те, що в умовах глобалізації роль особистості як активного суб'єкта соціального впливу пригнічується внаслідок панування потужних надособистісних (наднаціональних, наддержавних, надконтинентальних) суб'єктів. Це призводить до порушення балансу суб'єкт-об'єктної субстанціональності людини – питома вага об'єктної, пасивної ролі зростає. На практиці це веде до поширення технократичного мислення, фетишизації речей, зменшення авторитету одвічних цінностей – інтелектуальних, естетичних, моральних, а також сформованих багатоміліардною історією соціальних регуляторів – релігії, моралі, права. На їх місце прагнуть прийти норми авторитарних інститутів – ТНК, наддержав, кримінальні норми тощо. Людська індивідуальність за таких умов все більше нівелюється, а статус особистості як найвищої цінності, її прав, свобод суттєво зменшується.

З іншого боку, високі технічні можливості цивілізації (як специфічні, важкодоступні – ядерна, хімічна, бактеріологічна та інша зброя, так і широкодоступні – скажімо, комп'ютерні технології) призводять до розширення можливостей відчужувальної діяльності людини, за допомогою якої вона здатна суттєво впливати на глобальні процеси. Тобто, за певних умов окрема людина зможе виступати як масштабний суб'єкт впливу на екологічні, економічні, культурні процеси.

Виникає питання, а чи завжди відчужувальна діяльність людини, сформованої у глобалізованому суспільстві, буде «суспільно-корисною»? Адже в разі нівелювання імперативності

традиційної моральності реальною стане небезпека шкідливого планетарного впливу виплеканої глобалізмом людини, яка, в сучасному філософському розумінні, втратить значимі ознаки особистості – моральність, суспільну корисність.

Ще однією яскраво вираженою тенденцією зміни особистості в умовах глобалізації є певне культурно-ментальне «усереднення» національних, мовних (є прогнози про зникнення протягом наступних 100 років до 90% сучасних мов), релігійних, гендерних та інших індивідуальних особливостей, формування такого собі «космополітичного індивіда», «громадянина світу». При чому домінантною сферою прояву такого індивіда, як ми вважаємо, буде інформаційне середовище. Пропагуватися у глобалізованому суспільстві буде також так звана «масова» культура, яка, звертаючись до індивідуального та колективного підсвідомого, здобуде значне поширення.

Це те, що стосується суб'єктно-об'єктного аспекту проблеми трансформації особистості в умовах глобалізації.

Тепер висвітлимо соціальний аспект цієї трансформації. У суспільстві за умов прогресуючої глобалізації обов'язково будуть нарощуватися стратиграфічні тенденції. Вони виявляться у полярній елітизації тих шарів суспільства, які успішно адаптуються до вимог і викликів глобалізації, й маргіналізації інших, адаптивно менш спроможних. При цьому елітизація й маргіналізація буде охоплювати різні сфери діяльності – інтелектуальну, матеріальну, політичну та інші.

Тут потрібно зробити два застереження. По-перше, така доволі похмура картина суспільства матиме місце лише при агресивній політиці світових «глобалізаторів», які ігноруватимуть моральні норми, права та свободу особистості. Така можливість є, але вона в найгірших своїх проявах є малоімовірною. Натомість імовірніше, що сучасний глобалізм, як і вульгарний капіталізм XIX - початку XX століть, обов'язково буде змушений примиритися з протидією з боку, зокрема, громадянського суспільства, яке виражає особистісний потяг до свободи волевиявлень, отож сформує компенсаторні механізми, виробить «людське обличчя». По-друге, суспільство ніколи не буде різко полярним, «чорно-білим» – значний відсоток його

складатиме проміжна між маргіналами й елітою страта, яка виконуватиме стабілізаційну функцію.

Отже, трансформація індивідуальної й масової свідомості в умовах глобалізму буде проходити неоднозначно, але активний вплив нового «світопорядку», ймовірно, спричинить виникнення якісно нового індивіда, який характеризуватиметься більшою мобільністю, релігійною, культурною, політичною та іншою толерантністю або нігілізмом.

Так, виділяючи два об'єктивні вектори розвитку людства – інтеграцію та диференціацію, звернемось до питання діалектики глобалізму та особистості. Якщо інтеграція на сучасному етапі розвитку цивілізації виступає в формі глобалізації, то диференціація виявляється у створенні нових національних держав, триваючому розпаді багатокomпонентних держав (колишніх імперій), світовому антиглобалістичному русі, а також у кризі «глобалізму», яка виявляє себе останнім часом у припиненні подальшого розповсюдження сфери впливу «глобального ринку», збільшенні ролі окремих держав.

Тільки за останнє десятиріччя ХХ століття процеси розпаду багатокomпонентних держав (зокрема СРСР, Югославія) призвели до виникнення нових націй-держав у Європі та Азії. Згідно з теорією геополітичної динаміки Р. Колінза, яка вже отримала ряд підтверджень, «внутрішні» («центрові») держави, зокрема Росія, перебувають у фазі латентного розпаду, яка доволі неявно триватиме кілька десятиліть. На думку деяких аналітиків, подібні процеси очікують у майбутньому й на Індію. Зростають масштаби світового антиглобалістського руху. До нього залучаються авторитетні інституції, відомі політики, фінансисти, діячі науки та культури.

Однією з найпотужніших антиглобалістських сил, безумовно, є громадянське суспільство – як у кожній країні, так і в світовому вимірі. Саме воно на сучасному етапі розвитку людства є носієм і механізмом вираження свободи та індивідуальності людини, який забезпечує збереження одвічних вселюдських цінностей, реалізацію творчих і пасіонарних особистісних потенцій, обумовлює збереження та розвиток культурних, ментальних, релігійних та інших індивідуальних та групових особливостей.

Світові глобалізаційні тренди

Наприкінці ХХ століття світ став однополярним і чітко структурованим з виокремленням ядра (центру) високорозвинених країн і решти країн, що формують його периферію. Країни ядра переважно належать до Західної цивілізації, характеризуються високим рівнем технологічного розвитку і високими стандартами життя населення і формують так званий «золотий мільярд».

Актуальності набула проблема глобалізації, яку визначають як найновіший процес, пов'язаний з епохою інформаційної революції і революції у засобах комунікацій, як своєрідну відповідь на структурну кризу розвитку світового господарства, як вищу стадію розвитку інтернаціоналізації, внаслідок чого світ перетворюється на єдину глобальну систему, яка функціонує у режимі реального часу всієї планети. Глобалізація, яка стала можливою завдяки швидкому прогресу телекомунікацій, комп'ютеризації і транспорту, є вирішальним фактором економічних співвідношень між країнами, робить їх економічно співзалежними. Головними рушіями глобалізації є великі міжнародні фінансові, промислові і торговельні підприємства. США, Японія і декілька західноєвропейських країн, в яких базуються такі підприємства, стали саме завдяки їм ключовими акторами на світовій економічній арені. Аналіз досліджень дозволяє дійти висновку, що у світі загострюється конкурентна боротьба між країнами, посилюються процеси міжнародного поділу праці, вичерпується час існування у якості головної ланки міжнародних відносин традиційної держави, починається домінування транснаціональних і багатонаціональних корпорацій, регіональних об'єднань країн і наддержавних управлінських інституцій з перспективою перетворення їх на глобальні корпорації, глобальні управлінські інституції.

На думку провідних економістів-міжнародників, глобалізація дискредитує традиційні уявлення стосовно умов, факторів, джерел і критеріїв успіху особистостей, малих і великих груп людей практично всіх сфер діяльності, корпорацій, країн, регіонів світу. Сучасний світ знаходиться у нестабільному, перехідному стані та наближається до роздоріжжя, що веде або до

трансформації існуючого однополярного несправедливого світу у справедливий багатополарний світ, або до зіткнення бідності з багатством, зіткнення Західної цивілізації, яка розповсюджується на всі інші країни світу, з іншими цивілізаціями і загибелі світу. При цьому необхідно брати до уваги й те, що сучасна наука неспроможна не тільки передбачити майбутнє, але й інтерпретувати сьогоденну дійсність, оскільки розрив між наукою і практикою збільшується на користь останньої.

Основні тренди світогосподарського розвитку в історичній перспективі визначаються асиметрією як загальною формою глобального економічного розвитку, яка відображає системні зміни у світовій економіці.

Можна виділити п'ять мегатрендів економічного розвитку сучасного світу:

- глобалізацію;
- фінансіалізацію;
- інформатизацію;
- інтелектуалізацію;
- соціалізацію.

На особливу увагу заслуговує фінансіалізація, що відбиває кардинальні зсуви у структурі сучасної світової економіки, пов'язані з гіпертрофованим домінуванням фінансового сектора, і відзначає, що в умовах інформатизації поведінку економічних суб'єктів визначає і інформація маніпулятивного характеру, інтелектуалізація прогресивно підвищує роль людини у соціально-економічному розвитку, а соціалізація світового розвитку свідчить про підпорядкованість економічних процесів інтересам розвитку людини і суспільства у цілому.

З іншого боку, Д. Грегож описує такі мегатренди-2020:

- недостатній рівень консолідації на Заході, що має тенденцію до зниження;
- поява нових світових центрів впливу;
- збільшення чисельності населення, яке вже є дійсним викликом сьогоденню;
- брак ресурсів в умовах збільшення їхнього використання, що вимагає активних дій;
- діджиталізація, яка все прискорює і з'єднує у світі.

Як найбільш життєво важливі «потoki», які формують світ, називає:

- енергетику світу та енергетичні потоки;
- новий «індустріалізм» та глобальний цивілізаційний конфлікт реальної і віртуальної економік;
- продовольчий баланс світу;
- людські потоки;
- інформацію.

Для першої половини ХХІ століття першим та одним з найгостріших викликів людству є стрімке зменшення запасів органічних видів палива, які видобуваються з надр Землі, на тлі їх зростаючого споживання, у першу чергу Китаєм та Індією. Разом з тим, на початку 20-х рр. нинішнього століття відбудеться перетин кривих споживання і виробництва енергії, що виробляється з нафти, на початку 30-х рр. – з газу і 50-х рр. – з урану-235. В результаті можна зробити висновок: поки людство не винайшло джерел енергії, які могли б повноцінно замінити органічні види палива і ядерну енергію, енергетична безпека як окремо взятої країни, так і світу у цілому буде знижуватись. Цьому сприяє і глобалізація, яка супроводжується постійним планетарним пограбуванням ресурсів, розповсюдженням економічної і фінансової злочинності.

Важливо звернути увагу на те, що паливо, яке видобувається з надр Землі, залишиться домінуючим джерелом первинної енергії і забезпечуватиме більш ніж три чверті споживання енергії до 2030 р. З кінця першої чверті ХХІ століття закінчується ера «нафтового» укладу і починається ера «газового» укладу. Основне зростання виробництва газу припадатиме на традиційний газ, більшу частину запасів якого сконцентровано в трьох країнах – Росії, Катарі та Ірані. Відновлювані джерела енергії наприкінці ХХІ ст. мають забезпечити перехід до нового – неуглеводневого енергетичного укладу, що суттєво змінить ситуацію у світі.

Другим викликом людству називають загрозу порушення балансу між біологічними можливостями Землі і потребами людства в біосфері у контексті зміни демографічної структури світу. Виникає загроза, пов'язана з тим, що на планеті буде

більше людей, ніж вона зможе витримати, виходячи з наявних природних ресурсів. На думку експертів Пентагону, вже до 2030 р. у людства можуть виникнути реальні проблеми, пов'язані з катастрофічною нестачею води, енергії, продуктів харчування, що може породити нові конфлікти.

Третя загроза полягає у наростаючій нерівності між людьми і країнами. Співвідношення між багатими і бідними країнами за ВВП на душу населення за ПКС у 2011 р. становило 1:250; співвідношення в 2005 р. – 1:175; співвідношення в 2000 р. було 1:100. Тобто за останні десять років диференціація зросла в 2,5 рази.

Таким чином, країни різняться за рівнем багатства і відповідно – за рівнем життя свого населення, а ресурси планети вичерпуються. У цих умовах перед суспільством постає завдання забезпечити сталий розвиток, подолати тенденцію до поглиблення нерівності та зменшити існуючу нерівність між людьми і країнами, досягти єдності та згуртованості людства. Теоретично саме на це і має бути спрямовано глобалізацію світу, яка є першим і найважливішим мегатрендом сучасної економіки і має створити можливості як для багатих, так і для бідних країн. Метою такою взаємодії в першу чергу має стати забезпечення фізіологічного виживання людства.

Негативним моментом взаємодії є те, що активній участі країн периферії у глобалізаційних процесах сприяє тенденція виникнення у рамках фінансіалізації світу феномена зростаючих зовнішніх боргів країн. У цьому контексті слід зазначити, що загострення боргових криз в європейських країнах, яке розпочалося влітку 2010 р., стало поворотним пунктом, початком «кінця ери заборгованості Західних демократій», за якою слідує, період обмежень, структурні реформи та пошук нових джерел доходів.

Феномен заборгованості сьогодні є невід'ємною частиною діючого у сучасній світовій економіці механізму примусу країн брати участь у міжнародній торгівлі навіть за невігідних для них цінових умов через необхідність одержання валюти, переважно доларів США, для обслуговування і погашення своїх зовнішніх боргів.

У світі фантомних фінансових інструментів інвестиційна активність все більше програє в економічній віддачі фінансовим спекуляціям, з одного боку, а з іншого – значна частина людства поступово перетворюється у суспільство надмірних споживачів матеріальних благ. В умовах, коли суспільство масового споживання наштовхується на обмеженість усіх видів ресурсів, посилюється соціальна нерівність і зростає соціальна напруженість. Цим підтверджується реальність загрози людству наростаючої нерівності між країнами.

Глобалізація і формування інформаційно-мережевої економіки породжують нові закономірності, змінюють характер суспільного розвитку, створюють механізми концентрації багатства не через розвиток виробництва, а через механізми його перерозподілу. Фактично в науці вже обґрунтовано провідну роль Великобританії у створенні передумов для відтворення англосаксонської моделі капіталізму в глобальних масштабах і показано, за рахунок чого Великобританія і США отримують абсолютні переваги у формуванні правил міжнародної господарської діяльності на засадах ідеології і цінностей ринкового фундаменталізму, що дозволяє їм перерозподіляти на власну користь значну частку доданої вартості, яка створюється іншими учасниками процесів глобалізації. Що правда, скоріш за все фінансовий центр світу переміститься з Америки до Євразії.

Тенденція фінансіалізації світової економіки тісно пов'язана з її інформатизацією, яка забезпечує функціонування паралельно з реальною віртуальною економікою, за допомогою якої і утворюються можливості із застосуванням високих інформаційно-комунікаційних технологій привласнювати результати функціонування реальної економіки.

Особливого значення інформатизація світової економіки набуває також у зв'язку з такою глобальною тенденцією розвитку світу, як спроба уніфікувати систему цінностей людства шляхом заміни існуючої у світі палітри систем цінностей, що відповідають системі локальних цивілізацій, системою цінностей Західної цивілізації (вестернізацією). Завдання уніфікації системи цінностей людства обумовлює виникнення тенденції посилення інформаційного впливу на населення світу і формування тим самим бажаної моделі його поведінки. І цей вплив дає

результати: послаблення духовної спадкоємності поколінь породжує проблему протистояння між цінностями старшого покоління, соціалізованого в умовах чітко регламентованого порядку, і цінностей молодого покоління, що формується в умовах стихійної соціалізації. При цьому інформація постає не тільки як економічна, але й як соціальна і, навіть, екологічна категорія.

Для сучасного світу характерним є і те, що багаті країни характеризуються незначним зростанням населення при його постарінні, а бідні країни – значним зростанням населення. Щорічні темпи приросту населення в країнах, що розвиваються, у середньому у 6 разів вищі, ніж у розвинутих. Важливою тенденцією розвитку світу є посилення людських потоків, міграції населення. Цей процес генерується наявністю регіонів, де сконцентровано основне світове багатство, і регіонів, де проживає переважна більшість населення світу. Дисбаланс між цими регіонами – джерело конфліктів.

Загострюється також суперечність між зростанням продуктивності праці і зайнятістю населення, що проявляється у збільшенні безробіття, армії так званих зайвих людей. Саме тому важливим мегатрендом світової економіки стає її соціалізація. Важливо звернути увагу на те, що процес глобалізації полегшує провідним економікам світу не лише доступ до природних ресурсів країн периферії, але також і використання їх капіталів.

Глобальна тенденція переходу до багатополярного світу

У світлі розглянутих існуючих основних тенденцій розвитку світової економіки виникає питання щодо можливості бідних країн на одному рівні з багатими забезпечити інформатизацію, інтелектуалізацію і соціалізацію розвитку своєї економіки. На жаль, відповідь на це запитання не може бути позитивною. За останні сорок років наймогутніші країни світу створили небачену в історії людства систему силового глобалізму – специфічну машину експлуатації планетарного масштабу. Багаті країни є одночасно найсильнішими і у військовому відношенні, що може слугувати аргументом.

Водночас закордонні вчені наголошують на зменшенні ролі глобалізації і на тому, що в подальшому країни, які розвиваються, отримуватимуть все більше можливостей для покращання своїх показників, особливо з огляду на значне збільшення кількості світових лідерів, що суттєво впливатиме на структуру світової економіки.

Необхідно погодитися з вченими, які переконані в тому, що світ сьогодення є перехідним. Лідерство в однополярному періоді, яке було прийнято США і західною цивілізацією, виявило історичну і ціннісну вразливість. Глобальна спроба примусити світ забезпечити рентабельне існування меншості (тобто країн ядра) за рахунок решти більшості світу (країн периферії) наближається до завершення у найближчі 10-20 років, внаслідок чого зміниться глобальна фінансова система і гео економічний простір, причому на зміну лідерства Заходу приходить Схід. У науковій літературі також висловлюється цікава думка про те, що майбутнє не належатиме Сходу або Заходу, але чомусь третьому, яке збереже найкраще, що міститься у кожному з них.

Тож, розглядаючи основні глобальні тенденції розвитку світу, багато науковців доходять висновку, що однією з них є тенденція встановлення багатопольярного світу. Українські вчені стверджують, що за останні 25 років світ докорінно змінився: зникла дво полюсна система «США – СРСР», створилася одно полюсна система світу на чолі зі США, проглядається багатопольосна система світу, коли країни-гіганти Китай, Індія, Росія, середні країни – Японія, Бразилія, інтеграційні об'єднання – ЄС тощо стають новими центрами геополітичного впливу. Так, С. Хантінгтон відзначає, що через одне-два десятиліття наступить насправді багатопольярне XXI століття. Директор Інституту економіки РАН Р. Грінберг вважає, що час однополярного світу, встановленого після розпаду СРСР, схилиється до завершення, як і п'ятисотріччя домінування євроатлантичної цивілізації.

Глобальні екологічні проблеми людства та філософія сучасної екології

Якщо б запропонувати дослідження найбільш вживаних слів і термінів XX століття, то, безперечно, серед них був би і термін

«екологія». Останніми роками цей термін вживається дуже часто і використовується як представниками природничих, так і соціогуманітарних наук. І, нарешті, політиками, представниками громадських угруповань, письменниками, публіцистами. Складається суперечливе враження: з одного боку, увага до екології зростає, а, з іншого, здається, що предмет «екологічних розмов» вже є вичерпаним, оскільки відомо, що сучасний екологічний стан є кризовим, людство прагне вийти з кризи і такий вихід є проблематичним.

У процесі розв'язання спектра питань, пов'язаних з сучасною екологічною кризою, окреслилося коло проблем, осмислення яких вийшло за межі екології як конкретної природничої науки і може бути визначено як філософія екології. Можна виділити такі ракурси філософії екології.

Перший ракурс обумовлений потребою оцінити особливості сучасної екології як природничої науки на шляху її руху від класичної до постнекласичної науки. Вони пов'язані як з осмисленням місця людини в екосистемі біосфери, так і особливостей людського впливу на хід пізнання.

Включення аксіологічної складової в науково-екологічне пізнання на рівні постнекласичної науки обумовлює другий невід'ємний ракурс філософії сучасної екології – визначення екологічного етосу, тобто орієнтацій морального ставлення до природи, живого. Третій ракурс, який потрібно осмислити в філософії сучасної екології – світоглядний.

Техногенна цивілізація визначила таку форму раціональності, яка і спричинила кризовий екологічний стан. Відповідно до засад техногенної цивілізації формується ставлення до світу як існуючого для людини, а до природи як до того, чим людина має оволодіти, підкорити.

Не дивно, що останніми роками досить чутно лунають голоси дослідників, що вважають, що у XX столітті виявилися межі техногенної цивілізації і що наука є джерелом багатьох глобальних проблем, у тому числі й екологічної. В. Хьослі глибинною причиною екологічної кризи вважає дисбаланс між різними формами людської раціональності. На його погляд, деякі форми раціональності, особливо технічна раціональність, розвиваються досить швидко, тоді як інші, які традиційно

називають мудрістю, регресують. Невідповідність між цільовою і ціннісною формою раціональності, між владою і мудрістю й є, на думку дослідника, причиною екологічної кризи.

З кризою класичного типу раціональності пов'язують переосмислення поняття розумності людської діяльності в природі. Якщо класичні концепції ноосфери будувались на вірі в безмежні можливості розуму і побудову на його основі раціональної екосистеми «людина – природа – суспільство», то сучасна онтологія ноосфери загрожує самому існуванню людства. Діяльність людини, що відповідала традиційним класичним канонам раціональності, призвела людство до можливості термоядерної катастрофи, спричинила сучасну екологічну кризу.

З іншого боку, хоча наука розглядається як причина сучасних проблем людства, вихід з екологічної кризи не можна знайти, не спираючись на сучасну науку і новітні технології (зокрема, біотехнологію). Отже, проблема полягає в тому, на яких світоглядних засадах використовувати науку.

Пошук такої науки в сучасній філософії науки відбивається в дослідженнях нового типу наукової раціональності, орієнтація на який не спричиняє кризового стану культури, природи і людини. Наука, швидше за все, збереже свій пріоритетний статус. Але тип наукової раціональності зміниться. Збережеться основна орієнтація науки – на пошук істини і росту наукового знання. Але характер об'єктів, що їх створює наука, приведе до зміни її картини світу, методологічних настанов, філософсько-світоглядних засад – їх поле розшириться. Новий тип раціональності зараз стверджується в науці і технологічній діяльності зі складними системами, що розвиваються і є людиновимірними. Він проявляє себе через такі суттєві риси. По-перше, на відміну від новоевропейської науки, сучасна наука розглядає природу як цілісний організм, в який включено і людину, а біосферу – як глобальну екосистему. По-друге, вивчення системних об'єктів, що розвиваються і є людиновимірними, потребує нових стратегій діяльності. Так, синергетичні підходи доводять, що суттєву роль в таких системах відіграють несилові впливи, а теорія біфуркації передбачає можливість декількох сценаріїв поведінки системи. По-третє,

суттєву роль починають відігравати моральні засади. Тож, у діяльності зі складними системами орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що є заборонами на небезпечні для людини і природи дії.

Сьогоднішня ситуація загрожує розв'язатися через ряд цивілізаційних перетворень катастрофічного характеру. Кінець кінцем, людина втратить своє пануюче положення. Вона не є «вінцем творіння», а залежала і буде залежати від природи. Можливо, ще не пізно звільнитися від залишку ілюзій і утопічних надій, що «якось все обійдеться». У першій половині XXI століття людство має визначитися остаточно.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Нормою поведінки всіх людей у XXI столітті можуть стати ідеї так званого «нового гуманізму» («шанобливість до життя», «етика сорому», «категоричний імператив», «екологічний імператив» тощо). У чому полягає сутність цих ідей? Порівняйте їх з етичними поглядами XX століття.

2. Показники та індикатори глобального розвитку все більше соціалізуються, тобто все більше оцінюються «антропогенні ландшафти». Про що йде мова?

3. Розкрийте суперечності «глобальність – регіональність», «сталість – змінність», «свобода – необхідність».

4. Стверджується, що Україна свій цивілізаційний вибір зробила понад 1000 років тому, коли прийняла християнство. Як ви розумієте, у чому специфіка цього вибору?

5. Глобалістика відповідає критеріям науковості: має свій предмет, термінологію і методи дослідження. Сформулюйте та окресліть їх.

6. Сформувались різні «галузеві» види глобалістики (демографічна, політична, економічна, екологічна та ін.).

7. Передісторія глобалістики починається з «географічного детермінізму» Ш. Монтеск'є і закінчується тектологією О. Богданова та геліотараксією О. Чижевського. продемонструйте специфіку цих теоретичних побудов та переходів.

8. Історія глобалістики починається з учення В. Вернадського про ноосферу. У чому сутність цього вчення.

9. Розкрийте сутність наступних глобальних проблем сучасності:

- необхідність забезпечення миру на планеті, роззброєння;
- проведення оптимальної демографічної політики;
- забезпечення швидкозростаючого населення якісними продуктами харчування;
- раціональне використання та відтворення природних ресурсів;
- ефективний вихід з енергетичної кризи;
- модернізація й універсалізація системи освіти;
- боротьба з епідемічними і генетичними захворюваннями, створення надійної системи охорони здоров'я;
- інформатизація суспільства; втілення «високих технологій»;
- екуменізація релігійного життя;
- демократизація суспільного життя і забезпечення прав людини;
- екологізація мислення і людської діяльності;
- гуманізація ринкових механізмів;
- культурна, економічна, політична інтеграція людства, створення єдиної планетарної цивілізації;
- підвищення якості життя людей, безпеки їх існування, тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому глобальні проблеми мають філософський характер?

2. Суспільний прогрес і глобальні проблеми людства: переваги та недоліки.

3. Що таке глобалістика і глобальні проблеми сучасності?

4. Які критерії глобальних проблем сучасності?

5. Що таке прогностика і футурологія?

6. Що означають поняття «завбачення», «передбачення», «прогнозування» і як вони співвідносяться?

7. Що таке наукове передбачення розвитку соціальних процесів.
8. Методи і функції соціального передбачення.
9. Чому сьогодні гостро постає криза духовності особистості?
10. Протиріччя глобалізації та її перспективи.
11. Що таке мультикультуралізм?
12. Які проблеми в сфері охорони здоров'я виникають в епоху глобалізації?
13. Чи здатне сучасне суспільство протистояти негативним наслідкам інноваційних технологій?
14. Визначте основні джерела екологічної кризи. Які загрози несе культура споживання?

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бауман З. Идеология в мире постмодерна / З. Бауман // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С.86-91.
2. Бек У. Что такое глобализация? / У.Бек; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Бжезинський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжежинський; пер. з англ. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 203 с.
4. Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті / З. Бжежинський; пер. з англ. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 102 с.
5. Білорус О. Глобалізація і нова парадигма глобального постіндустріального розвитку / О. Білорус // Економічний часопис XXI. – 2002 – № 10.– С. 3-7.
6. Брагилев О.В. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи / О.В. Брагилев, Ю.М. Горский и др. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 344 с.

7. Гаврилишин Б. Дороговкази на майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові [Електр. ресурс] / Б. Гаврилишин; пер. з англ. – Режим доступу: <http://nauka.in.ua/spaw2/uploads/files/HawrylyshynMaps.pdf>.

8. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М.: Весь Мир, 2004. – 120 с.

9. Кессиди Ф.К. Глобализация и культурная идентичность / Ф.К. Кессиди // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 76-79

10. Колодко Г.В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Г.В. Колодко. – К.: Основні цінності, 2002. – 248 с.

11. Кузьменко В.Л. На порозі над цивілізації (роздуми про майбутнє) / В.Л. Кузьменко, О.К. Романчук. – Львів, 1991. 264 с.

12. Панарин А.С. Искушение глобализмом / А.С. Панарин. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с.

13. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее / Е.Н. Перцик. – М.: Мысль, 1991. – 365 с.

14. Скаленко А. Глобализация и информатизация – объективно неотвратимые волны современного мирового процесса // Економічний часопис ХХІ. – 2002. – № 10. – С. 11-14.

15. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц. – К.: КМ Академія, 2003. – 252 с.

16. Толстоухов А. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / А. Толстоухов. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 308 с.

17. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. – М.: Аст, 2002. – 557 с.

18. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: Прогресс, 2004. – 730 с.

19. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2004. – Режим доступу: <http://www.nietzsche.ru/influence/philosophie/fukuama/>.

РОЗДІЛ 9

ФІЛОСОФІЯ ТВОРЧОСТІ (МИСТЕЦТВА)

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ТВОРЧОСТІ (МИСТЕЦТВА)

Філософське вчення про творчість є діалектикою руху, дорозвиненою до діалектики діяльності і тому – до діалектики творчості. Значно коректніше говорити не про формування теорії творчості, але про поставання самої філософії філософією творчості. Саме тому, що теорія творчості – це і є філософія творчості, немає жодної необхідності поряд з нею, чи то в межах неї, створювати якусь особливу (але, все ж філософську) теорію творчості. Проте, як не прикро, у філософській літературі, якщо вона так чи інакше звертається до проблеми творчості, час від часу зустрічаються такі пропозиції чи навіть вимоги.

Проте все ж, принцип діяльної сутності людини набирає значення найважливішого принципу дослідження проблеми творчості та побудови креатології як єдиної теорії творчої діяльності людини. Хоч такого роду та порядку пропозиції подекуди демонструють недостатнє усвідомлення тієї обставини, що творчість – це універсальний (філософський) визначник буття повністю усупільненої людини і людського суспільства, універсальний визначник, – і спосіб буття, – дійсного гуманізму, а не якийсь «рецептурний довідник», з якого в будь-яку мить можна довідатись, «як» діяти, аби «на виході» отримати щось, що задовольняло б вимозі бути «соціально-значимим новим».

Стосовно більш спеціальних та ґрунтовних аргументів з приводу неспроможності претензій креатології бути філософською теорією творчості, то не можна не погодитись з висновком, що завжди буде цілком доречним розрізняти між собою поняття «творчість» та «креативність», які в переважному числі випадків вживаються як синоніми. Під «креативністю» варто розуміти переважно психологічну сторону творчого мислення та дії. При розгляді креативності мова йде про психологічні процеси мислення, навчання, діяння та їх результати, причому фактори впливу та умови хоча і входять у це поняття, але виключно як передумови, а не як істотні складові частини. Тим самим пізнання та використання пізнаного, звичайно, є в кожному окремому випадку креативними процесами, але соціальний процес у його необхідній єдності пізнання та застосування (пізнаних) результатів не можна визначити, виходячи з поняття креативності. І, насамкінець, поняття креативності спроможне охопити лише індивідуальний, але не суспільний суб'єкт науковотворчих дій.

Одна з суттєвих, можна сказати, істотних та принципових, ускладнень у філософському розумінні творчості якраз і полягає у відособленні, виокремленні людини та суспільства, акту та процесу, різноманітних видів творчості. Теоретичне дослідження їх виключно у формі «рядопокладених», «співіснуючих». Проте, творчість по сутності своїй, принципово, не піддається, а отже, і не підлягає розщепленню на атрибутивні ознаки. Феномен творчості зберігає іманентно притаманну йому цілісність (автентичність) і в своїх результатах, і в своєму процесі, а відтак – і в суб'єкті (суб'єктах) творчості. Творчість необхідно досліджувати в гранично широкому історичному контексті. Лише неухильне дотримання цієї умови дозволяє розімкнути рамки суто, або ж переважно емпіричного аналізу безпосередніх форм здійснення та прояву творчості, вивести дослідження на власне філософський рівень, довести його до ступеню категорійного синтезу і тим самим спромогтись виявити найбільш глибинні, сутнісні, всезагальні параметри творчості.

Філософія мистецтва є сегментом загальної філософії культури, особливість якого складає естетика, що, власне, є основою філософії мистецтва. Проте, визначає чи предметне поле

даних наукових напрямків, варто в першу чергу зосередитись на їх спільності і відмінності.

Центром осмислення і першому, і в другому випадку постає мистецтво – художня творчість як особлива форма суспільної свідомості, духовного та прикладного освоєння дійсності.

Естетика є наукою про закономірності та механізми емоційно-почуттєвого сприйняття людиною світу, та уявлення про красу та мистецтво як результати цього трансформуючого сприйняття. Зазвичай, коли говориться про естетичне, мова йде про *не*-утилітарне умоглядне або творче ставлення до дійсності, виключно емоційно-почуттєвого характеру.

Так, з першого погляду здається, що в основі філософії мистецтва (яка, до речі, не виділяється суворо в наукових категоріях) лежить естетика як розділ філософії, що вивчає специфічний досвід освоєння дійсності. Мистецтво ж постає не лише складовою, а самостійною формою суспільної свідомості, над осмисленням якої і працює естетика.

Історично в центрі естетики завжди поставали дві головні проблеми: питання про природу естетичного, яке частіше за все осмислювалось в термінах краси, прекрасного, піднесеного, і питання про своєрідність мистецтва, що розумілось в стародавні часи в більш широкому сенсі, аніж новоевропейська категорія мистецтва XVIII століття як *beaux arts* – витончені мистецтва. Розуміння естетики як філософії мистецтва та прекрасного – традиційне кліше старої, або іншими словами, традиційної естетики.

Це розуміння сходить ще до античності і не є цілковито коректним та відповідним. А в той час, поняття естетики та філософії мистецтва не співпадають ані за обсягом, ані за змістом, як, скажімо, не співпадають поняття «нісенітниця» та «абракадабра». Філософія мистецтва не є складовою естетики на відміну від того як «психологія уваги» є складовою «психології пізнавальних процесів», або «фізика твердого тіла» є складовою «фізики» взагалі. Філософія мистецтва та естетика – не вид і не рід, а поняття, що знаходяться у відносинах перетину, як поняття «мистецтвознавець» та «філателіст».

В естетиці є теми, що не входять у філософію мистецтва: проблеми естетичного досвіду, естетичної свідомості,

соціокультурна детермінація естетичного бачення світу, місця та функції естетичного в житті та культурі тощо.

З іншого боку, філософія мистецтва досліджує певні проблеми, що не мають прямого стосунку до естетики. Серед таких проблем: визначення або принаймні прояснення того, що мається на увазі під мистецтвом та під твором мистецтва, аналіз мистецтва як феномену культури та залежності його розуміння від історичних епох та цивілізацій, вивчення зв'язків мистецтва з іншими сферами культури, прояснення подвійного, описово оціночного характеру філософського дослідження мистецтва, опис функцій мистецтва, що змінюються від епохи до епохи та від цивілізації до цивілізації, його ролі в житті індивіда та суспільства, поділення історії мистецтва на основні її етапи, опис стилів мистецтва, що змінюють один одного та пояснення причин появи нових стилів та зникнення інших, аналіз сучасного мистецтва та його ролі в культурі сучасного суспільства тощо.

Багатьох з цих питань естетика торкається також, проте їх дослідження не входить у прями задачі естетики. Швидше, обговорюючи ці проблеми, естетика виносить не самостійні судження, а черпає основи для них з філософії мистецтва.

Так, підводячи підсумок щодо зіставлення наукових сфер філософії мистецтва та естетики, можна зауважити, що хоч основний зміст філософії мистецтва є суто естетичним, майже всі теми, що вона розглядає містять зовсім неестетичні аспекти. Естетичне та поза естетичне в філософії мистецтва настільки переплетені, що спроба їх розділити та говорити виключно про естетичні характеристики мистецтва призводить до штучної конструкції, що не відповідає об'єктивній дійсності та заважає трактувати естетичного виміру мистецтва.

Окрім цього, важливим в межах даного питання є визначитись зі співвідношенням естетики та мистецтвознавства.

Тож, естетика та мистецтвознавство вирізняються мірою своєї спільності та, відповідно, характером свого зв'язку з емпіричною реальністю. Мистецтвознавство, навіть суто теоретичне, є найближчим до художнього досвіду і завжди має вказувати шляхи емпіричної перевірки власних теорій. Естетика є більш абстрактною, її концепції відштовхуються не стільки від конкретних творів мистецтва, скільки від сукупного, слабо

диференційованого досвіду естетичного сприйняття, а саме – сприйняття мистецтва.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Творчість – діяльність людини, спрямована на створення якісно нових, невідомих раніше духовних або матеріальних цінностей (нові твори мистецтва, наукові відкриття, інженерно-технологічні, управлінські чи інші інновації тощо).

Новація – в широкому сенсі, будь-яке якісно нове доповнення або зміна, що відображається на кінцевих діях та результатах діяльності або властивостях кінцевого продукту з переналагодженням, змінами або навіть заміною алгоритму діяльності, новими технологіями або пристроями (конструкціями).

Класика (лат. *classicus* – зразковий) – в широкому смислі «показовий, характерний, типовий»; такий, що виник саме в цьому вигляді.

Традиція (лат. *traditio* – передача) – це елементи культури (освід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки тощо; звичайна, прийнята норма, манера поведінки, усталені погляди, переконання; узвичаєння, узвичаєність), що склалися історично та передаються від покоління до покоління і зберігаються протягом тривалого часу.

Еталон – мірило, зразок.

Евристика (грец. εὐρίσκω (*heuristiko*) – знаходжу, відшукую, відкриваю) – наука, яка вивчає творчу діяльність, методи, які використовуються у відкритті нового, в навчанні.

Новатор – той, хто вносить та здійснює нові, прогресивні ідеї, прийоми, заходи тощо, в будь-якій галузі діяльності.

Креативність (лат. *creatio* – створення) – творча, новаторська діяльність; творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей і що входять в структуру обдарованості як незалежний чинник.

Мистецтво – образне осмислення дійсності, процес або результат внутрішнього або зовнішнього (по відношенню до творця) світу в художньому образі; творчість, спрямована таким

чином на те, що вона відображає те, що цікавить не тільки автора, але й інших. Мистецтво наряду з наукою – один зі способів пізнання у будь-якій картині світу. Поняття мистецтва є надзвичайно широким – воно може проявлятися і як надзвичайно розвинена майстерність в певній сфері. Тривалий час мистецтво вважалось різновидом культурної діяльності, що задовольняє потяг людини до прекрасного. Разом з еволюцією соціальних естетичних норм та оцінок, мистецтвом здобула правом називатись будь-яка діяльність, спрямована на створення естетично виразних форм.

Естетичне – найбільш загальна категорія, мета категорія, за допомогою якої визначається предмет прекрасного та гармонії, сутнісна спорідненість та системна єдність всіх естетичних категорій.

Художня епоха – визначення конкретно-історичного етапу розвитку мистецтва, що збігається з культурно-історичною епохою, в основі якої лежить певний спосіб виробництва, що вказує на цілісність матеріальної і духовної практики.

Художній напрям або течія – визначення конкретно-історичного етапу розвитку мистецтва, пов'язаного з певним напрямом суспільного духовного руху, основу якого становить певна концепція світу і людини.

Художній метод – історично обумовлений спосіб створення художніх творів, побудований на певній системі принципів і прийомів відбору та узагальнення життєвого матеріалу, оцінки його з позицій естетичного ідеалу.

Художній стиль – стійка система художньо-образних засобів і прийомів художньої творчості, характерна для певного історичного періоду.

Художня спадкоємність – це внутрішня тенденція розвитку мистецтва, яка забезпечує збереження художніх досягнень, розвиток змісту і розширення сфери мистецтва. Саме вона, спадкоємність, забезпечує наступним поколінням засвоєння художнього досвіду; від нього відштовхується нове покоління, завдяки чому має більш широкий простір для творчості.

Художня традиція – закріплена в художньому досвіді, свідомості єдність художнього змісту і форми, яка забезпечує

адекватне художньому втіленню сприйняття об'єкта художнього відображення.

Художнє новаторство – тенденція розвитку мистецтва, в основу якої покладаються співмірність та співзвучність часові, здатність знайти і здійснити розвиток нового змісту, а також відшукати, створити відповідні зображально-виразні засоби.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ТВОРЧОСТІ (МИСТЕЦТВА)

Сутнісні особливості творчості

Творчість, як і діяльність взагалі, є процесом: процесом створення неприродних форм самої природи (звісно, мова і про «природу першу», і «природу другу» – соціальну) – культурних форм. Однак, на відміну від діяльності (що є основою творчості), творчість, передбачає існування (у формі практичної універсальності) дійсного гуманізму, є перманентно повторюваним діалектичним процесом, двоєдиними моментами якого виступають *творчість свободи та свобода творчості*.

Творчість, являючись діяльною формою буття свободи людини, людей, суспільства в цілому є єдиним дієвим способом породження, розвитку та здійснення свободи є глибоко протилежною свавіллю як удаваній незалежності від всього. Свавілья відповідає тим формам свідомості та діяльності, що покликані «обґрунтувати» та штучно насадити перетворені форми соціального буття.

Об'єктивність творчого процесу (його видів, кожної окремої дії) детермінується тією обставиною, що творчість, будучи трансформуючим процесом, завжди має справу з об'єктивним змістом і може успішно протікати лише за тієї умови, що узгоджується з уже науково пізнаними або просто суттєвими залежностями реальності та дійсності. І з цієї точки зору об'єктивні залежності виступають не як щось таке, що обмежує та пригнічує свободу творчого освоєння дійсності суб'єктом, але як найважливіша і головна умова самої творчості та свободи.

З іншого боку, неприпустима абсолютизація цього моменту, абсолютизація, що здатна редукувати всю творчість, включно і

такий її невлловимий інгредієнт, як таїнство творчості, лише до певного різновиду детермінізму, чи до простого телеологічного процесу; здатна надати цьому безкінечно неоднозначному, багатомірному та складному процесу рис фаталізму, а в результаті – не залишити в ньому місця власне творчості.

Сутнісні сили людини, що є розвинутими історично і продовжують розвиватись надалі: схильності, задатки, здібності, потреби, інтереси, ідеали, мрії, знання, досвід, мораль тощо, дають можливість вільної творчості, творення прогресивного поступу історії. Людина є творцем за своєю природою, і в цьому вона є у вищій мірі суб'єктною.

Людина, перетворюючи об'єктивний світ (і тим самим – світ своєї власної суб'єктності), здатна, може і повинна діяти успішно лише при умові співвіднесення себе з цим світом як природна (об'єктивна) сила, але сила, здатна (з огляду на свою суб'єктність) до формоутворення цього світу, до його нормативної трансформації, до генерування його нових форм (віртуально-безкінечних і невичерпних, що зумовлюється безмежністю об'єктивної діалектики і субстанційністю матерії), до переводу природних взаємодій у штучні, культурні, або, що є те ж саме – до переводу їх у форму суспільних відносин. Подібний розвиток (творчість) завжди носить доцільний характер, відповідає цілком певним, – гуманістичним, – визначенням аксіологічного порядку, але в жодному своєму прояві (безпосередньо чи опосередковано), не ізолюється від природно суцільних та штучно створених реальностей та дійсностей буття.

При цьому необхідно виходити з того, що розуміння історичної свободи людини неодмінно повинно включати в себе свободу її як по відношенню до тієї об'єктивної реальності, так і по відношенню до своєї власної, суспільної, спільнотної та особистісної природи, до того масиву дійсності, що складає соціальне, культурне ціле. І ця остання дійсність є визначальною, оскільки в «другій природі» у знятому вигляді наявна перша, а разом вони складають субстрат світу людини, котрий останній належить трансформувати в людський світ, що можливо при тій єдиній умові, якщо діяльність трансформується у творчість, а необхідність – у свободу.

Творчість, як і свобода, невичерпні. Невичерпність ця зумовлюється двоєдиним – об'єктивно-суб'єктивним – чинником. По-перше, є невичерпним об'єктивний світ. А отже, – невичерпна, безмежна, безгранична об'єктивна діалектика. По-друге, невичерпні та безмежні рівні самої доцільності, зумовлювані людськими здібностями, намаганнями, інтересами та знаннями, оскільки вони динамічно нарастають в процесі творчості. Тож погляд на творчість як на безмежне поле актуалізації родової сутності людини, дозволяє подолати традиційну обмеженість багатьох спроб філософської інтерпретації як творчості та свободи, так і, власне, людини, людей та суспільства. Розгортання творчості – це і є процес перманентного розгортання людської сутності.

Поява, розгортання та вирішення діалектичної суперечності в умовах дійсного гуманізму не є ознакою хворобливого стану суспільства, не є характеристикою «патологій» та «дефектів» останнього, яких варто і необхідно уникати та попереджувати, але нормою та фундаментальним атрибутом існування саме такого гуманістичного, суспільства. І в цьому сенсі повне вивільнення, звільнення діалектичної суперечливості соціального, колективного та індивідуального буття від всього, що так чи інакше перешкоджає її розгортанню, стагнує, блокує, консервує її – є неодмінна умова забезпечення творчості. Вільне здійснення діалектичної суперечності є, таким чином, нормою існування кожного, багатьох і всіх. І тому – має носити нормативний характер. Тож, творчість – це й є у «чистому вигляді» існуюча, здійснювана діалектична суперечність, яка не сковується дією будь-яких привнесених суб'єктивних чинників (дією перетворених форм соціального, колективного та індивідуального буття).

Суперечність в кожному зі своїх актів, у будь-якому зі своїх видів, і у самому своєму статусі всезагального процесу вільної творчості, процесу безкінечного породження гуманістичної культури. Зрозуміло, що цілком справедливим такий висновок є для того часу, коли творчість вже існує у формі практичної всезагальності. Значно більш складним є процес її практичного поставання, і, відповідно – філософського осягнення в умовах, коли вона лише виявляє стійку та незворотну тенденцію до такої

всезагальності. Складність ця зумовлена не лише об'єктивним опором об'єкту (об'єктів) творчості. Опір свідомо чиниться тими силами, які прийнято називати передісторією. Втім, оскільки ми є сучасниками цих процесів, на даній тезі це питання може вважатись розкритим.

Історичні аспекти філософського розуміння творчості

Вже антична філософія зверталась до питання природи та сутності творчості. В античній філософії творчість зв'язувалась з сферою кінцевого, плинного і пройдешнього буття, а не буття нескінченного і вічного. Творчість в поглядах античних мислителів виступає в двох формах: як дещо божественне – акт народження (творіння) космосу і як людське мистецтво, ремесло. Одна з характерних рис античної філософії полягає в тому, що всяка діяльність, зокрема і творча, за своїм онтологічним значенням розглядається як нижче споглядання (пізнання). Разом з тим уже в античній філософії існували й інші точки зору на творчість. Аристотель, який доводив, що час нескінченний, тим самим відкидав божественний акт творення. Своєрідну точку зору висловлював і Платон, який вважав, що творчість є проявом тієї повноти досконалості, яка міститься в божественному пізнанні.

У християнській філософії Середньовіччя в поглядах на творчість найрельєфніше виявляються дві взаємозв'язані тенденції. Перша тенденція зв'язана з розумінням Бога як особистості, яка творить світ не відповідно з якимось вічним зразком, а зовсім вільно. Творчість є виклик буття з небуття за посередництвом вольового акту божественної особистості (Августін). Друга тенденція в підході до визначення творчості зв'язана з античною традицією, зокрема, з точкою зору Платона. Так, творчість Ф. Аквінський розглядає як добро в завершеності, як розум, що вічно спостерігає сам себе. Людська творчість у християнстві розглядалася, насамперед, як творчість історії. Художня і наукова творчість, навпаки, розглядалася, як дещо другорядне. У своїй творчості людина мовби постійно звернена до Бога і обмежена ним, тому у Середньовіччі ніколи не знали Ренесансного пафосу та тріумфу творчості.

В епоху Відродження людина поступово звільняється від Бога і починає розглядати саму себе як творця. Творчість мислителі Відродження розглядають як художню творчість, як мистецтво в широкому розумінні, що в своїй глибині й суті розглядається як творче співпізнання. Це породило культ генія як носія творчого начала. З кінця XV століття спостерігається тенденція розглядати історію як продукт людської творчості.

У XVII-XVIII століттях у поглядах на творчість знову появляються дві раніше існуючі тенденції. Так, Дж. Бруно і Б. Спіноза відтворюють античне ставлення до творчості як до чогось менш істотного в порівнянні з пізнанням, що в кінцевому підсумку є спостереження вічного Бога – природи.

Філософія, що формувалася під впливом ідей протестантизму (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк), намагалася пояснювати творчість як вдалу, але випадкову комбінацію вже існуючих елементів, тобто як щось схоже на винахідництво. Розвиваючи цю ідею, І. Кант розглядає творчу діяльність як продуктивну здатність відображення, спрямовану на зміну вигляду Світу, а структуру творчості – як один з найважливіших моментів структури пізнання свідомості. Творчі здібності уявлення, за Кантом, є об'єднуючою ланкою між багатоманітністю чуттєвих сприймань і єдністю понять розуму, що врешті-решт, лежать в самій основі пізнання. Кантівське вчення про уявлення продовжено Ф. Шеллінгом. Виходячи з того, що творча здібність уявлення є єдністю свідомої і несвідомої діяльності, Ф. Шеллінг говорив, що ті, хто найобдарованіший здібностями, – генії – творять ніби в стані натхнення, інтуїтивно, неусвідомлено, подібно тому, як творить природа. Різниця лише в тому, що такий процес здійснюється людиною і, отже, опосередкований її свободою. За Шеллінгом та іншими представниками німецької романтичної школи XVII-XIX століть, творчість, насамперед, творчість митця і філософа, – це найвища форма людської життєдіяльності. Тут людина зустрічається з Богом Абсолютним, тобто з Богом. Таке розуміння творчості відрізнялося від пояснення античної і Середньовічної філософії. Це дозволяло представникам німецької класичної філософії, особливо Г. Гегелю, по-новому підійти до

історії як сфери реалізації людської творчості, безвідносно до будь-якого трансцендентального сенсу.

Наприкінці XIX - на початку XX століть найбільший інтерес становлять погляди прихильників філософії життя і екзистенціалізму. У філософії життя найбільш розгорнута концепція творчості дана французьким філософом Анрі Бергсоном. У творі «Творча еволюція» А. Бергсон розглядає творчість, життєвий запал як безперервне народження нового, складає суть життя. Та творчість розглядається переважно за аналогією з природно-біологічними процесами і через це протиставляється технічному раціоналізму. Творчість, стверджував Анрі Бергсон, це дещо об'єктивне, що звершується. У природі – у вигляді виникнення нових зразків і переживань. Діяльність інтелекту, за Бергсоном, не здатна створювати нове, а лише комбінує старе. Екзистенціалізм, навпаки, підкреслює духовно – особистісну природу творчості. Носієм творчого початку прихильники екзистенціалізму вважають особистість, пояснювану як екзистенцію, тобто як дещо ірраціональне, початок свободи, прорив природної необхідності і розумної доцільності, через яку «в світ проходить дещо». Саме екзистенція як вихід за межі природного і соціального, взагалі «поцейбічного» світу, вносить у світ те нове, що звично називається творчістю.

Австрійський лікар і психолог З. Фройд і його прихильники відносять творчість в сферу несвідомого, гіпертрофують її неповторність, стоять на позиціях непізнання творчості і її несумісності з раціональним пізнанням. Талант, за Фройдом, – це вроджене вміння сублімувати свої глибинні сенсуальні комплекси.

Деякі філософи і психологи намагаються ототожнювати геніальність з божевільям. Так, Ч. Ломброзо, італійський лікар – психіатр і антрополог XIX-XX ст., доводив, що геній – це ненормальна, хвора людина. Звичайні люди – звичайно не генії, але зате нормальні. Навіть фрейдисти, до яких намагався пристати Ч. Ломброзо, вважали, що Ч. Ломброзо опошлює і огрубляє погляди З. Фрейда на природу таланту. У. Моем, на противагу подібним твердженням, підкреслював, що геній – це нормальна людина, все інше – відхилення від норми.

Спільним для філософії життя екзистенціалізму і фрейдизму у поясненні творчості є протиставлення творчості інтелектуальному і технічному моментам, визначення інтуїтивної або екстатичної природи творчості, а носіями творчого початку є органічно-дешевші процеси або екстатично-духовні акти, де індивідуальність розглядається як дещо цілісне, неподільне і неповторне.

Сцієнтизм і близькі до сцієнтизму філософські школи, що продовжують традиції англійського емпіризму, в сфері творчої діяльності розглядають науку або в тій формі, як реалізується в сучасному виробництві, тобто як винахідництво, або у формі так званої чистої науки. У випадку реалізації творчості в сучасному виробництві творчість постає як інтелектуально виражена форма соціальної дійсності (прагматизм, інструменталізм). У випадку творчості як чиста наука основою наукового пізнання є не діяльність, а інтелектуальне пізнання. Культ генія тут поступається місцем культу мудреця.

Помітний вклад у філософію творчості вніс М. Бердяєв, який розглядав творчість як фундаментальну характеристику людини, суть якої полягає у природі, збільшенні, створенні нового, якого ще не було в світі. Представник релігійної філософії, М. Бердяєв, виділив три основні елементи творчості: перший – свобода, що існувала до Бога і виступає як потенціал новизни, другий – талант, хист, геній. Хист свій творець здобуває від Бога і тому є «зряддям божественної справи у світі». Третім елементом творчості, за М. Бердяєвим, виступає вже створений Світ, в якому творчість відбувається і з якого творчість черпає матеріал. Творчість є просвітлення буття. Через людину – творця природний і соціальний світ сходить до Бога. Творчість сакральна, відповідь людини на заклик Бога і зустріч з ним; вона є мета творчого запалу, досягнення іншого життя, іншого світу, сходження в буття. Досягнення творчого акту – книга, картина чи правова установа. Вільна споконвічно творчість перестає бути творчістю в своїх продуктах в культурі, що подібно осадкам, випадає в світ і підморожується нормами, заборонами, законами, статусними положеннями тощо. Ця трагічна ситуація, говорив М. Бердяєв, ставить питання про сенс творчості. Основні ідеї філософії творчості М. Бердяєв виклав у творах «Сенс історії»,

«Про визначення людини» і особливо в спеціально присвяченому проблемі творчості творі «Сенс творчості. Досвід виправдання людини».

У розробці проблем творчості значний внесок залишили представники філософії України, насамперед філософ Г. Сковорода та письменник І. Франко. Відстоюючи безмежні можливості людського пізнання, силу людського розуму, самопізнання, Г. Сковорода стверджував, що від природи в людині закладені великі творчі можливості і потрібно тільки створювати умови для їх розвитку. У вирішенні проблеми творчості І. Франко зосереджував дослідження на питаннях психології відкриття, ролі свідомого і несвідомого у творчому процесі, асоціативної діяльності як творчості. В трактаті «Із секретів поетичної творчості» І. Франко звертає увагу на роль суб'єктивного фактора в становленні творчого моменту.

Стислий аналіз історії розвитку теорії творчості показує, що протягом всієї історії філософії, аж до XVII-XVIII століть, ця проблема вирішувалась переважно представниками ідеалізму. В працях філософів-ідеалістів є багатий і цікавий матеріал, що вимагає уважного ставлення і глибокого переосмислення. Разом з тим, в поглядах на природу і суть творчості практично всі представники ідеалістичної філософії відстоювали метафізичні позиції, що знайшло відображення в намаганні позбавити творчість об'єктивних, матеріальних основ, оскільки розглядали її як власність надприродного духу, світового розуму, або як властивість свідомості людини, відірвану від суспільних зв'язків.

Метафізично-матеріалістична філософія теж неоднозначно вирішувала і вирішує проблему творчості. Прихильники гілозоїзму, наприклад, твердять що творчість притаманна живій і неживій природі. Отже, творчість, на їх думку, виникла не з виникненням людини і суспільства, а існувала ще до їх появи. Творчість людини розглядається лише як одна з її форм. Природа дійсно творить, тобто виробляє, проте вести мову про творчість природи неправомірно. В природі йде процес розвитку, а не творчості. Остання завжди передбачає буття і дії творця – суб'єкта творчої діяльності. Тож, своє специфічне відображення творчість знаходить лише у людини. Деякі представники метафізичного матеріалізму розглядають творчість як суто

соціологічне і праксеологічне (діяльне) явище, вважають, що до творчості можна віднести лише таку діяльність, яка задовольняє потреби загальнолюдського розвитку, тобто економічну діяльність, соціальні революції тощо.

Існують і інші метафізичні точки зору на поняття творчість. Представники так званого споглядального матеріалізму (французькі матеріалісти XVIII століття, Л. Фейєрбах та ін.) не визнавали предметну діяльність як об'єктивно-соціальну основу активності свідомості, розглядали свідомість як пасивне відображення буття, а не як таку суть, що активно впливає на матеріальне буття, породжує її через організацію людської діяльності. Природа розглядається як об'єкт, що не розвивається в часі, а тому не може перетворюватися людиною. Діалектико-матеріалістична філософія критично оцінює ідеалістичні точки зору, не відкидаючи їх раціональних сторін (хоча в недалекому минулому лише негативне ставлення), а також переборює крайнощі метафізично-матеріалістичного підходу.

Аналіз сучасної концепції природи і суті творчості дозволяє визначити, що творчість – це найвища форма активності свідомості людини. Спрямовує її діяльність на створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей. Філософ О. Спіркін дає розгорнуте визначення: творчість – є така духовно-практична діяльність, підсумком якої є створення оригінальних, неповторних, культурних соціально значимих цінностей встановлення нових фактів, відкриття нових властивостей і закономірностей, а також методів дослідження і перетворення світу. Досліджуючи проблему свідомості і творчості людини, філософ Б. Новіков визначає творчість як активну взаємодію суб'єкта з об'єктом, в процесі якої суб'єкт цілеспрямовано змінює навколишній світ, створює нове, соціально значиме у відповідності з вимогами об'єктивних закономірностей. Низка філософів (П. Алексєєв, О. Панін та ін.) визначають творчість як процес людської діяльності, де створюються якісно нові матеріальні і духовні цінності. Є й інші визначення, але здебільшого відмічаються дві основні ознаки творчості – принципова новизна і ціннісний характер створеного.

Специфіка відображення як основа творчості та його детермінанти

Проявом активності матерії є розвиток, який можна вважати здібністю, подібною до творчості, що існує в самій основі матерії. Творчість відрізняється від форм розвитку, що властиві неорганічній матерії, як і психологічні форми відображення відрізняються від форм відображення в неживій природі. Тож, так чи інакше на всіх етапах історичного осмислення творчості як феномену вона постає як вища і специфічна форма розвитку. Творчість, в принципі, здатна на все те, що може дати розвиток в дотворчих формах. Активність особистості, що виступає як спосіб розвитку самої особи як цілісної і універсальної людини, стає засобом своїх суттєвих сил.

Здатність до творчості виникає як наслідок удосконалення форм відображення; пізнання є основою і базою творчості. В свою чергу творчість постає однією з головних специфічних рис розвитку психіки на рівні свідомості. В неорганічній природі об'єкт, що просто відображує та не здійснює ніякого впливу на об'єкт відображення чи руйнує його, не вносить нічого принципово нового. Лише людська свідомість здатна, відображаючи предмет, створювати нове, що не мало місця в самій природі. Відображення, поступово розвиваючись, на вищій стадії, тобто на рівні людської свідомості, отримує якісно новий параметр – здібність до творчості. Творча активність стає атрибутом відображення, яке досягло рівня свідомої людської діяльності. Висхідним формам відображення на рівні окремого суб'єкта відчуттю та сприйняттю – можна протиставити у відповідність форми творчої діяльності – мислення та уяву. Отже, створення нового можливо у вимірі ідеального.

Нове виступає як ідеальне відображення. А це означає, що відображення і творчість, як різні поняття, тісно взаємозв'язані одне з одним. Виступаючи як протилежності, відображення і творчість не існують одне без одного, навпаки, взаємодоповнюють і проникають одне в одне. Відображення – це база, основа, фундамент творчості, а творча діяльність – це здатність людини удосконалювати свої здібності відображення.

Об'єктивною основою творчості є необхідність пристосування людини у нескінченно різноманітному і мінливому світі, задля забезпечити своє виживання і подальший розвиток. Принципово нові ситуації, що не мають аналогів у минулому, не можуть вирішуватися поза творчістю. А без їх вирішення суспільство не зможе мати майбутнього, не зможе досягти тих меж, які забезпечили б більш цивілізоване буття і досконаліші і ясні матеріальні і духовні умови життя людей. Або рух вперед, як результат творчості, або монотонне повторення одних і тих же форм, тобто стагнація. Іншої альтернативи в історії не існує. Творчі і механічні начала пронизують всі види людської діяльності. Межі між ними умовні та плинні. Таке «роздвоєння», наявність двох начал пояснюється діалектикою розвитку суспільного виробництва, що має постійну потребу у створенні нових цінностей і в збереженні репродукованих цінностей, зразків культури. Тому і людська діяльність є, з одного боку, відтворенням досягнутих результатів, а з іншого, – зміна досягнутих результатів на більш високій основі.

Джерелом і рушійною силою творчості є суперечності між потребами людини і засобами (способами), що людина має, знаннями їх задовольняти. На такій основі складається проблемна ситуація, що вимагає свого вирішення. Вирішення суперечностей складає зміст творчості, а задоволення потреб – мету. Проявом основних суперечностей виступає суперечність або в пошуковому завданні, або між завданням та існуючими методами рішення, або між теорією і емпірією. Більшість відкриттів і винаходів – це результат подолання суперечностей.

Специфічно людською формою активного ставлення до світу виступає діяльність. Отже, творчість є діяльність людини. Однак не всяка діяльність є творчою. Розрізняють два види діяльності – відтворювальний і оригінальний. Очевидно, відповідь дає сама назва видів діяльності. Відтворювальна (стереотипна) діяльність передбачає копіювання, повторення існуючого, його тиражування. Тільки оригінальна діяльність завершується створенням суттєво нової речі. Це – класичний вид творчості. Але творчістю слід називати і оригінальну діяльність саму по собі, тобто і тоді, коли її наслідком є копія, повторення відомого. У такому випадку мова йде про творчість іншого виду, наслідком

якого є створення і вживання у процесі діяльності нового знаряддя або нового способу, нової програми, методики діяльності. Отже, творчість завжди оригінальна, а види творчості тісно зв'язані одне з одним.

Головною ознакою в творчості є створення нового, що виводиться з такого атрибуту матерії, як саморозвиток з внутрішньо притаманною йому властивістю новоутворення. Під новим у такому випадку розуміється не просто недавно створене, а саме постановка ще невідомого завдання, що не має готових правил вирішення, здобуття результатів, які ще не досягалися, тобто створення оригінальної ідеї або унікального матеріального предмета, оригінальних шляхів і методів вирішення наукової проблеми. Нове знання, одержане в процесі наукового дослідження, може стати новим в двох сенсах: нове знання може бути новим для вченого, який зробив те чи інше спостереження або відкриття, і новим для науки, відкриття нового факту, нового закону, створення нової теорії, нової науки тощо. Творчість є історичною: те, що для сучасності є новим і, отже, надбанням творчості, потім стає об'єктом репродукції. Дійсна творчість в культурі, політиці, науці і виробництві визначається принциповою новизною одержаних результатів в масштабах їх історичної значимості.

Творчість – специфічна форма діяльності, що, насамперед, має справу з сферою можливого майбутнього, засновується на діалектиці реальних саморозвинених можливостей світу. Отже, творчість не є суто довільним, авторитарним актом, що керується певним механізмом, як стверджують ідеалісти. На ній лежить відбиток матеріального: творчість визначається низкою умов матеріального характеру, що не виводяться з природи чистого розуму.

Творчість – це детермінований процес, що включається в ланцюг об'єктивної необхідності. Соціальна визначеність творчості особи, ступінь її свободи характеризуються, по-перше, соціально-економічними факторами, насамперед, рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, що або сприяють, або утруднюють створення сприятливих умов для творчості; по-друге, політичними факторами, рівнем демократизму у суспільстві; по-третє, рівнем розвитку науки і

станом духовності суспільства і взагалі духом епохи. Всі філософські концепції не відкидають і того факту, що творчість суб'єкта в духовній сфері може проходити і поза безпосереднім його зв'язком з матеріальною дійсністю. Отже, визначення мети, постановка завдань і застосування методів їх вирішення визначаються сукупністю об'єктивних факторів, що накладають обмеження на їх вирішення, зумовлюють структуру творчості, впливають на натхнення, стимулюють або гальмують творчість.

Рівень і характер творчості багато в чому залежить від здібностей, знань, досвіду, інтересів, настанов суб'єкта. Хоча і ці якості психіки складаються під впливом трудової діяльності і соціальних умов, все ж від них залежить міра залучення особи в творчу діяльність.

Сама свідомість людини має творчий характер. Основними компонентами творчого характеру свідомості є можливість абстрагування, створення таких образів, які, матеріалізувавшись за допомогою практики, не мають аналога в об'єктивній дійсності (створення нових видів речовин, сплавів, видів рослин і тварин, ліків, препаратів, нових технічних споруд, приладів, зброї тощо); можливість людської свідомості дати відносно вірну картину тих подій, що відбуваються в майбутньому (наукове прогнозування); висунення ідей, для яких ще не назріли об'єктивні умови і передумови. Це здатність свідомості людини до відчуження у формі ілюзії та у формі ідеологічних побудов, що не відповідають дійсності і реальному ходу речей; здатність свідомості людини до постійного розвитку і збагачення, до творчої переробки відображеного, постійного нагромадження все нових знань.

Матеріалістична філософія завжди розглядала людину як суб'єкт, відкидала релігійні та ідеалістичні аспекти визначення суті людини. Творчість є формою буття людини і спрямована на її розвиток і самовдосконалення. Це її родова суть. Виникає питання. Чи доступна творчість для кожної людини, в якій нормальна психіка? Однозначної відповіді немає. Традиційно, особливо на рівні буденної свідомості, прийнято вважати, що творчість - це справа небагатьох вибраних, яких спонукають до творчості сили спадкоємності, природний таланти, божественна іскра або крайньою мірою творчі здібності. Справа ж переважної

більшості, що обділена талантом – діяти за традиціями, зразками, стандартами, інструкціями тощо. Сучасна філософія виходить з того, що творча активність – це визначальна риса людської свідомості, одна з основних її функцій. Однак у різних людей ступінь новизни і цінності результату творчості далеко не однакові. Це залежить від внутрішньої активності, ступеня соціалізації і характеру діяльності особи, від того, чи повністю володіє людина необхідними для творчості якостями. Справа в тому, що інтелект окремої людини, як і механізм мислення різних людей, єдиний, але різна підготовка, форми мислення, здібності до вирішення тих чи інших завдань тощо.

Умовно розрізняють: людей з переважно творчим складом розуму, які можуть запропонувати вирішення конкретної проблеми; теоретиків-систематологів, що володіють здібностями до ретельного дослідження, намагаються дійти до сутності питання; експериментаторів, здібних помітити в масі незначних неістотних явищ основоположну тенденцію, провідну закономірність; людей з переважно критичним складом розуму, що сумніваються в усьому, але мало здатні дати позитивне рішення проблеми; ерудитів з енциклопедичними знаннями, однак не здібних і нездатних до їх творчого використання. Такі форми мислення можуть бути притаманні людині будь-якої професії, але вкрай необхідні людям так званої творчої праці – вченим, винахідникам, письменникам, художникам, скульпторам. Вчених, у яких поєднуються усі якості до творчості вочевидь небагато. Для більшості з них наявні одна або декілька якостей. Критичність розуму здебільшого сполучається з творчим внеском. Систематолог частіше за все ерудит та експериментатор. Тому в наукових колективах повинно бути оптимальне поєднання людей з різними якісними характеристиками.

Суб'єктами творчості можуть виступати не лише особи, але й різні спільності людей, клас, нація, суспільство. Продуктом творчості є все середовище, що оточує людину, тобто друга природа у всій її багатоманітності. В протилежність ідеалізму, діалектико-матеріалістична філософія стверджує, що в процесі творчості нові продукти (речі) створюються не з нічого, не із свідомості, а єдино можливим шляхом – за допомогою

свідомості, шляхом перетворення речей, що існують в об'єктивному світі (або їх образів), шляхом зміни їх форм, станів, структур, відносин, шляхом комбінування в новій системі елементів, що належали раніше іншим системам, або інакше поєднаних елементів тієї ж системи. Фактично всі об'єкти природи, що оточують людину, є різні комбінації приблизно ста хімічних елементів. Руйнування старих систем і створення з їх елементів нових систем, комбінування є фундаментальним моментом творчості, її змістом. В принципі, людина може зробити не лише будь-яку природну річ, але й нескінченну кількість речей, що не існують в природному світі і не можуть виникнути. Отже, базою творчості виступають знання і досвід, набуті людиною в процесі пізнання і практичної діяльності.

Творчість як сутність соціальної новації

У соціальній реальності відбувається безперервний процес відтворення соціальних смислів і структур. Кожне покоління наповнює традиційні форми новим змістом. Категорія традиції неминуче припускає новаційну динаміку. Таким чином, взаємодія традиції з новацією може розглядатися як діяльність, спрямована на конструювання соціальної реальності. Але без такої риси як творчість, особистість не зможе здійснити щось нове, оновити існуючу традицію, дати життя новації.

Питання про зв'язок творчості та новаторської діяльності в різних філософських школах та напрямках ставився по-різному. І. Кант розумів творчість як «єдність свідомої та несвідомої діяльностей». Ф. Шелінг вважав, що «творчість – це вища форма людської діяльності, де людина стикається з абсолютном». А. Бергсон розуміє творчість як «безперервне народження нового, що являє собою сутність життя». Стрижневою ідеєю деяких робіт М. Бердяєва є ідея творчості як одкровення людини, як спільно з Богом триваючого творіння. У І. Ільїна творчість – це, перш за все, діяльність, звернена всередину, створення всередині себе «нового буття», заглиблення в «надособисте».

Визначний дослідник творчості М. Бердяєв стверджував: «Людині у позитивному бутті її властива творча психологія. Вона може бути пригніченою чи прихованою, може бути розкрита, але

вона екзистенційно властива людині. Творчий інстинкт в людині є безкорисливий інстинкт, в ньому людина забуває себе, виходить із себе. Наукове відкриття, технічний винахід, творчість художня, творчість суспільна можуть бути використані для цілей утилітарних, але сам той, хто творить, є безкорисливим і позбавленим себе. У цьому сутність новаційної творчості».

Так, у творчості не тільки створюється дещо оригінальне, але й розвиваються сутнісні сили людини, її здібності та майстерність. Творчість є самореалізація, об'єктивація волі.

Варто погодитись з точкою зору М. Бердяєва, що людині екзистенційно властива творча психологія, але необхідно додати, що сфера творчості людини не є сферою тільки моральної боротьби людини, що створює нове, боротьби за моральне удосконалення світу, за єдиний ідеал. Це – сфера творчості нових форм буття, нових значень у всіх напрямках розуміння істини, добра, справедливості, тобто тих форм буття, котрі викликаються до дійсності творчою силою людини. Саме у здатності до творчості постає сенс буття новатора (людини, що створює нове) як культурно-історичної особистості.

Головною ознакою в творчості є створення нового, що виводиться з такого атрибуту матерії, як саморозвиток з внутрішньо притаманною йому властивістю новоутворення. Під новим у такому випадку розуміється не просто нещодавно створене, а саме створення оригінальної ідеї або унікального матеріального предмета, оригінальних шляхів і методів вирішення наукової проблеми. Але тут треба зауважити, що нове знання, одержане в процесі наукового дослідження, може стати новим для вченого, який зробив те чи інше спостереження або відкриття (безпосередньо новація), і новим для науки, для людства (інновація). Те, що для сучасності є новим і, отже, надбанням творчості, потім стає об'єктом репродукції. Тут є ще один важливий момент: творчість – це створення нового, але не прагнення до новизни як до самодостатньої сутності, яка теж мімікрує під творчість. Іноді, творчість перетворюється на жагу творення нового, як це характеризує А. Камю на «абсурдну радість творення». Історія знає багато прикладів, коли, заради створення нового, знищувалися пам'ятки культури, затоплювалися величезні території, створювалася зброя масового

знищення, тощо. Досліджуючи це А. Чаплигін навіть зробив висновок, що «Творчість, жага до новаторства, є одним з джерел виникнення глобальної загрози людству». Ми не можемо погодитися з такою точкою зору і зазначимо, що справжня творчість протистоїть не тільки рутині, а й антитворчості в самій собі. Новаторська діяльність – це не вигадкування, не надуманість, а відкриття нового елемента істини, докопування до раніше невідомої грані Буття, його властивості, закономірності, структури, функції. Отже, основними ознаками справжньої творчості, без якої неможливі будь-які новації, є новизна, поліпшення життя і самообмеження від «поганої креативності».

Саме ідея новизни є відмінним критерієм всякої творчості від будь-якого іншого виду діяльності. Але створювати щось нове можна різними способами:

- створюючи щось нове, не руйнуючи структуру старого (тобто коли є приріст без втрат старого);
- творячи щось нове, руйнуючи щось старе (тобто коли є приріст нового поряд з зменшенням старого);
- руйнуючи щось старе, без творення чогось нового.

Творчість – соціально обумовлена діяльність людини. У ній виражаються сутнісні сили особистості, які проявляються у діяльності вищого за складністю рівня. Це стосується інтелекту, раціональної, емоційної і вольової сфер особистості. Природа людини, мабуть, полягає у тому, що *Homo sapiens* здатний до свідомої діяльності взагалі і, зокрема, до діяльності креативної. Палке бажання нового, незнаного досі, певною мірою притаманні кожній людині.

Новаторство як особистісний мотив залежить від соціальних потреб суспільства і може породжувати творчу діяльність. В. Сагатовський вважає, що незалежно від того, в якій саме сфері розгортається творча діяльність, суб'єкт не є ізольованим від інших суб'єктів і сфер буття, які безпосередньо даною діяльністю на перший погляд не зачіпаються. У будь-якому випадку простір творчого вчинку задається відносинами суб'єкта до об'єктивної, суб'єктивної та трансцендентної реальності – дозволяють здійснити декомпозицію системи у підсистему умов і виявити основні «іпостасі» вчинку. Виходячи з аналізу суб'єкт-суб'єкт-

об'єктних відносин соціальної новації, творчість як її основа залежить від інших суб'єктів і сфер буття, від новаторів, інноваторів, суспільства та власне новацій, вважаємо, що він пише про об'єктивовану творчу діяльність. Реальне освоєння світу через творчу діяльність передбачає об'єктивацію продуктів творчості в культурі. Об'єктивація творчої діяльності знаходить свій вираз у продуктах праці художника, письменника, музиканта, винахідника, конструктора, робітника. У цьому процесі передбачається не тільки відчуження, але й освоєння дійсності. Втілення задуму в довколишній предметний світ – об'єктивація як зіткнення суб'єкта з реальним світом – невід'ємне від набування суб'єктом змісту об'єктивного, не залежного від нього світу, привласнення цього змісту. Тож, кожна створена новація фізично перетворює світ.

Новаторство на індивідуальному рівні спрямоване першопочатково на вирішення екзистенційно-особистісних проблем, а також, іноді, – прояву цих проблем. Інноваційний тип особистості визначається в першу чергу творчістю як особистісною рисою та сукупністю пізнавальних здібностей, через які і розкривається людина-творець.

Часто можна зустрітись з позицією, що творчість – це створення такої новації, що має обов'язково позитивну суспільну значимість, сприяє прогресивному розвитку людства. Проте, суспільної значимості не має творчість дітей, вирішення людиною головоломки чи розв'язання кросворду тощо. В історії відомі численні випадки яскравих досягнень творчої думки, що тривалий час залишались поза увагою суспільства взагалі. Тож, творчість є основою, джерелом новації, проте не є новацією власне. Творча діяльність як зерно з якого може постати новація, а може і не постати. До цього варто додати, що розмежування суспільної та індивідуальної значимості не має вагомої причини, а тільки знеособлює картину творчості і розчиняє індивіда у соціальному.

Окрім цього, прив'язування творчості до прогресу (який, до речі, і по сьогодні неоднозначно трактується), дає привід для окреслювання занадто вузького кола феноменів, що можна таки чином віднести до творчості.

Так, можна як остаточно, проте і як таке, що не виключає доповнень та коректив, обрати визначення: творчість – це процес цілеспрямованої людської діяльності, результатом якої є створення якісно нових матеріальних і духовних феномени, або відповідне вимогами часу активне опанування вже існуючого багатства культури, що може мати цінність для людства або інший соціальний вплив. Творчість сьогодні не обов'язково корисна, вона може бути нейтральна.

Співвідношення інтуїтивного та дискурсивного у новаціях

Нерозривно з поняттям «творчість» пов'язаним є поняття «інтуїція». В історії філософії поняття інтуїції вмещувало різний зміст. Під інтуїцією розуміли форму безпосереднього інтелектуального знання або споглядання (інтелектуальна інтуїція). Так, Платон стверджував, що споглядання ідей (праобразів речей чуттєвого світу) є видом безпосереднього знання, яке приходить як раптове понадчуттєве прояснення, до якого веде тривала підготовка розуму. Починаючи з античності, інтуїція протиставлялась не тільки чуттєвим формам пізнання, а й логічному мисленню. Р. Декарт, наприклад, розумів під істиною «не хиткі свідоцтва чуття і облудне судження безладної уяви, а поняття ясного і уважного розуму».

Г. Гегель у своїй системі суміщав безпосереднє і опосередковане знання. Л. Фейєрбах трактував інтуїцію як пізнання у вигляді чуттєвого споглядання (чуттєва інтуїція). Під істиною розуміли і інстинкт, який безпосередньо, без попереднього навчання визначає форми поведінки організму (А. Бергсон), і прихований, несвідомий першопринцип творчості (З. Фройд). Інтуїцію А. Бергсон пов'язував з інстинктом, пізнанням живого, мінливого, із синтезом, а логічне – з інтелектом, аналізом. Це протиставляння, на нашу думку, є недоречним.

Матеріалістична діалектика вбачає позитивну якість інтуїції в характеристиці моменту безпосередності у пізнанні (не спирається на логічний доказ), що являє собою єдність чуттєвого і раціонального. Процес наукового пізнання, а також різні форми

художнього опанування світу не завжди здійснюються в розгорнутому, логічно і фактично доказовому вигляді. У процесі інтуїтивного пізнання не усвідомлюються усі ті ознаки, за якими здійснюється висновок, і ті засоби, за допомогою яких він робиться.

Представники філософії життя – А. Бергсон, В. Дільтей, Х. Ортега-і-Гассет – протиставляли технічному раціоналізму природний початок сутності і функцій творчої діяльності. Найбільш розгорнута концепція творчої діяльності дана А. Бергсоном – особливо в роботі «Творча еволюція». Центром свого вчення він вважав інтуїцію, яку протиставляв інтелекту як «механічно-технічної діяльності». Інтелектуальне пізнання утилітарне, інтуїтивно-безкорисливе: саме воно відкриває нам світ таким, який він є сам по собі. Інтуїцією, згідно А. Бергсона, живе і справжня наука, і справжня філософія. Найважливішим поняттям філософії життя А. Бергсона є поняття «життєвого пориву» – принципу розвитку та творчості, що створює в своєму нескінченному розгортанні всю сукупність життєвих форм. Поняття життя, на його думку, будується за аналогією з процесами свідомості, відповідно життя постає суцільним потоком творчості безперервних змін, винаходів. Характерною рисою інтуїції Бергсон називає здатність здійснювати абсолютне пізнання (творчість), не користуючись зовнішнім впливом, без допомоги понять і уявлень людини, які сформувались раніше. Тож, творча діяльність як безперервне народження нового, складає сутність життя. Інтуїція дає нам цілісні семантичні гешталти для осмислення ситуацій (інсайт) і цілісні синергії (інстинкти, рефлекси), тобто певні образи дій для досягнення тієї чи тієї мети. Але зауважимо, що передумовою творчої діяльності, навіть інтуїтивної, є активність матерії на всіх її рівнях і така атрибутивна властивість матерії, як відображення.

Новаторство – це складний діалектичний процес, що має відповідні етапи і свій механізм, охарактеризований у попередньому підрозділі. Новаторство не може бути зведене лише до неусвідомленого, мимовільного явища, *це – єдність інтуїтивного і дискурсивного*. Тож, інтуїція може бути тільки одним з механізмів творчої діяльності. Сферою, в яку людина-новатор, «втягує» елементи позасистемного й іншосистемного

знання, що містяться глибоко в підсвідомості. Бо народження нового пов'язане з порушенням звичної системи впорядкованості: знання з переструктуруванням або добудовуванням, виходом за межі початкової системи.

Тісно пов'язано з інтуїцією, сприйняття творчої й новаторської діяльності як містичного шляху (І. Еріугена, І. Ільїн). Це, насамперед, пов'язане з працями мислителів, які дотримуються теологічного підходу до осмислення природи творчості. Ірландський філософ І. Еріугена описав роль, яку творчість відіграє у новаційному процесі. Його теорія стала першою спробою об'єднати такі філософські категорії, як «творчість» та «інтелект». Пізніше, це блискуче зробить Г. Гегель, який буде розглядати як інтелект (без якого неможлива ніяка творчість і ніяке новаторство) пізнавальні здібності людини.

Онтологія І. Еріугени, при всій її теологічній фантастичності, виразно виявляє роль проблеми творчої діяльності людини в його системі. На першій стадії процесу творчої діяльності панує зовсім недиференційована божественна першоєдність, яка на інших етапах змінюється на загальні божественні ідеї. Творчість починається завдяки діяльності зовнішніх почуттів, які передають творчу естафету внутрішнім. У процесі творчості І. Еріугена вважає обов'язковим наявність почуттєвого розуму («*intellectus*»), розуму («*ratio*») і внутрішнього почуття («*sensus interior*»).

Так, філософ І. Ільїн також сприймає творчість як містичний шлях. Кожна людина, вважає І. Ільїн, може бути творцем і вільним митцем через свою божественну природу – все залежить лише від вибору людини, від її готовності сприйняти божественне: «Творче першоджерело всієї духовної культури є Божественне в нас, що сприймається нами у вигляді кохання і віри».

Тож, хоч в творчості і присутній несвідомий компонент, він не є протилежним раціональності, а лише її природним та необхідним доповненням.

Різновиди творчості

Останнім часом в межах творчості розумілась переважно духовна діяльність, розумова праця. Виділялись особливі, «творчі професії», що презентували собою різні галузі мистецтва. На неправомірність таких зауважень щодо віднесення творчості лише до галузі мистецтва та пов'язане з цим вузьке розуміння творчості звернув увагу Г. Форд, який зазначав: «Стверджують, що творча робота можлива лише в духовній області. Говорять про обдарованість в духовній сфері: в музиці, живописі, інших мистецтвах... Творчі функції прагнуть обмежити феноменами, які можна презентувати або виставити на показ. Проте митці мають володіти мистецтвом індустріальних відносин. Люди, що зможуть сформулювати план роботи для всього, в чому ми бачимо добро, право та предмет наших бажань».

Прояви творчої діяльності є різноманітними. Це розмаїття відображає *потребу всіх сфер суспільства* в прогресивних змінах та разом з тим багатство сутнісних сил людини. Певні види творчості тяжіють переважно до матеріально-практичної або духовної сторони суспільного життя. Так, наприклад, технічна творчість спрямована на перетворення перед усім всього матеріального виробництва. Її найвищий прояв в цьому сенсі – масштабні винаходи (паровий двигун, космічна ракета, лазер тощо).

Науковій та художній творчості належить найважливіша роль у відображенні та духовному перетворенні дійсності: наукові відкриття дають уявлення про облаштування світу, а художні твори – осягають дійсність і саму людину в художніх образах, здійснюючи тим самим суттєвий вплив на світогляд людей.

Відкриття дають уявлення про облаштування світу, літературні, музичні та інші твори осягають дійсність і саму людину в художніх образах, суттєво змінюючи тим самим світогляд людей.

Розмежування сфер різних видів творчості, почасти інституціоналізоване, при чому проявляється регламентація їх функціонування та розвитку, не тільки не виключає, але й

напроти, передбачає взаємодію всіх видів творчості: наукове і технічне, технічне і художнє, художнє і філософське тощо.

Кожен вид творчості, відповідно, включає підвиди. У мистецтві – це роди і жанри, у науці – різні сфери і типи досліджень, у техніці – винахідництво, конструювання тощо. Найбільш складним з цієї точки зору є соціальна творчість – джерело власне соціальної новації (хоч кожна новація, як вже обґрунтовувалось та демонструвалось, виходячи з своїх суб'єктів має соціальний ефект). Соціальна творчість включає такі складні підвиди як економічна (господарська) творчість, політична творчість, правова, громадянська, педагогічна та виховна і багато іншого. Підвиди можуть утворюватись в результаті комбінування основних видів творчості.

В. Моляко в межах свого стратегіально-діяльнісного підходу до творчої діяльності та з урахуванням інших видів людської діяльності виокремлює такі види творчості: наукова, технічна, літературна, музична, образотворча, ігрова, навчальна, побутова, військова, управлінська, ситуаційна, комунікативна тощо.

Наукова творчість пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад у математиці, фізиці, хімії. Специфіка наукової творчості полягає в домінуванні теоретичного мислення, хоча останнім часом, коли виникло безліч нових наукових напрямів, найчастіше переважає комбіноване мислення – теоретико-прикладне. Більше того, можна виділити типові мислення фізика, математика, біолога, історика тощо. Однак ця закономірність властива не тільки науковій творчості.

Технічна творчість спрямована на створення нових машин, пристроїв, деталей і змінення їх функцій. До технічної творчості належать винахідництво, конструювання, архітектура, художнє конструювання пристроїв і раціоналізація процесів, пов'язаних із технікою.

Художню творчість розглядають насамперед не в аспекті створення чогось нового в певній галузі культури, а щодо самореалізації людини-творця. Здатність до творчості пов'язана з якимось видом діяльності чи навіть культурою загалом. Без цього вона не може актуалізуватися, реалізуватися на практиці. Наприклад, здібність людини до музичної (математичної) творчості постійно оновлює музику (математику), тому не може

виникнути лише внаслідок освоєння наявних форм діяльності в цій царині. На що ж насамперед спрямовано цей творчий дар? Процес розвитку людини в певному розумінні можна назвати «створенням себе» – більш-менш повною реалізацією вищого «Я» в її самосвідомості та діяльності. Духовний розвиток людини в ідеалі можна вважати стрижнем, єдиною основою будь-яких її істинно творчих проявів у певних галузях діяльності. Тому як один із синонімів вищого «Я» було запропоновано поняття творчого «Я» людини. Здібності до творчості – це не сукупність окремих якостей, кожна з яких сама по собі являє собою якусь здібність. Навпаки, окремі здібності, які слід розрізняти в психологічному портреті вченого чи художника, виявляються властивим йому цілісним ставленням до світу, причому саме завдяки цьому вони й стають здібностями до творчості. Отже, здібності – це не особлива «частина» психіки, а особливий її стан, в остаточному підсумку – можливо, уся психіка, мобілізована та змінена специфічним ставленням до світу й до самого себе. Від здібностей залежить творча самореалізація людини. Прагнучи до розширення естетичного досвіду та реалізуючи його в здобутках, людина стверджує не тільки реальність і цінність картини світу, яка відкривається їй, але й власне творче Я, якому доступна ця картина світу.

Художня творчість людини – лише один зі способів зустрітися з творчим «Я» та реалізувати його в загальнокультурному плані. Єдиним неспецифічним стрижнем різних видів творчості має бути зусилля людини наблизитися до свого справжнього «Я», максимально реалізувати його в емпіричній дійсності. Літературна, образотворча та музична творчість пов'язані з новими здобутками в кожній із цих галузей.

Ігрова творчість спрямована на участь суб'єкта в грі, де потрібні зміни, нововведення, відгадка, пошук результату. Це може бути й гра маленького дошкільника, який імпровізує з лялькою, і гра професійного актора в п'єсі чи в кіно.

До навчальної творчості можна віднести всі види навчальної діяльності із засвоєння нових знань і виконання нових завдань. Така діяльність організована в межах спеціальних соціальних інститутів. Навчальна творчість багато в чому асимілює інші види творчості.

Військова й управлінська творчість мають багато спільного, тому що вони спрямовані на керівництво колективами людей і їх діяльністю, прийняття рішень у гострих ситуаціях бою, міжособистісних конфліктів і т. ін. Однак ці два види творчості не можна звести до одного типу, бо між ними є й принципова розбіжність: управлінська творчість зазвичай спрямована на створення чогось, виконання колективом роботи, а військова пов'язана виключно з процесом.

Побутова творчість відіграє надзвичайно важливу роль у нашому житті. Вона пов'язана з вихованням дітей, розподілом бюджету, готуванням їжі, організацією відпочинку тощо. Розв'язання такої домашньої проблеми, як наприклад, розміщення меблів, якщо до цього поставитися серйозно, також може бути творчим завданням.

Ситуаційна творчість пов'язана з виконанням завдань, які постають перед людиною поза роботою та домом, наприклад розв'язання задач переходу вулиці з інтенсивним транспортним рухом або пошуку дороги. Такі задачі можуть бути надзвичайно складними, бо час на їх розв'язання може бути обмеженим.

Нарешті, комунікативна творчість може проявлятися у різних видах спілкування людей. Існує багато її різновидів, так само, як і різновидів комунікації. Це й творчість оратора, творчість діалогу, невербальна творчість та акторська творчість тощо.

Даний розподіл на різновиди певною мірою постає умовним, тож на потребу дослідника класифікація може доповнюватися. У реальному житті ми завжди маємо справу переважно не з «чистими» видами творчості, а з їх комбінацією.

Мистецтво як результат естетичного сприйняття людиною світу

Сутністю мистецтва як особливої форми суспільної свідомості та різновидом духовного осягнення людиною дійсності є художня творчість. Мистецтво з давнини поставало універсальним способом конкретно-почуттєвого вираження невербалізованого духовного досвіду, перед усім естетичного. Воно є одним з головних, сутнісних наряду з релігією

компонентів культури як унікальної творчо-продуктивної духовно-практичної діяльності людини. В ареалі європейської культури мистецтво постає одним з центральних об'єктів філософської та естетичної думки; термін «мистецтво» входить в розряд головних категорій естетики. Однак як відомо, мистецтво не обмежується естетичною сферою.

Історично склалось так, що витвори мистецтва часто виконували в культурі зовсім не естетичні (художні) функції, хоч естетичне завжди складало сутність мистецтва. Поява мистецтва як самостійної форми естетичної діяльності має свою історію і логіку та виражає його сутність.

Матеріалістичний погляд на природу естетичної діяльності дає можливість визначити основні закономірності, що зумовили появу мистецтва та його розвиток. Звернемось до них.

Мистецтво виникло на основі розвинутих у межах безпосередньої практичної діяльності естетичних потреб та естетичних здібностей людини. Розвинуті естетичні здібності й потреби сприяли формуванню суспільної необхідності культивування естетичних переживань та перенесення в них центру ваги з практичної і магічної функцій у сферу формування за їх допомогою суспільних зв'язків і суспільних уявлень. При цьому зв'язок мистецтва з матеріальним виробництвом ніколи не зникав повністю, оскільки протиставлення користі і незацікавленого задоволення, що дається естетичними об'єктами, було предметом дискусії протягом усієї історії мистецтва.

В історії поділу праці поява мистецтва стала останньою фазою такого поділу праці на фізичну й розумову. Всі попередні його історичні форми – це, власне, поділ у сфері матеріального виробництва. Відокремлення духовного виробництва від матеріального вивільнило його (духовне виробництво) від жорстокої залежності та злитості з практикою, створило умови для інтенсивного розвитку, формування професійної діяльності у сфері мистецтва, науки, філософії. Поділ праці на фізичну й духовну значною мірою був зумовлений виникненням нової соціально-економічної ситуації: з'явилися приватна власність і пов'язане з нею відчуження праці, експлуатація людини людиною, розшарування суспільства.

Історичним фактом було те, що мистецтво виникало тільки в суспільстві, поділеному на класи. Класи, що панують у матеріальному виробництві, контролюють і виробництво духовне: ідеї та естетичні потреби панівного класу стають панівними ідеями й потребами. Проте така закономірність аж ніяк не принижує культурної та естетичної цінності мистецтва класового суспільства, оскільки кожен клас при всій своїй класовій обмеженості розвиває і культивує загальнолюдські гуманістичні ідеали та цінності у їхній конкретно-історичній формі. Водночас такий підхід до історії мистецтва дає можливість відшукати і зрозуміти причини та об'єктивні обставини виникнення й розвитку його історичних форм з погляду як змісту, так і форми, розподілу його на професійне і народне.

Мистецтво розвивається лише у тісному зв'язку із соціально-економічним і духовним життям суспільства. Цей зв'язок не є безпосередньою залежністю одного від іншого, а складним діалектичним взаємозв'язком, що потребує щоразу конкретно-історичного аналізу. В історії мистецтва відомі приклади як прямої, так і зворотної залежності його від рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Безсумнівно є також факт зростання ролі мистецтва, як і всієї духовної сфери, в соціальному розвитку.

Функції мистецтва залежно від його конкретно-історичної форми можуть змінюватися; важливість мистецтва поціновується в кожному епоху по-різному: головною вважається то виховна, то гедоністична, то дидактична, то якась інша функції. Водночас сутність мистецтва в усі часи лишається єдиною, хоча світ мистецтва, його види й жанри, стилі й художні школи, його взаємовідносини з життям дуже розмаїті в різні історичні епохи, за різних режимів, у різних культурах і цивілізаціях. Ця сутність мистецтва полягає у творчості.

Саме творчість визначає і процес творення мистецтва, і процес його сприйняття.

Весь час ми вели мову про естетичну діяльність, що існує в контексті суспільної практики, наголошували на її творчому характері. Але ж в певній мірі естетична діяльність збагачується, коли відділяється від практичної, існує самостійно, сприяючи

розвиткові творчих здібностей людини. Звичайно, мистецтво виростає на найширших життєвих потребах. проте ці потреби нерідко не можуть реалізуватися через соціально-економічну обмеженість умов життя конкретно-історичного суспільства. Саме тоді за допомогою мистецтва (воно стає переважно духовною формою діяльності) людина здобуває можливість впливати на загальний розвиток суспільства, реалізовувати універсальну людську здібність формувати, змінювати, творити «за законами краси» свій духовно-практичний світ. Цим самим людина створює умови для реалізації потенційних можливостей життя кожного індивіда.

Межі й перешкоди, що ставляться природою, а ще більше – існуючими суспільними умовами, тяжіють над людьми, а мистецтво створює передумови і закладає параметри вдосконалення людини й суспільства загалом. Однак відштовхується воно від життя, від тих конкретно-історичних умов, у яких відбувається художня діяльність суспільства. Предметом художнього переосмислення, творчої переробки є все, що цікаве для людини в житті, тобто реальна дійсність, у якій проходить людське життя.

У цьому значенні мистецтво є формою відображення суспільного буття, формою суспільної свідомості. проте зовнішні обставини не мають абсолютної влади над внутрішнім світом людини, тобто духовне відображення дійсності не є її копією, воно є самостійним твором людського духу. Мистецтво в сукупності його художніх образів є духовною, ідеальною моделлю світу, яка відображає не стільки реальний світ, скільки світ бажаний.

Мистецтво, підходячи до дійсності з позицій вищих потреб розвитку людини, створює ідеал, тобто ідеальний образ, ідеальну модель, які є загальною суспільною потребою. Естетичний ідеал, що є змістом мистецтва, відображає сутнісні риси, закономірності й вимоги реального життя, тобто так звану можливу, або віртуальну, реальність. Ось чому мистецтво, маючи змогу цілісно відтворювати життя, поєднуючи у творах відображення дійсності, ідеалу, потреб суспільства, стає основою духовної культури, його колективною пам'яттю.

Неможливо заперечувати, що мистецтво створюється особистістю та звертається до особистості. Жодна галузь творчої діяльності людини не може змагатися з мистецтвом у всеохопності відображення людських відчуттів. Безпрецедентними є можливості мистецтва в розкритті мотивів людської поведінки, вчинку, переживання. Відкидаючи вульгарні значення явищ, подій, митець відтворює їх внутрішній смисл в індивідуально-неповторному вигляді і формі. І тут питання філософії мистецтва перетинається питаннями психіки та психології людини.

Проблема історичної типології мистецтва

Мистецтво, як і будь-яке соціальне явище, має свою історію, яка започаткована наскальними зображеннями тварин, ритуальними танцями і співами, кам'яними ідолами тощо. Триває і збагачується вона й понині, коли поряд з живописом і музикою, театром і архітектурою існують кіно і телебачення, дизайн і балет тощо. Як народжувались і змінювались протягом тисячоліть художня творчість і естетична діяльність людини? Чи можна говорити про висхідний характер розвитку мистецтва, чи кожний його історичний етап є самоцінним і самодостатнім? Що мається на увазі, коли йдеться про історичність змін мистецтва?

Сьогодні вже загальновідомо, що розуміння розвитку мистецтва як прогресу не є правомірним. Незаперечним є й те, що певні періоди його розвою не збігаються із загальним розвитком суспільства, причому це стосується як окремих видів мистецтва, так і художнього виробничого процесу в цілому. До того ж найвища складність полягає у тому, що твори мистецтва минулих епох дають нам справжню естетичну насолоду і певною мірою виступають як норма, зразок.

Ось чому автоматично переносити на історію мистецтва традиційні уявлення про рух по висхідній, так само як і спроби пояснювати нерівномірність художнього розвитку метаморфозами самого мистецтва – справа більш ніж сумнівна, а отже, безперспективна.

Конкретно-історична форма суспільної практики, що ґрунтується, насамперед, на певному типі суспільного

виробництва, породжує специфічний естетичний досвід, який детермінується певною сферою опанованого людиною буття. Зрозуміло, отже, що на ранніх етапах людського розвитку, коли основні зусилля людини були спрямовані на упорядкування зовнішнього світу та усвідомлення специфіки людського життя, художні форми ми шукаємо і знаходимо у тих сферах, які пов'язані з виробництвом утилітарних предметів, створенням соціального простору та усвідомленням соціального часу. Прикладне мистецтво, архітектура і міфологія якраз і є тими художніми формами, що опосередковують конкретно-історичний та естетичний досвід. Позитивні зрушення в загальному соціально-економічному становищі суспільства, розвиток науки роблять доступним і необхідним дедалі активніше оволодівати внутрішнім світом людини, заглиблюватись у її соціальні відносини. І саме це стимулює появу літератури, живопису, музики. Завдяки естетичному досвідові мистецтво час від часу відкриває нові сфери, які вимагають поряд з практичним естетичного та художнього опанування. Розвиток мистецтва полягає саме у безперервному відкритті нових сфер досвіду і нових структур їх художнього опанування.

Такий взаємозв'язок усіх елементів суспільно-історичної практики й естетичного досвіду суспільства дає можливість поділяти історію мистецтва у відповідності з історичними епохами, які пройшло людство. Правомірність таких понять, як «мистецтво первісної людини», що за тривалістю охоплює майже три чверті історії людства, обумовлена насамперед характером матеріального виробництва, яке не виходить за межі збирання і полювання. Самий зміст практики і досвіду людини на ранніх етапах історії визначив і характер художньої діяльності, яку зараховують до історії мистецтва з великими застереженнями. Епоха варварства, коли людство здійснювало перехід від збирання і полювання до продуктивного господарювання, часу формування моногамної сім'ї та перших політичних організацій суспільства, характеризується принциповими завоюваннями, які зумовили перехід до цивілізації. Вдосконалені залізні знаряддя, ковальський міх, ручний млин, гончарний круг, виготовлення олій і виноробство, розвиток обробки металу, що переходить у художнє ремесло, повозки і бойова колісниця, побудова суден з

колод і дощок, зачатки архітектури як мистецтва, міста, обнесені довкола зубчатими стінами з баштами, гомерівський епос і вся міфологія – ось головна спадщина, яку греки перенесли з варварства в цивілізацію.

Значимо, що залучення цих періодів людської історії до історії мистецтва – досягнення мистецтвознавства і естетики останнього століття. Вивчення реліктових суспільств, яке проводять етнографи, результати археологічних досліджень, досягнення антропологів дали змогу реконструювати генезис естетичної і художньої діяльності людини, виявити закладені в самій природі цієї діяльності можливості, які реалізувалися на пізніших етапах цивілізації.

Історія мистецтва, якою її сформувала у XVIII столітті європейська наука, починала відлік з грецького та римського античних мистецтв як найдавніших з відомих людству. Батько історії мистецтва Й. Вінкельман, створивши «Історію мистецтва стародавності» (1764 р.), заклав у своєму творі ідею розуміння мистецтва як суспільної діяльності великого значення, як вираження глибинних і найсуттєвіших поривань народу. Водночас Й. Вінкельман з презирством поставився до мистецтва Стародавнього Сходу, західноєвропейського середньовіччя, народів інших регіонів, яке не відповідало ідеалу античного мистецтва.

Виступивши проти крайностей естетичних ідеалів Й. Вінкельмана, німецькі романтики Л. Тік, В. Вакенродер, брати А. та Ф. Шлегель та інші підняли на щит мистецтво народів, що лишилися поза «Історією» Й. Вінкельмана. Із захопленням говорили вони про таємниче і величне мистецтво Стародавнього Сходу, а також західноєвропейського середньовіччя. Велику повагу Й. Вінкельмана до світла розуму в мистецтві античності романтики доповнили ствердженням величі людських емоцій, почуттів, пристрастей.

Та вже згодом глибоке вивчення античного мистецтва виявило зв'язок його з мистецтвом східних народів – носіїв більш древньої цивілізації. Саме вона справила великий вплив на античні культури Греції і Риму, а отже, на всю європейську цивілізацію. Це було мистецтво Шумера і Аккада, Стародавнього Єгипту, Вавилону, Ассирії та інших народів, що населяли

територію Малої Азії і розвивались на приблизно однотипних економічних і культурних засадах, мали загальні риси культури і були пов'язані між собою не тільки війнами і взаємними завоюваннями, а й культурними, господарськими обмінами та запозиченнями. Ширше і детальніше знайомство зі спадщиною цього світу формувало уявлення про самотність і певну історичну визначеність художньої діяльності тих народів, надавало право історикам мистецтва виділити мистецтво Стародавнього Сходу у самостійне за якістю культурно-художнє утворення. Вже такі послідовники Й. Вінкельмана, як Й. Гердер, Й.-Ф. Шиллер, В. Гумбольдт, Ф. Гельдерлін та Г. Гегель, починали загальну історію мистецтва саме з мистецтва Стародавнього Сходу.

Що ж до історії європейського мистецтва, то воно вже більш-менш тісно пов'язувалося з визначеними на той час основними культурно-історичними епохами – Середньовіччям, Відродженням і Новим часом. Причому і мистецтво Середньовіччя, і мистецтво Відродження завдяки стильовій єдності, незначній внутрішній диференційованості і досі вивчаються як цілісні художні феномени.

Мистецтво ж Нового часу – періоду, що збігається з розвитком та формуванням капіталістичної економічної формації і в більш широкому плані європейської цивілізації, характеризується складним внутрішнім диференціюванням, а отже, іншими принципами історичної періодизації. Бароко і класицизм, сентименталізм і романтизм, класичний і критичний реалізм – історичні форми мистецтва так званої буржуазної доби до її кризи на рубежі XIX-XX століть. Характеризуються вони як виразники певних духовних рухів та принципів художнього відображення дійсності, концепції людини і культури, яка лежить в основі світогляду художника – виразника суспільних духовних потягів свого часу. І якщо названі художні течії спочатку змінюють одна одну за часом, то починаючи з другої половини XIX століття виникає особлива ситуація, коли одночасно існує значна кількість художніх напрямів і течій як споріднених між собою, так і принципово протилежних: реалізм і натуралізм, так званий соціалістичний реалізм і модерністські течії –

абстракціонізм, футуризм, експресіонізм, сюрреалізм, дадаїзм тощо.

Отже, історична типологія мистецтва використовує цілий ряд понять, за якими стоять особливі принципи поділу історії художнього процесу: художня епоха, художній напрям або течія, художній метод і художній стиль. Що стосується закономірностей історичного розвитку, то вони реалізуються як діалектична взаємодія художньої спадкоємності, традиції і новаторства.

Первісні форми мистецтва та їх походження

Вище згадувалося, що найдавнішим періодом розвитку мистецтва є мистецтво первісної людини або, як його ще називають, первісне мистецтво. Ця зображально-наслідувальна діяльність, що спиралась на образне мислення, лише з великими застереженнями може бути названа мистецтвом. І насамперед тому, що зумовлювалась переважно практичними, утилітарними потребами. Наскальні зображення тварин на повен зріст створювались, як свідчать дослідження вчених, для чисто практичних потреб – чи як мішень для тренування і навчання у метанні списа, проведенні ритуального полювання під час ініціацій, або як образ тварини для ритуальних, магічних дій, що передували полюванню і повинні були забезпечити успіх.

Чимала кількість майстерно виконаних зображень періоду пізнього палеоліту, тобто періоду полювання людини на крупних тварин, на жаль, не збереглася – вони сильно потерпали в часи, коли людство перейшло до продуктивного господарювання. Безперечно, зображення тварин і людини завжди супроводжували і супроводжуватимуть людську культуру, але реалістичний пафос палеолітичного живопису – унікальний і неповторний, адже знахідкам пізніших часів притаманні вже стилізація, узагальнення, динамізм, багатофігурність композиції тощо.

Магічний характер первісного мистецтва такою ж мірою властивий і скульптурним зображенням жінок, так званих неолітичних Венер, пов'язаних з культом матері-прародительки і хранительки домашнього вогнища, ритуальних танців-дій, що дійшли до нас з культурою реліктових спільнот.

Культура епохи варварства (її ще називають енеоліт – міжна доба) була заснована на продуктивному господарюванні, яке принципово змінювало образ мислення і дій людини. Перехід від мандрівного до осілого життя породжував нові матеріальні і духовні потреби, а отже, й відповідні засади для нових форм художньої творчості. Зачатки архітектури, так звані мегалітичні споруди – чотирикутні будови з плит (дольмени), вертикальні, нерідко вкриті рельєфами, стовпи (менгіри), стовпи, розставлені довкола жертовного каменя (кромлехи), захисні споруди перших протоміських поселень, могильні кургани скіфської культури – стали початком створення людиною соціального простору, що відокремлював її від неосвоєного фізичного і де в подальшому протікало все людське життя. Використання глини для виробництва домашнього посуду, а згодом винахід гончарного круга покликали до життя нову галузь ремісництва і мистецтва – кераміку. Мистецтво кераміки, що у своєму генезисі функціональне й імітативне, стало найелементарнішим видом прикладного мистецтва, яке у процесі розвитку перетворилося в одне з найабстрактніших мистецтв, сягнувши більш вільних форм, ніж скульптура. Саме ця особливість кераміки, абсолютна рухливість її форм дали право відомому американському мистецтвознавцю Фінкельстайну назвати кераміку «кристалізацією людської думки». Кераміка і метал (бронза, срібло, золото) ставали основним матеріалом мистецтва. Ось чому скарби скіфських курганів – кінська зброя, зброя, одяг і прикраси, посуд – є предметами прикладного мистецтва.

Мистецтву цього історичного періоду притаманні єдність та синкретизм утилітарного і художнього елементів. Проте сама вже наявність подібних елементів, безпосередньо не пов'язаних з практичним призначенням предмета, започатковувала новий етап у розвитку людської культури – появу відносної свободи діяльності, зросло могутність людини, формування стійкої естетичної потреби, наявність розповсюдженого художнього виробництва.

Що ж переважало в мистецтві тих часів? Передусім зооморфні форми, рослинний і тваринний орнамент, що поступово набував абстрактного характеру. Поряд з тваринами і рослинами зображення людини подавалось дуже умовно і

схематизовано. Таке поєднання зображень людини із зовнішнім світом свідчило про те, то образ самої людини ще не сформувався і розглядався як частина навколишнього світу.

Одним з перших кроків до художнього узагальнення була спроба упорядкування та групування явищ навколишнього світу з допомогою ритму. Відчуття ритму властиве людині так само, як зір, слух, дотик, однак набагато складніше виявилось образно опрідметнити його. Доцільно думати, що це відчуття було пов'язане передусім з руховим ритмом. Звуковий прийшов значно пізніше. У палеолітичних зображеннях ритму не відчуваємо зовсім. З'являється він тільки аж в неолітичних пам'ятках, проступаючи як намагання впорядкувати, організувати площину (на керамічних виробках) і простір (в архітектурі). Розписний посуд різних етнічних груп і, відповідно, культур дає змогу простежити, як вчилася людина узагальнювати свої життєві враження, групуючи і стилізуючи предмети та явища таким чином, що вони перетворювалися у підкорений ритмові геометрично стрункий рослинний, тваринний або просто геометричний орнамент. Ритм ліній, кольорів, форм ніби вбирав у себе спочатку ритм руху руки, яка поступово повертала виріб під час ліпки, а потім – ритм гончарного круга, можливо навіть із супроводжуючим його співом.

Ритм, ритмічні побудови як елементи просторово об'єднуючого та організуючого значення властиві найбільш раннім формам архітектури, передусім культової; ця риса лишилася основною і характерною для всієї наступної архітектури стародавності.

То був час, коли формувалися передумови і для поетичної творчості, що ґрунтувалася в основному на міфології. Ця синкретична форма свідомості була відображенням дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій та одухотворених істот, які вважалися реальними. В основі міфологічних персоніфікацій сил природи та явищ суспільного життя лежав антропоморфізм. Сама можливість міфологічного мислення була тісно пов'язана з природою людської мови. Їм обом властива одна особливість – метафоричність, тобто пояснення значення одного явища за рахунок іншого. Метафоричне перенесення значень одного предмета на інший при розумінні їхньої різниці

давала змогу пізнавати і визначати нове явище або предмет. Завдяки метафоричності мови, а також принципові антропоморфного бачення навколишнього світу людина змогла оволодіти силами природи, спочатку у сфері мислення, а потім і практично. Метафора давала найменування новому явищу, а отже, робила думку доступною для інших, розвивала її. Тобто метафора виступала не тільки як засіб вираження, а й як важливе знаряддя мислення.

Мистецтво, як і мова, тісно пов'язане з міфом саме завдяки метафоричності мислення. Міф, мова і мистецтво сягають первісної нерозчленованої єдності, що лише поступово розпалася на три самостійні види духовної творчості. Таке саме міфологічне одухотворення, яке несе у собі слово, властиве також образам і формам мистецтва. Саме тому образи мистецтва, як і магіко-міфологічні образи, діють на людину магічно. Якщо ж мова, а отже, і мистецтво відриваються від спільного з міфом підґрунтя і починають розвиватися в окремих своїх напрямках, то це аж ніяк не означає, що вони роз'єднуються остаточно. Мова є знаряддям мислення, вона формує поняття і судження. Це відбувається тільки за умов відмови слова, мови від повноти безпосереднього досвіду або абстракції. Але ж мистецтво слова, література є тією сферою духу, де мовне знаряддя не тільки не втрачає свою зображальну силу, а й постійно розвиває і оновлює її. Міфи лишаються для первісного і стародавнього мистецтва скарбницею сюжетів, образів, фантазії, джерелом поетичного натхнення.

Феномен класичного, модерного та постмодерного мистецтва

В європейському інтелектуально-почуттєвому ареалі протонаукова естетика яскраво проявила себе вже в греко-римській Античності, а потім в Середні віки та в епоху Відродження. Трохи пізніше, естетика розквітла в таких художньо-естетичних напрямках, як класицизм та бароко. У класичний період імпліцитна естетика особливо плідно розвивалась в напрямках романтизму, реалізму та символізму.

Весь це тривалий часовий проміжок мистецтво існувало в своєму так званому класичному вимірі.

Класичними називають твори мистецтва, що зберегли до нашого часу естетичну цінність, значення вищого, довершеного художнього зразку. Характерними загальними особливостями творів класичного мистецтва – висока художня правда, глибокий гуманістичний ідейно-художній зміст, ясність та досконалість художніх форм. Традиції класичного мистецтва в різних країнах можуть бути різноманітними в силу особливостей їх історичного та культурного розвитку, проте провідною рисою класики є послідовне та ретельне відтворення традиції з її орієнтацією на минуле як квінтесенцію істинності та довершеності.

Посткласичний (модерний) період в бутті та осмисленні мистецтва сягає боби Ф.Ніцше. Основу цього періоду склала переоцінка всіх цінностей культури, відсунув власне теоретичну естетику (експліцитну) на задній план, на рівень навчальної дисципліни. Естетичне знання у ХХ столітті найбільш активно розвивалось всередині інших наук (філософії, філології, лінгвістики, психології, соціології, мистецтвознавства тощо).

Поняття модернізму (фр. *moderne* – новітній, сучасний) в широкому розумінні використовується в естетиці та мистецтвознавстві ХХ століття для визначення великого кола явищ культури та мистецтва авангардно-модернізаторського характеру починаючи з символізму та імпресіонізму й закінчуючи усіма найновішими напрямками у мистецтві, культурі і гуманітарній сфері взагалі. Модернізм об'єднує різноманітні, досить незалежні напрями, які можуть значно відрізнятися за своїм соціальним чи культурно-історичним значенням. Хронологічно модернізм обіймає кінець ХІХ століття та 60-ті рр. ХХ століття, включаючи всі авангардні рухи аж до свого «антипода» – постмодернізму. Серед теоретичних предтеч модернізму називають Лессінга, Канта, романтиків. До безпосередніх лідерів відносять Ніцше, Фрейда, Бергсона та багатьох філософів і мислителів ХХ століття некласичного напрямку, перш за все – екзистенціалістів та структуралістів.

Модернізм принципово пориває з класичними формами художнього відображення дійсності – канонізованим реалізмом, салонним мистецтвом, академічним мистецтвом, відчуваючи

кризу цих явищ і в прагненні до оновлення. Для модернізму характерні активність, динамізм, пристрасть до руху, бажання діяти проти (будь-чого, будь-кого) в подоланні традиційних меж, зневага до традиційних цінностей, культурна революційність.

Як головні риси модернізму виділяють:

- естетичну стратегію автономії мистецтва, тобто його принципову незалежність від будь-яких позахудожніх контекстів (соціальних, політичних, релігійних і тощо);
- повна відмова від міметичного принципу у мистецтві;
- акцент на художній формі, яка розуміється як головна основа твору, тотожна його змісту;
- абсолютизація візуальної (аудіо) презентації твору як самодостатньої форми буття.

Модернізм відмовився від естетики реалізму, від тих вузьких рамок, які нав'язуються традиційною конкретикою сюжету, від ренесансної оптичної системи. Він продукував кардинальні технічні інновації, які відповідали духу технічної цивілізації. Суттєвої трансформації зазнали поняття словесної мови аж до руйнування синтаксису, заперечення правопису заради того, щоб повернути мові її автентичні значення.

Модернізм винайшов художні засоби, без яких неможлива сучасна естетика: «потік свідомості», асоціативний монтаж, колаж, «вивільнення» кольору та ін. Модерністи розвинули поезику «відкритого твору», який залучає глядача, читача в творчий процес, активізуючи його сприйняття. Для модернізму характерний програмний концептуалізм, коли на перший план виходить задум твору як його вербалізована концепція, завдяки чому акцент у візуальних мистецтвах переноситься з чисто візуальної сфери у концептуально-візуальну – з конкретно-почуттєвого сприйняття на інтелектуальне осмислення. Модернізм є першою художньою культурою, що дуже багато насичена теоретичними творами. Ця концептуальність, теоретичність постає наслідком «комунікаційного вакууму», що утворився в результаті відмови від класичних виразних засобів і який потребував вербального прояснення з метою підключення глядача (читача) до тієї мови, якою оперує певний автор.

Іноді модернізм ототожнюють з авангардом, який розуміють як ранню фазу модернізму. Проблема співвідношення модернізму та авангарду має декілька вимірів. З точки зору концептуального фундаменту модернізм тісно пов'язаний з авангардом своїм неприйняттям естетики реалізму й у художньому вимірі фактично представлений тими ж самими школами. Але модернізм як соціокультурний феномен – значно ширший авангарду і хронологічно, і по своєму змісту, і в плані соціокультурної значущості. Крім того, авангардні рухи значно більше, ніж модерністські, пов'язані з тенденціями соціального протесту.

Головним питанням філософії мистецтва є питання «Що є мистецтво?», що особливо загострюється в «новітньому» постмодерному смисловому полі, в межах якого ставляться під сумнів «старі», класичні та «нові», модерні уявлення, про мистецтво, про естетичне, про художнє тощо.

У постмодернізмі вони зберігають своє значення лише в якості «транскультурних, трансчасових цінностей». Ревізії підлягають античні уявлення про «мімесіс», який зводиться до «обманного ілюзійнізму», що породив традиційний реалізм. Відстоюється ідея пріоритету так званих відчутних, а не ілюзійністських об'єктів, що являють собою новий, оригінальний засіб взаємодії між художньою експресією та досвідом повсякденного життя.

«Постмодерністську» художню практику, що відповідає цьому принципу, розглядають як новий і непередбачуваний по своєму значенню крок у зближенні мистецтва і життя, які ніби зливаються в «єдиночасне переживання». Такий рішучий розрив з класичним спадком навряд чи виявиться більш могутнім аніж духовно-практична сила самого мистецтва, що продовжує вражати уяву та давати насолоду новим поколінням людей.

Поняття постмодернізму, постмодерну фігурують в гуманітарних науках останньої третини ХХ століття для визначення ситуації, яка склалася у філософії, художній культурі, літературі, літературній та художній критиці та естетиці, політиці, науці і взагалі у культурно-цивілізаційному процесі. Головною рисою, що дозволяє констатувати «ситуацію постмодерну» у таких різних сферах культури є той факт, що й

змістовно й у ціннісному аспекті постмодернізм дистанціюється не тільки від класичної, але й від некласичної традиції. Він констатує себе як постсучасність, або постнекласика (тобто – після сучасності (модерну), після некласичної традиції).

Постмодерністська культура охоплює широке коло феноменів матеріального та духовного життя. Сукупність цих феноменів свідчить про формування постцивілізації, чію сутність й дозволяє прояснити художньо-естетичний постмодернізм. Тобто, в культурологічному аспекті виникнення постмодернізму пов'язується з потребою відображення в культурі нових форм суспільного життя та економічного порядку – суспільства споживачів, театралізованої політики, мас-медійних та інформаційних технологій.

Постіндустріальна культура в цілому орієнтована на світ уявлення, сновидінь, безсвідомого як того, що найбільш відповідає хаотичності, абсурдності, ефемерності постмодерністської картини світу. З такою орієнтацією пов'язане визначення переходу від модерністської свідомості до постмодерністської за допомогою метафори переходу від алкогольної культури (яка агресивно нав'язує себе світу, прагне самоствердитися) до наркотичної (яка не змінює світ, а повільно, докладно, фактурно, пластично відчуває матеріальність світу).

У художньо-естетичному аспекті культури ХХ століття є сенс розглядати постмодернізм у контексті смислової низки понять: авангард – модерн – постмодерн. При цьому треба мати на увазі щонайменш два моменти.

По-перше. Якщо поняття модернізму (*modernite*) як сучасності, яка спадкує традиції Просвітництва й романтизму ширше, ніж модерністське мистецтво (*art moderne*), то постмодернізм сприймається як двоїстий термін, який визначає як подовження, так і подолання модернізму. У зв'язку з цим доречно відрізнити терміни: постмодерн (*postmoderne*) – ревізія філософських основ модерну; постмодернізм (*postmodernisme*) – переглядання мистецтва модернізму; постмодерність (*postmodernisme*) – захід героїчного у сучасному житті.

По-друге. Постмодернізм відрізняється від інших естетичних течій і художніх стилів не хронологічно (після чогось), але еволюційно (феномен розвивається та перетворюється на дещо

інше за принципом зняття, з утриманням характеристик попереднього періоду, але у новій формі). Так, постструктуралізм в естетиці неможливий без структуралізму, постмодернізм в мистецтві неможливий без модернізму і навіть авангарду.

Якщо під авангардом розуміти усю сукупність гранично новаторських, агресивно-епатажних, бунтарських рухів художньо-естетичної культури першої половини ХХ століття, а під модернізмом – академізацію новаторських досягнень авангарду, його асиміляцію в найбільш репрезентативних арт-практиках, то постмодернізм – це новий етап художньо-естетичної культури. Постмодернізм – це, насамперед, відчуття й усвідомлення буття, культури, мислення як гри, ігрової, іронічної ностальгії по тій культурі, що відходить у минуле, у тому числі – по авангарду з модернізмом. У постмодерні відбувається гранично іронічна ревізія модерну та всієї традиції, яка передує модерну й авангарду, їх неігрової (тобто край свідомої, серйозної) установки на художню діяльність. Постмодернізм – виключно естетичний (й навіть естетський) підхід до певного культурного чи цивілізаційного явища будь-якого історичного періоду. Це повертання до естетичного досвіду на іншому рівні, при якому акцент робиться не на суттєвих для класичної естетичної свідомості поняттях прекрасного, піднесеного, трагічного; не на цілеспрямованій епатажності у пошуку нових форм, характерних для авангарду; не на інтелектуально-концептуальному відтворенні авторського задуму характерного для модернізму. У постмодернізмі акцентуються маргінальні для класичної естетики, присутні (у нерозгорнутому стані) в авангардній та модерній естетичній практиці універсальні поняття гри, іронії, потворного.

Для авангардистів і модерністів лейтмотивом діяльності була нестримана спрямованість вперед, до чогось принципово нового, того, що не існувало до них, до відкриття нових шляхів (які вважалися істинними) у головні й суттєві художньо-сміслові простори. Тобто, це була гранично серйозна і відповідальна діяльність, спрямована на повалення чогось застарілого та затвердження якихось інновацій, здобутків в сферах художньо-естетичного досвіду. Постмодернізм вільний від усіх цих амбіцій, прагнень, прямувань. Він відчужений від них і розуміє безглуздя

будь-яких серйозних або прагматичних зусиль, віри у розум, прогрес, істину, добро, красоту і взагалі безглуздя будь-якої віри. Для нього цінним постає тільки одне – насолода від гри у всіх сферах людського буття і свідомості, у тих сферах, які можуть зватися культурними, включаючи гру з культурною спадщиною. Інтерес до культурного минулого, звичайно, не є автоматичним відображенням традиції. Традиція у постмодерністському мистецтві немов просвічує крізь цитати, мерехтить в монтажних, колажних конструкціях, присутня у тих чи інших фрагментах твору чи артефакту. І все це – з позицій відчуженої іронії, яка став одним з ключових понять постмодерністської естетики. Культурний простір постмодернізму (який в цілому закінчив формування у 1980-ті рр.) включає в себе: по вертикалі – всю історію культури від архаїки, примітивізму до найбільш «просунутих» художніх течій, по горизонталі – художній досвід усіх країн і народів, тобто європоцентризм втрачає актуальність. Естетичним канonom стає відсутність канону, антисистемність, неієрархічність.

Принципи й правила постмодерністської гри гранично вільні, засновані на відмові від всіх традиційних філософсько-естетичних категорій, понять, принципів художньо-естетичного мислення й замінюються новим рядом понять, які також досить вільно трактуються: деконструкція, інтертекстуальність, іронічність, симулякр, фрагментарність, мозаїчність, *non*-ієрархічність, лабіринт, різоматність, тілесність, спокуса, бажання, парадоксальність, естетизація потворного, принциповий маргіналізм і тощо.

Постмодернізм постає як своєрідна мутація модернізму, яка замінює модерністську форму, намір, проект, ієрархію постмодерністською антиформою, грою, випадковістю, анархією. Естетика в цьому контексті постає як певна суміш, з якої формується нове ігрове поле та ігровий простір.

Характерні риси естетики постмодернізму:

- деконструкція естетичного об'єкта;
- перетворення естетичного об'єкта в пусту оболонку шляхом імітації контрастних художніх стилів (стильовий синкретизм), при цьому домінуючим стилем є гіперреалізм;

- інтертекстуальність, цитати ість, мовна гра як метод художньої творчості;
- невизначеність, культ невиразності, помилок, пропусків;
- фрагментарність і принцип монтажу;
- іронія, пародійність, деканонізація традиційних естетичних цінностей, аксіологічний (ціннісний) плюралізм;
- тілесність, поверхнево-чуттєве ставлення до світу;
- гедонізм, який витискує категорію трагічного з естетичної сфери;
- естетизація потворного;
- змішування жанрів, високої та масової культури;
- театралізація, карнавалізація сучасної культури;
- репродуктивність, серійність, орієнтовані на масову культуру, споживчу естетику, найновітніші засоби масових комунікацій.

Всі ці ознаки свідчать про терпимість, гнучкість, плюралістичність, відкритість естетики постмодернізму, про її антитоталітарний характер, що принципово відштовхує саму ідею панування над природою, особистістю, суспільством. Постмодернізм тяжіє до діалогу з різноманітними галузями гуманітарної культури.

Філософія музики: ритм як специфічний прояв естетичного сприйняття

Посилення філософського інтересу до феномену музики відображає зміни у сучасному філософському дискурсі. Одна з його тенденцій, котру називають постметафізичним мисленням, дозволяє ввести музику у коло філософських тем як деартизовану та екологічно спрямовану сутність. Даний теоретичний процес виявляє рух філософської думки у контексті її практичного повороту, завдяки котрому філософська рефлексія прагне до холістичного тлумачення значень, долаючи традиційні дихотомії, зокрема протиставлення теорії та практики. Філософія музики ставить на меті довести теоретичну продуктивність практичного повороту у справі формування нової парадигми гуманітарного знання. Основне завдання філософії музики – зрозуміти музику

як потужний ресурс людського буття, котрий все ще чекає свого розкриття та втілення.

Так, філософія музики (англ. *philosophy of music*) – розділ естетики, в рамках якого досліджують засадничі питання, що стосуються музики. Філософське вивчення музики має багато зв'язків з філософськими питаннями у метафізиці та естетиці. Варто зважити на такі основні питання у філософії музики.

Що таке музика? (Яке визначення музики? Якими є необхідні і достатні умови для класифікації чогось як музики?)

Який взаємозв'язок між музикою і розумом?

Що історія музики розкриває нам про світ?

Який зв'язок між музикою та емоціями?

Що таке сенс у стосунку до музики?

Який зв'язок між текстом і музикою?

Як провести різницю між формою і змістом у музичному творі?

Який вплив музики на формування духовності і поведінки людини?

Історично філософське осмислення музики спирається на вчення піфагореїстів. Застосування піфагорійських чисел до конструкції буття дає музично-числовий космос, і все різноманіття піфагорійської концепції втілюється у поєднанні музики, математики і астрономії. Музично-математична гармонія є у піфагорійців першим і основним розділом їх естетики.

Також, багато уваги приділяється розкриттю місця музики в системі наук і мистецтв, специфіці музичного сприйняття, ціннісному характеру музики, принципу насолоди і музичному вихованню за допомогою музики у філософській спадщині Аристотеля. Аристотель формує вчення про етос у музиці та про музичне виховання як тотожність етичного виховання. При цьому етос у Аристотеля це просто та чи інша властивість, стан, процес або навичка психіки, які мають специфічну забарвленість. Мистецтво це така форма вираження, де все внутрішнє стає зовнішнім і де все зовнішнє є внутрішнім. Коли грав скрипаль, людина чує стогони душі, що страждає, вона безпосередньо спостерігає його долю, розуміє з середини його подвиг, його героїзм, його надрив, його обезсилення. Реально чутними у музиці є саме дух, душа, ідеї, смисл і внутрішня людська доля.

Мистецтво стає єдиним виправданням важкості життя. Життя було б в'язницею, якби не було мистецтва. Світ мистецтва високий, недосяжний, божественно прекрасний. Мистецтво живе збігом всього ідеального і реального. Немає більш тонкої живої істоти, ніж артист. Артистична душа сама є музикою, сама є поезією. Мистецтво поглиблює і оживляє життя, оновлюючи його і воскрешаючи його. Як видно, у цьому висловленні проявляється наслідування ідеям А. Шопенгауера стосовно виправдання життя існуванням мистецтва, музики зокрема.

О. Лосєв вибудовує класифікацію видів мистецтва. При цьому він рухається не за зовнішніми критеріями, а з уявленнь про застосування глибинно-психологічного підходу. Такий підхід передбачає виокремлення двох основних категорій: художнього світовідчуття, яке базується на чистому художньому досвіді і світовідчуття, що характеризується накопиченням структур на основі цього досвіду. Згідно з цією концепцією музика у О. Лосєва розподіляється між цими двома типами мистецтв. До першого різновиду він відносить музику, позбавлену будь-яких побутових асоціацій, в якій немає зображальності, до другого – всі інші види мистецтв і зображальні музичні твори (романси, пісні, опери та інші твори, в яких поєднується музика зі словом та програмна музика).

Аналіз музики та її особливостей набуває онтологічного розгляду, якого здебільшого позбавлені роботи інших представників філософії музики ХХ століття. Чиста музика, яка не має програмного навантаження, розмикає простір і час. Музика відрізняється від чистої думки відсутністю пізнавальної оформленості, вона не захоплює просторово-часовий план буття. Проте відсутність оформленості і структурності надає можливість звернутися до самої сутності світу. Музичне буття, пройшовши крізь різні стадії, приходить до логосу. Саме музика через свою почуттєву, а не раціональну основу примушує людей співпереживати та відчувати. Так, музична думка виступає для людини як саме буття.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Сформулюйте власну думку щодо питання: глибокий сум та зневіра сучасного мистецтва як виток натхнення творчості.

2. Розкрийте співвідношення філософії, творчості та мистецтва в контексті історії розвитку суспільства.

3. Як ви думаєте, чи є в творчості спокуса та провина? Якими є негативні аспекти та наслідки творчого процесу?

4. Чи є в мистецтві перспектива сьогодні? Проблема смерті мистецтва і шляхи подолання історичної перспективи: відношення мистецтва до кінцевої дійсності.

5. Яким є співвідношення простору і часу в контексті процесу творчості? Мистецтво як становлення – окупація простору. Мистецтво як «хронотоп».

6. Як співвідносяться істина і творчість взагалі, та в мистецтві зокрема? Істина і примарність, видимість в мистецтві та мистецтва.

7. Чи існують догмати сучасної творчості? Чи є мистецтво як консервативною силою? Чим є творчість як джерело новації?

8. В чому полягає проблема співвідношення часу та свободи в контексті проблеми творчості? Свобода і необхідність. Свобода і доля. Свобода та її протиріччя з волею. Прагнення небуття. Мистецтво як протидія простору часом. Миттєвість творчості як одночасність.

9. Коли виникає естетика: а) Античність; б) Середньовіччя; в) Відродження; г) Просвітництво; д) XIX-XX ст.

10. Хто розробив окрему дисципліну – естетика: а) Аристотель; б) І. Кант; в) Г. Гегель; г) О. Баумгартен.

11. Що ви розумієте під поняттям «естетична свідомість»: а) вміння відчувати естетичні почуття; б) вміти естетично аналізувати явище дійсності; г) розвинуте аксіологічне відношення до творів мистецтва; д) розвинуті: смаки, оцінки, ідеал, погляди.

12. Вкажіть, що впливає на естетичний розвиток людини. Відповідь обґрунтуйте. а) спорт; б) освіта; в) мистецтво; г) художнє виховання; д) комунікативність людини.

13. Обґрунтуйте об'єктивно-історичні причини появи таких видів мистецтва: а) архітектура; б) живопис; в) кіно; г) музика.

14. Що варто розуміти під таким духовно-практичним явищем в суспільстві як мистецтво: а) тип духовного

виробництва; б) форма суспільної свідомості; в) проведення вільного часу; г) специфічний прояв естетичного розвитку суспільства.

15. Розкрийте художню фантазію як універсальну людську здатність.

16. Проаналізуйте прекрасне і потворне як діалектичні протилежності.

17. Яким є філософський зміст феномена трагічного?

18. Форми комічного в національній художній культурі.

19. Проблема байдужого в філософії мистецтва.

20. Музика як філософська відвертість.

21. Декоративно-ужиткове мистецтво України.

22. Модернізм у мистецтві як метод художнього мислення

XX ст.

23. Проаналізуйте фрейдистські мотиви у сучасному кінематографі.

24. Естетичний розвиток особистості та її творчий потенціал.

25. Естетичне виховання у сім'ї (досвід вашої родини).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте специфіку та спадковість основних етапів аналізу проблеми творчості у філософії.

2. Ідея евристики як науки відкриття та пошуку істини (Р. Декарт, Ф. Бекон, Г. Лейбніц, І. Кант, Б. Больцано).

3. Дайте характеристику новації як феномену та результату творчого процесу.

4. Відмінності творчості в уречевленому та процесному розумінні.

5. Проблема творчості в філософії класики.

6. Проблема творчості в філософії модерну.

7. Проблема творчості в філософії постмодерну.

8. Проблема самореалізації «Я» у філософії творчості.

9. Співвіднесіть між собою філософію мистецтва та естетику.

10. Складіть порівняльну характеристику різних жанрів мистецтва за тими критеріями, які вважаєте найсуттєвішими для їх розподілу.

11. Дайте основні ознаки таких понять як художня традиція, художнє новаторство. Наведіть приклад діалектичного зв'язку між традицією та новаторством.

12. Назвіть основні класичні види мистецтва. Що є основною причиною виникнення в людському суспільстві нових видів мистецтва?

13. Що ми розуміємо під змістом у сакральному мистецтві?

14. В чому полягає специфіка матеріальної та духовної культури. Їх діалектика. Наведіть приклади конкретно-історичної епохи.

15. Чи можна говорити про те, що мистецтво характеризується поступальним (лінійним) розвитком? Поясніть свою відповідь.

16. Специфіка та значення етнічного в мистецтві.

17. Специфіка та роль національного в мистецтві.

18. Специфіка та роль загальнолюдського в мистецтві.

19. Порівняйте розуміння мистецтва у класичній, некласичній та постнекласичній філософії.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адорно Т. Философия новой музыки / Т. Адорно; пер. с нем. Б.Скурадова. – М.: Логос, 2001. – 352 с.

2. Болдачев А. Новации. Суждения в русле эволюционной парадигмы / А. Болдачев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 256 с.

3. Горлач М.І. Філософія (Проблема творчості в історії розвитку філософської думки) : підручник для вузів [електронний ресурс] / М.І. Горлач. – Режим доступу: ukrkniga.org.ua/ukrknigatext/772/88/.

4. Грановская Р.М. Творчество и преодоление стереотипов / Р.М. Грановская, Ю.С. Крижанская. – СПб: OMS, 1994. –192 с.

5. Эстетика: Підручник / Л.Т. Левчук, Д.Ю. Кучерюк, В.І. Панченко; За заг. ред. Л.Т. Левчук. – К.: Вища шк., 1997. – 399 с.

6. Зиммель Г. Философия культуры / Г. Зиммель // Избр. соч. в 2 т. – Т. 1. – М.: Юристь, 1996. – 671 с.
7. Капустина Л.Б. Философия искусства как особая проблемная область культурологии / Л.Б. Капустина // Альманах «Studia culturae». – 2002. – Выпуск 3. – С. 126-140.
8. Каранфилова Е.В. Типология форм творческой деятельности – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Perspekt/2011_2/Karan.pdf.
9. Личковах В. Вступна лекція спецкурсу «Філософія сучасного мистецтва (Вступ до неklasичної естетики)» / В. Личковах // Зеленая лампа. – 1999. – № 1-2. – С.34-36.
10. Личковах В. Програма спецкурсу «Філософія сучасного мистецтва: Вступ до неklasичної естетики» / В. Личковах // Програми курсів з філософських дисциплін. – К., 1998. – С.40-48.
11. Лосев А.Ф. История античной эстетики в конспективном изложении [Электронный ресурс] / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1999. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/losew01/index.htm>.
12. Лук'яненко О.В. Перехрестя стилів та епох: культура, побут і стиль життя населення Європи та Америки кінця ХІХ - початку ХХ ст. / О.В. Лук'яненко. – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 107 с.
13. Мішыха Л.П. Творчий потенціал в структурі особистості [Електронний ресурс] / Л.П. Мішыха. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vonu_Psi/2010_11_1/mishiha.pdf.
14. Моляко В.О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/6/visnuk_18.pdf.
15. Моляко В.О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Лі. Музики. – Житомир: Рута, 2006. – 320 с.
16. Надеждин Н.Я. Томас Эдисон: «Человек изобретающий». Неформальные биографии. – Майор, 2010. – 191 с.

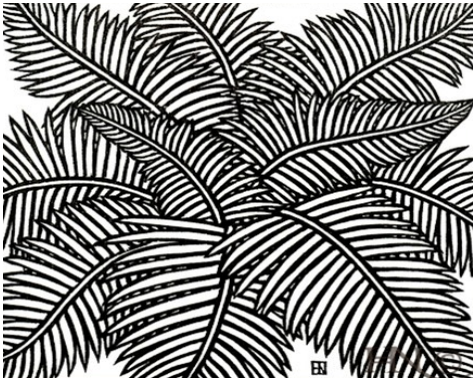
17. Никитина И.П. Философия искусства / И.П. Никитина. – М.: Омега-Л, 2010. – 559 с.
18. Новикова Н.В. Инновации как субъективированная форма изменений / Н.В. Новикова, А.И. Фесенко // Личность как субъект инноваций: сборник научных трудов. – Чебоксары: НИИ педагогики и психологи, 2010. – 200 с.
19. Новіков Б. Творчість як спосіб здійснення гуманізму [Електронний ресурс] / Б. Новіков. – Режим доступу: <http://fsp.kpi.ua/wp-content/uploads/2012/09/NovikovBV.pdf>.
20. Откидач В.М. Художня творчість: критико-бібліографічний огляд / В.М. Откидач // Культура України. – Вип. 37. – 2012. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ku/2012_37/37-4-02.pdf.
21. Проценко А.А. Новации и инновации как ценностные приоритеты современной предпринимательской деятельности / А.А. Проценко // Гуманитарный часопис. – № 4. – 2012. – С. 90-91.
22. Соловей Я.Г. Музыка у духовному розвитку особистості [Електронний ресурс] / Я.Г. Соловей. – Режим доступу: http://msu.edu.ua/visnl/wp-content/uploads/01_15/31.pdf.
23. Столяров А.А. Иоанн Скот Эриугена / История философии. Запад-Россия-Восток. Книга I. Философия древности и средневековья. – М.: Греко-латинский кабинет, 1995 – С. 358-360.
24. Тэн И. Философия искусства / Ипполит Тэн. – М.: Республика, 1996. – 351 с.
25. Уилсон М. Американские учёные и изобретатели / Пер. с англ. В. Рамзеса; под ред. Н. Тренёвой. – М.: Знание, 1975. – 136 с.
26. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения // Глава 7. Террор машины. – Режим доступу: <http://n-t.ru/ri/fr/mz07.htm>.
27. Черденниченко Т.В. Тенденции современной западной музыкальной эстетики / Т.В. Черденниченко. – М.: Музыка, 1989. – 229 с.
28. Черняк Л. Новатор и инноватор: две стороны медали [Електронний ресурс] / Л. Черняк // Открытые системы. – № 3. – 2012. – Режим доступу: <http://www.osp.ru/os/2012/03/13015162/>.

29. Чумаченко О.П. Сутність і функції творчої діяльності в соціокультурному контексті – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SOC_Gum/Kis/2011_1/13.pdf.

30. Шеллинг Ф.В. фон. Философия искусства / Ф.В. фон. Шеллинг.– М.: Мысль, 1966. – 358 с.

31. Шеллинг Ф.В.Й. Философия искусства [Электронный ресурс] / Ф.В.Й. Шеллинг. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000446/>.

32. Яковенко М.Л. Дискусійні аспекти пролемного поля сучасної естетики [Електронний ресурс] / М.Л. Яковенко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Phd/2011_13/13_Yak.pdf.

РОЗДІЛ 10

ФІЛОСОФІЯ ДОЗВІЛЛЯ (СПОРТУ, ТУРИЗМУ)

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ДОЗВІЛЛЯ (СПОРТУ, ТУРИЗМУ)

Сфера дозвілля є невід’ємною складовою життєвого світу людини і виконує важливу людино відтворювальну функцію. Водночас вона має визначену історичну і соціокультурну специфіку, функціонує як певна культура сфера. Низка проблем, пов’язаних з дозвіллям та його культурою, поза усяким сумнівом, є ключовими предметом для філософії взагалі, для філософської антропології та філософії культури, зокрема. Це передусім проблематика демаркації або ж, навпаки, взаємопроникнення сфери дозвілля і праці, справжнього і несправжнього буття, культурного аспекту антропосоціогенези, сенсу людського життя. У сучасних умовах сфера дозвілля зазнає суттєвих соціокультурних трансформацій, а культура дозвілля набуває нових абрисів. Її форми, спосіб буття, індивідуальні і суспільні репрезентації, функціональні можливості змінюються у процесі формування і розвитку інформаційного суспільства.

Туризм та спорт постають локальними вимірами широкої сфери дозвілля у цілому.

Філософія туризму – різновид соціальної філософії, теоретико-методологічна основа туризмології, теорії людської діяльності як форми самореалізації особистості засобами мандрівок та подорожей. З розвитком мандрівництва, набуттям ним більш організованих форм, найрозвинутішою,

широкомасштабною з яких є туризм, набуває актуальності необхідність його філософського осмислення. Існує виклик філософії з боку сучасного туризму. Зазначений виклик можна розглядати як проблему визначення субстанційних засад туризму.

Філософія спорту як новий науковий напрямок в своїй основі поєднує філософію і спорт, пізнання світу через спорт і завдяки спорту. Останнім часом можна спостерігати стрімкі зміни з розвитком спорту в умовах глобальної трансформації людства. Спорт перетворюється в стрімку складову сучасної індустрії шоу-бізнесу, реклами, в цю сферу спрямовуються грошові потоки, які випереджають сучасну спортивну політику. Спортивні організації (як регіонального, так і національного і міжнародного рівнів) у своїй діяльності все частіше виходить з економічних категорій прибутку, з кожним роком збільшується кількість стартів і розширюється програма Олімпійських ігор. Ці динамічні зміни потребують серйозного осмислення проблем спорту в умовах глобалізації.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Дозвілля (вільний час) – суспільно-історичне явище, частина суспільного вільного часу, не зайнята справами виробничої або життєвої необхідності. Розуміння дозвілля поділяється на економічний та соціологічний підходи. Економічний підхід говорить, що дозвілля – це час необхідний на розширення робочої сили, відтворення трудового ресурсу, перетворення індивіда на більш розвинені особистість. Соціологічний підхід говорить, що питання дозвілля може бути розкриті лише в контексті всебічного дослідження соціального часу взагалі, коли можливим постає розкриття залежності вільного часу від соціально-історичних та індивідуальних особливостей.

Спорт (від англ. *sport*, скорочено від першопочаткового давньофранцузького *desport* – «гра», «розвага») – організована за певними правилами діяльність людей, що складається у зіставленні їх фізичних та (або) інтелектуальних здібностей, а також підготовка до тієї діяльності і міжособистісні відносини, що виникають в її процесі. Спорт є специфічним різновидом

інтелектуальної активності, що реалізується з метою змагання, а також цілеспрямованої підготовки до них шляхом розминки та тренування. У сполученні з відпочинком, прагненням поступового покращення фізичного стану здоров'я, підвищення рівня інтелекту, отримання морального задоволення, прагнення до досконалості, покращенню особистих, групових та абсолютних рекордів, покращення власних фізичних можливостей та навичок, спорт призначений для вдосконалення фізико-психічних характеристик людини.

Олімпізм – являє собою життєву філософію, що звеличує і об'єднує в єдине ціле чесноти тіла, волі та розуму. Поєднуючи спорт з культурою та освітою, олімпізм прагне до створення способу життя, що ґрунтується на радості від зусиль, на виховній цінності гарного прикладу та на повазі до всезагальних етичних принципів.

Гра – різновид осмисленої непродуктивної діяльності, де мотив лежить як і в її результаті, так і в її процесі. Гра – це форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямована на відтворення та засвоєння суспільного досвіду, зафіксованого в соціально-закріплених способах здійснення предметних дій, в предметах науки та культури. Створення типових для професії ситуацій та віднайдень в них практичних рішень постає стандартним методом навчання для теорії управління або, наприклад, військової справи тощо.

Туризм – тимчасовий виїзд людей в місцевість, відмінну від місця їх проживання, на термін від 24 годин до 6 місяців протягом одного календарного року або зі здійсненням ночівлі у відмінному від проживання місці з метою розваги, спорту, гостювання, освіти, релігії або іншою без реалізації діяльності, що оплачувалась би коштом місцевих джерел. Туризм виконує безліч різноманітних функцій і саме тому дати йому єдине визначення вкрай складно. Критеріями для формування визначення в першу чергу завжди є: зміна місця, перебування в іншому місці, що не є місцем постійного проживання, оплата діяльності в місці відвідування.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ФІЛОСОФІЇ ДОЗВІЛЛЯ (СПОРТУ, ТУРИЗМУ)

Посеред проблем, тематик, «сюжетів» філософії дозвілля (спорту, туризму) можна назвати такі.

Відображення феномену дозвілля у філософській думці: минуле і сучасність

Категорія «дозвілля» першопочатково сходить до давньогрецької культури. Дозвілля було важливою частиною життя людей і займало одне з центральних місць в системі соціальних інститутів. На думку Сократа дозвілля було «безцінним статком», невід'ємною складовою життя стародавньогрецького суспільства. Протягом тривалого історичного часу філософська наука намагається вирішити питання щодо оптимального (ідеального) державного устрою, який забезпечив би повноцінне життя людини та реалізацію в ньому прихованої божественної природи. Так, на думку Платона, складовими ідеальної держави є дозвілля і мистецтво. Давньогрецькі юнаки, у яких не було необхідності працювати, за його описами, більшу частину вільного часу (дозвілля) проводили в заняттях наукою, математикою та філософією. Завдяки розвитку в собі вищих людських якостей – розсудливості та мудрості – вони знаходили щастя саме в дозвіллі. Дозвілля завжди сприймалось як позитивне та таке, що веде до розвитку, на протигагу війні, що провокувалась прагненням збагачення матеріального і не вела до збагачення духовного.

Дозвілля, таким чином, в античному світі описувало щастя, міцну державність, порядок і гармонію у взаємодії індивіда із зовнішнім світом. Арістотель вбачав в моделі ідеальної держави необхідну циклічність. Життя на його думку являє собою чергування занять та дозвілля, війни та миру, вся діяльність людини спрямована частково на необхідне та утилітарне, а частково на прекрасне та піднесене. Тому в ідеальній державі необхідно, щоб громадяни могли займатися справами та вести війну, але, що ще більш важливо, насолоджуватись миром та дозвіллям, здійснювати все необхідне, корисне та прекрасне.

Б. Рассел вказує на те, що при формуванні такого світооблаштування законодавство має забезпечувати можливість правового регулювання дозвілля громадян. Вирішуючи питання про ідеальну державу, Аристотель, так само як і Платон, відповідає на питання про значимість дозвілля в житті людини. У правильно організованому суспільстві, на думку античних філософів, цілі вільної людини і держави мають співпадати або бути узгоджені та вступати в гармонійний консонанс одне з одним. Дозвілля є необхідним для споглядання та міркування, які в свою чергу необхідні для щастя. Найвище щастя полягає в самореалізації розуму; людина не може цілком віддатись спогляданню, проте сама її сутність така, що вона є причетні до життя богів. Таким чином, застосування розуму в дозвіллевий час зближує людину зі світом божественного, вищого, оскільки в цей час відбувається діяльність людської душі, реалізується людське призначення.

На думку Аристотеля, така діяльність має вершитись протягом всього людського життя, оскільки навіть на день чи навіть на короткий час ніхто не стає щасливим чи благословенним. Таким чином, світ та дозвілля є необхідними умовами прекрасного та піднесеного у вірно організованій державі.

Так, Є. Єлізаров характеризує дозвілля еллінів як тривалу і напружену працю при цьому Аристотель благородного духу. У такому контексті дозвілля є для вільних людей природним проведенням часу.

При цьому Аристотель вважає художнє та естетичнє дозвілля є найвищою чеснотою, або, принаймні, шляхом до неї. Вільний час був необхідною складовою життя стародавніх греків як коліски європейської цивілізації. Вміння витратити вільний час розумно з метою досягнення мудрості оцінювалось високо як тоді, так потім і дотепер. Це обумовлює і етимологічне значення грецького слова «дозвілля». За дослідженнями Е. Фролова, етимологія грецького слова, що позначає дозвілля, є доволі зрозумілою: *scolhv* походить від кореня *sce/o* (середньої форми аориста *scei'n* та *e[scon* від глагола *e[cein* – «утриматись», «міститись»), значення – власне зупинка, затримка (занять), звідки «відпочинок (від чогось)», «вільний час», «дозвілля».

Досліджуючи семантичну характеристику слова «*схоле*», Е. Фролов виокремлює два аспекти, що характеризують давньогрецький зміст категорії дозвілля. У першопочатковому значенні головним значенням *схоле* було власне дозвілля (у Піндра, Есхіла, Геродота тощо), а у другорядному – «свобода» тобто «відпочивання (від чогось)» (у Софокла: «байдикування», «неробство»). В подальшому зміст слова «*схоле*» трансформувався в низку додаткових значень.

Відповідно до етимологічного змісту поняття «*схоле*» в його першопочатковому значенні як дозвілля поставало життєво важливою основоположною умовою, що сприяє досягненню мудрості та розвитку розуму, і розглядалось як вид гуманітарних занять, до яких можна вдаватись у вільний від роботи час. Саме в години дозвілля відбувались вчені лекції, філософські бесіди, формувались та функціонували школи. Окрім того, організовувались заняття на теоретичні, переважно гуманітарні теми, що звертали увагу на проблеми людини та суспільства, державного облаштування, етичні та естетичні проблеми тощо. Як правило, таке дозвілля було характерним для «вільно народжених», тобто еліти.

Раби та ремісники не могли мати дозвілля у зв'язку з тим, що мали вести трудову діяльність. Концепція *схоле* у давніх греків була наповнена глибоким гуманізмом по відношенню до людини. Дозвілля було мірою оцінки не тільки людського у людині, а й божественного у ній. Критерієм для оцінки визнавались мудрість, інтелектуальний розвиток, що досягався у дозвільний час.

Сьогодні в культурно-історичні традиції виділяються три сфери дозвілля: «просту», «високу» та «вищу». Сьогодні можна бачити багатшаровість дозвіллевого простору, що пронизує суспільне буття. В ньому присутні як вища, так і висока сфера дозвілля, однак проста (профанна) сфера над ними значно переважає. Тут важливим є питання про збільшення питомої ваги вільного часу в структурі соціального буття за рахунок розвитку НТП у ХХ столітті. Проста сфера дозвілля наповнилась масовою культурою, за якої дозвілля стало асоціюватись в основному з розвагами та пошуком споживацьких задовольень. Феномен масової культури розглядається сьогодні як криза західної (європейської) культури (М. Данілевський, О. Шпенглер,

Й. Гейзинга, П. Сорокін та ін.). НТП підштовхнув розвиток індустрії розваг, в умовах якої висока сфера дозвілля стала орієнтуватись широкі маси, що призвело до комерціалізації, орієнтації лише на попит та втрати високих гуманітарних смислів. Так стали розповсюджуватись медіа- та кіноіндустрії, мода, музикальна індустрія, туризм, шоу-бізнес, видавницький бізнес, спорт тощо. Французький вчений Ж. Дюмазедьє у своїх роботах говорить про формування цивілізації дозвілля, а Е. Тофлер почав говорити про майбутнє суспільство, яке відчуває при зіткненні з новою реальністю культурний шок.

Відмова від складної культури, що нині спостерігається повсюдно, примітивізує суспільство, нейтралізує потреби в самоактуалізації, не дивлячись на те, що розвиток інформаційного середовища (технологій, засобів тощо) має виводити цивілізацію на новий виток розвитку. Однак на тлі цього даний розвиток знеособлюється, перспективи розвитку окремих людей в межах сучасного людства є розмитими та ризикованими. Парадоксальність ситуації, що склалась полягає в тому що дозвілля, яке раніше було умовою розвитку, тепер стає заміщенням розвитку та витісняє його. У демократичному суспільстві, головним принципом якого є свобода, люди починають масово цієї свободи уникати. Так, на думку Е. Фромма, свободи стало не більше, а менше; людина уникає її сама того не помічаючи.

В сучасному суспільстві основним критерієм оцінювання міри свободи стала наявність в культурному просторі численності культурних форм та видів діяльності, основу яких склали категорії доступності, спрощення у вжитку, комфорту та задоволення. Переважання масової культури, спорту та інших видів дозвілля, які не передбачають свободи мислення та творчості, також задоволення потреби розвитку розуму, позбавлене сутнісної ознаки дозвілля, а значить позбавлене божественної вищої природи.

Тут постає питання, що формулював ще Ф. Ніцше в трактаті «Так говорив Заратустра»: питання про природу надлюдини. Людина, що є мостом між нерозумним приматом та надлюдиною, чи може увійти в стан власної надприроди? Криза сучасної культури сформувала недосяжний образ ідеальної держави.

Формування міст-мегаполісів зіткнуло сучасне людство з проблемами, що мають глобальний характер, що призводить до екстремальних зсувів в екосередовищі, до порушення усталених структур суспільного буття і в цілому – до порушення гомеостазу у матеріальній та духовній сферах, дозвіллі в тому числі. Скупчення в містах-мегаполісах призводить до восьмого смертного гріха людини (К. Лоренц) – до зниженості людини, визначає зростання відчуженості та агресії, що зростає в геометричній прогресії, зростання потреби у протиставленні себе суспільству тощо. Цим пояснюється численність субкультур різноманітної спрямованості, участь в яких більшою мірою представлена дозвіллево-ігровими діями, що дозволяють вийти за межі повсякденності, протиставляючи власну локальну культуру глобальній культурі суспільства. Це явище обумовлене в першу чергу знеособленню, розчиненню людини в соціальних патернах та стереотипах, постійним пригніченням та витісненням потреби самовизначення, самоактуалізації. Часто такий вихід напруги, що подекуди набуває екстремального характеру, забезпечує свободу і радість самореалізації.

Тож, сучасні зміни в структурі дозвілля та його ролі в суспільній життєдіяльності пов'язані з динамікою розвитку сучасного розвитку суспільства та змінами уявлень про гру, свободу особистості та вище призначення дозвілля.

Гра як квінтесенція та первинна сутнісна форма дозвілля

Свобода думки, творчої уяви, з якої постає людина в людині та наближає її до Бога, є цінністю і в цьому смислового значенні є спорідненою з поняттям «гра».

Однією з перших формальних ознак гри є просторова вилученість цієї діяльності з повсякденного життя. Певний замкнений простір, матеріальний та ідеальний, що відмежовується від повсякденного оточення. За цим принципом Й. Гейзінга, що перший здійснив ґрунтовний аналіз феномену гри, порівнює гру з сакральною, священною, культовою дією. Це в свою чергу визначає дозвілля як сакральну ігрову дію, що реалізується у світі реального.

Так гра являє собою більш давній стан світу, аніж культура, тобто передреє культури. Вона є первинною по відношенню до людини, більш того, властива тваринам, вона стала чинником перетворення примата в людину. Якщо довитись глибше, від моменту створення світу, то за описами давніх релігійних трактатів та античної міфології, можна побачити, як боги, граючи, створювали Всесвіт, планету, тварин та людину за своєю подобою. Світ буття, а потім і культура, одвічно розігрувались богами. Тому можна висувати, ігрове начало притаманне людині як феномену. Й. Гейзинга в своєму дослідженні визначає гру як довільну дію або заняття, що здійснюється всередині встановлених меж простору та часу за узгодженими на добровільній основі, проте абсолютно обов'язковими правилами з метою, що міститься в самій грі як процесі, що супроводжується відчуттям напруги та радості, а також усвідомленням «іншого буття» на противагу «буденному буттю».

Таким чином, при осмисленні феномену гри важливими мають два такі моменти: добровільна дія, або свобода, а також напруженість у вимірі радості. Вихід у вільний простір дозволяє приводить до виходу за межі повсякденності, буденності. У теперішній час це, можливо, єдина частина соціального часу в межах якої персональність не детермінована укладами життя і в межах якої особистість може реалізувати власну самість, свою божественну природу, наблизитись до усвідомлення справжнього себе.

Виходячи з цього, гра дозволяє людині доторкнутись до істинного буття. Напруга, що відчувається в умовах гри, наближує людини до світу надприродного та неутилітарного, виводить її з буденного життя. Гра відбувається лише коли присутній ризик, що призводить до позитивного, чи негативного результату. Якщо точно відомо, що буде попереду, то немає і гри. Це, у свою чергу, посилює інтерес до гри.

Соціокультурні трансформації, що відбулись в модерну добу та продовжуються в наш час, призвели до того, що феномен гри виродився в сурогатні види діяльності. Спираючись на попередні роздуми щодо давньогрецької культурної традиції, можна підвести висновок, що гра є сутністю дозволення як вільна дія, що є умовою залучення людини до її «іншого буття».

Дозвілля у вимірі сучасного соціокультурного простору

Соціокультурні трансформації, що відбуваються в сучасному світі під впливом глобалізації та субкультурної диференціації тягнуть за собою зміни всіх сторін суспільного буття. Особливий трансформації зазнала дозвілєва сфера суспільної життєдіяльності. Феномен глобалізації та культурного розмаїття, ускладнили структуру дозвілля, створили безліч форм та різновидів дозвілєвої активності та діяльності. При цьому взаємозв'язки між формами дозвілля стали неоднозначними та ускладнились, а самі форми здобули суперечливу роль.

Першу зміну можна вважати структурно-функціональною, а другу аксіологічною. Окрім того, вони опосередковуються між собою трансформацією в суспільстві цінності свободи особистості. Розповсюдження ідей свободи призвело до появи нових стилів та укладів життя в різноманітних соціальних групах. Так, це призвело до виникнення таких субкультур як панки, рокери, готи, скінхеди, антифашисти і багато інших. А зміна структури колективної та індивідуальної праці сформувало новий набір способів економічної діяльності. Значну зміну, наприклад, в способі життя та організації життєвого простору і часу здійснила поява такого розповсюдженого сьогодні феномена як фрілансери.

Структурування життя людини та буття суспільства за часом набуло значних змін. Це в свою чергу змістило акценти політичної та економічної уваги на сферу дозвілля, яка тепер орієнтована чітко на цільові групи суспільства. Це визначило виділення в дозвіллі великої кількості субпросторів та прошарків, основу яких стали складати «індустрії» або різноманітні виробництва культурних продуктів (мода, кіно, медіа, музика тощо).

Наступна зміна пов'язана зі способом організації дозвілєвого простору. Даний тип змін умовно можна назвати «регулятивним», оскільки в ньому можна виокремити два типи соціальної регуляції: централізований, що регулюється засобами державної гуманітарної політики, та самоорганізований, що виникає хаотично, спонтанно в соціальному середовищі. Для

останнього типу характерною є синергічність, що дає поштовх до постійного розвитку та ускладнення форм дозвіллевої діяльності.

За централізованого типу організації дозвілля здійснюється в межах спеціалізованих або мультикомплексних організаціях. Як правило, таке дозвілля регламентоване за часом та змістом. За умов самоорганізованого типу дозвілля поведінкові шаблони руйнуються, їх сутністю стають гра та свобода самовираження. Таким чином, самоорганізоване дозвілля стає частиною неформальної, живої культури, що проникає в різні прошарки суспільного буття.

Ще одна зміна пов'язана з форматом дозвілля. Дозвіллевий час став неоднорідним, таким, що протікає в трьох паралельних площинах – реальній, віртуальній та ідеальній. Безумовно, в дозвіллевому просторі ці площини постійно суміщаються між собою, проте все ж постають відособленими вимірами суспільного буття.

Подорож, паломництво та туризм як екзистенційні виміри дозвіллевої діяльності

Сучасна філософія переконливо демонструє, що прості на перший погляд бажання та вчинки мають в своїй основі фундаментальні потреби людини, які проявляються через колективне несвідоме у вигляді архетипових комплексів та міфологічних структур.

Що ж саме рухає людиною, коли вона відправляється у мандри чи у подорож? Яка сила не дає туристові всидіти на місці?

Перша умова, що робить туризм можливим та необхідним, це незадоволеність людини своїм наявним станом. Перед тим, як забажати зрушити кудись, треба відчутти брак чогось у своєму бутті, відчутти неповноту, нецілісність. У тому місці, де людина перебуває першопочатково, вона не може втілити всі бажані життєві смисли, тож сподівається реалізувати їх в іншому, особливому місці.

Туту виникає багато питань. Які саме життєві смисли людні важко реалізувати в місці, де вона постійно мешкає? Якщо в тому місці, куди людина мандрує так добре, то чому вона не переїде

туди на постійній основі? Чому взагалі виникає подвоєння місця людини в світі, поділ його на бажане та реальне? За рахунок яких механізмів та потреб відбувається це подвоєння, задається масштаб реальності, визначається периферія та центр, фіксується направленість прагнень?

Саме дистанціювання та відмінність потенціалів між цими місцями змушує людину рухатись, здійснювати вчинки, дозволяє відбуватись подіям і зустрічам. Проте чому важливим є сам процес мандрування або факт відвідання того чи іншого місця? Чи не підштовхують туриста приховані смисли, певні прадавні інстинкти, міфологічні уявлення, що закріплені в його глибинній пам'яті?

Щоб відповісти на ці питання, необхідно розглянути основні форми туризму, що відрізняються своєю структурою та внутрішньою логікою.

У першу чергу варто звернутись до так званого «дитячого» туризму, походів – скаутів. Основа такого туризму – випробування та ініціація. Сенс такого туризму є протилежним цінностям сучасної цивілізації з її прагненням до зручностей та безпечному буттю у штучному, безпечному середовищі існування. В першу чергу такий туризм відтворює ритуали випробування сміливості, витривалості, мужності і тому містить елементи цілком реальної небезпеки. В основі цієї потреби лежить фундаментальна властивість людської реальності, а саме ієрархічна структура буття та можливість переходу з одного онтологічного рівня на інший. При цьому трансформація людини охоплює всі її фізичні, психічні та духовні здібності.

Окрім того, як гра та різновид дозвілля, туризм завжди несе у собі елемент ризику. Скаутський туризм втілює в собі цілком певну – героїчну – тенденцію в становленні кожної людини. Звісно, найбільш яскраво це проявляється у юнацькому віці, проте, оскільки у постмодерну добу соціалізація особистості переважною мірою більше не рухається за традиційними віхами, юність та молодість часто постають перманентними соціальними станами особистості незалежно від біологічного віку.

Наступною формою скаутського туризму є молодіжний туризм. Основою такого туризму є пригода, самовираження та пошук себе. Цей туризм максимально наближений до ризику та

авантюр, пригод, антропологічних експериментів, випробувань долі. Основною умовою такого туризму є непередбачуваність подій та негарантованість наслідків. Головною категорією молодіжного туризму постає поняття Подорожі, що має потужне семантичне навантаження та солідну традицію (міфічна подорож, казкова подорож, чарівна подорож тощо). В основу прагнення до такої подорожі покладений зовсім інший архетип (якщо у скаутському туризмі – це архетип *Героїчного*, то у молодіжному туризмі – архетип *Магічного пошуку*). До такої подорожі людину штовхає потреба зустрітись зі своєю долею, стати самим собою, таким, яким ти маєш стати. Для цього необхідно вийти з дому, який захищає від випадковостей та відтворює усталений порядок життя. Такий дім захищає як від небезпеки, так і від чуда рівною мірою.

Подорож як архетип – це подорож шляхом життя та долі. Маршрут подорожі проходить через сакральний простір, а час подорожі – це сакральний час. Такі простір і час наповнені символами, знаками та мають особливу цінність та значимість.

У центрі сакрального простору міститься вища цінність. Периферія відрізняється особливою небезпечністю, концентрацією злих сил, хаосу, де вирішується доля мандрівника, а можливо, і всього світу. Шлях пов'язує скальний центр і периферію. Мандрівнику необхідно освоїти простір, розповсюдити та ствердити священні цінності, але тим самим знайти, віднайти власну божественну природу та сокровенну сутність. Через таку подорож відбувається становлення людини як богоподібної істоти.

Шлях поєднує та нейтралізує протиставлення: свій – чужий, зовнішній – внутрішній, близький – далекий, сакральний – профанний тощо. Тільки в дорозі може відбутись зустріч з Іншим, абсолютно Іншим. При цьому відбувається зміна духовного статусу людини, її зовнішнього образу, людина перетворюється та здобуває певну сакральну силу, харизму. Подорож – прагнення до трансформації, до виходу за межі власне людського, до розширення масштабів власної особистості та її горизонтів. *Тобто у подорожі виникає можливість дійсної трансценденції.*

Але, чому будь-яка подорож реалізує цю потребу, допомагає досягнути цієї цілі, що не завжди усвідомлюється? Взагалі, сучасний туризм є лише копією дійсної класичної (міфічної) подорожі, оскільки майже втратив свій сакральний вимір, в якому може відбутись дійсна трансценденція. Туризм сьогодні лише відтворює форму, і, частково структуру, подорожі, забуваючи при цьому про первинний контекст.

Останньою історичною формою справжньої подорожі було паломництво. Для того, щоб паломництво стало можливим, воно також має спиратись на основу архетипу. Це архетип втраченого раю. Основою такого туризму є залучення до Іншого, втраченого сакрального, до таємниці.

Призначення паломництва – пошук святого місця, останнього на Землі, де ще є можливим чудо. Це спогад про витoki і пошук втраченого, благодаті. Сьогодні для туризму всі святі місця втратили свою містичну силу і являють перед усім історико-культурну цінність. Мета паломника – побачити святині, доторкнутись до божественного, сподіваючись пережити чудо та співмірити себе з безкінечністю. Такий екзистенційний досвід є можливим лише одного разу, оскільки не передбачає повернення: людина може повернутись фізично, проте духовно вона ніколи не повернеться такою самою як була.

Паломництво – це спроба досягти сакрального центру, повернутися до раю, здобути благодать до «кінця світу», не очікуючи всезагальної катастрофи, неминучої, необоротної, примусової. У такій подорожі, якщо паломництво вдалося, реалізується ніби власний Апокаліпсис, особистий Страшний Суд, персональне прощення гріхів, одноосібне воскресіння та спасіння.

Загальний сучасний туризм, а не його історичні форми (похід, пригода, паломництво) – є подорожжю у порожньому світі, у духовній пустелі, де сакральних цінностей вже не має, а у кращому випадку існує пам'ять про них, й то лише в обраних місцях. Туризм більш схожий на мандрівництво як блукання, коли Бог втрачений радикально, і на землі його немає ніде. Таке редуковане паломництво є постійно повторюваним і безкінечним. Таке блукання живиться надією на те, зустріч із Сакральним може відбутись де завгодно, у будь-якому місці в наш час така

логіка простежується в традиційному подорожуванні автостопом, що є поза релігійним паломництвом, проте цілком містичним за своїми цілями і задачами. Щось Божественне може трапитись у будь-якій події, Істина віднайтись у будь-якому слові, Доля трапитись у будь-якій зустрічі.

Тож сучасний туризм як індустрія дозвілля – це компенсація становлення, пошуку та паломництва, що не відбуваються для людини у сучасній цивілізації. Екзотика постає як Інше, далекі подорожі – як Безкінечність, старина як Вічність, новизна як Знання, незрозуміле як Істина, стародавнє як Мудрість, загадкове як Таємниця, строкатість як Краса, задоволення як Благо, здивування к Чудо, радість як Благодать.

Сучасні подорожі в екзотичні країни – це бажання бути присутнім на чужих святах, карнавалах, релігійних церемоніях, жертвоприношеннях, піддивитись чужі сексуальні традиції, тортури та катування, бої тварин, кориду, бійки, перегони та інші способи втілення сакрального містичного досвіду. Турист може залучитись до того, на що сам не здатний і ніколи не зможе зважитись. Це підглядання за чужими подвигами та злочинами, насолодами та стражданнями, болем та смертю, екстазом та життям. Це співпереживання на відстані погляду, позичені переживання, ковзання поглядом по чужому буттю.

Подорож – це переміщення на місце, де можливий Подвиг, Зустріч, Чудо. Це явище замкнене з усіх боків: має початок, кульмінацію, закінчення. Проте справжня подорож напружена, інтенсивна та небезпечна. В той час як турист не бажає нічим ризикувати і хоче залишитись яким є і в той же час долучитись до чогось нового, більшого, при цьому не приносячи нічого в жертву, не пройшовши випробувань, уникнувши катастрофи, ризику смерті.

Для розуміння і порівняння можна навести наступний приклад. Той, хто прагне дійсного досвіду Подорожі, шукає дійсної катастрофи та ризику (наймається на війну, має ризикову роботу, пов'язану з переміщеннями тощо). Турист прагне маленької та зручної, керованої катастрофи, кишенькового, гарно запакованого «Кінця світу».

З іншого боку, туризм не має перетворюватись на подорож-вторгнення та має бути уподібнений війні чи випробуванням.

Туризм є рух в бік одомашнення Чужого. Це подорож-освоєння Чужого, прийняття Чужості. Туризм – це спроба і шанс людини виступити зі своєї замкненості у відкритість на зустріч новому та невідомому.

Сутність спорту як феномену людської цивілізації: філософія олімпізму

Як вже було зазначено, філософія спорту сьогодні являє собою розвинену систему спеціального соціогуманітарного знання щодо фізичної культури та спорту як з точки зору їх власної сутності, структури та закономірностей розвитку, так стосовно їх місця та функцій в системі культури взагалі. Окрім культурологічних, філософія спорту насичена в першу чергу естетичними та етичними питаннями. Так, здійснюється спроба синтетичного опису спорту як соціокультурного феномену виходячи з явища олімпізму, де останні розглядається як органічна складова сучасного спорту.

Олімпізм – це форма суспільного світогляду, що складається з благородних принципів людського суперництва, які зародились ще за часів Олімпійських ігор давнини. Сьогодні олімпізм є філософсько-соціальним ядром однієї з наймасовіших суцільних течій – олімпійського руху.

П. де Кубертен, що віродив наприкінці XIX століття гру сучасності, визначив основні принципи олімпізму: насолода, зодчество, справедливість, виклик боротьби, благородство, радість, плідність, прогрес і світ.

В Олімпійській хартії – основному законі олімпійського руху – говориться, що, поєднуючи спорт з культурою та освітою, олімпізм прагне до створення способу життя, що ґрунтується на радості зусилля, на виховній цінності гарного прикладу, на повазі основних етичних принципів. Метою олімпізму є повсюдно поставити спорт на службу гармонійному розвитку людини.

До провідних філософських засад олімпізму та олімпійської освіти відносяться:

– ідея світу, мирного співіснування соціальних систем, держав та народів, в якій олімпізм постає як системо утворюючий

чинник, а олімпійська освіта – як засіб виховання молоді в душі гармоній та миру;

- ідея загальнолюдської цінності олімпізму та олімпійської освіти, що ґрунтується на інтернаціоналізмі, інтерсоціальному вихованні;

- ідея гуманістичного, всебічного розвитку особистості, базою реалізації якої є олімпійська освіта молоді, олімпійська субкультура;

- ідея пріоритету етичних цінностей в олімпізмі та олімпійській освіті, виходячи з філософії Fair Play.

Тож, в сучасних умовах глобалізованого суспільства олімпізм постає як загальнолюдська цінність, як значний елемент культури та суттєвий показник розвитку культури молоді.

Узагальнена проблематика філософії спорту деталізується через поглиблення аналізу її специфічних галузей. Так, виокремлюють онтологію спорту, аксіологію спорту, епістемологію спорту, етику спорту, естетику спорту, праксеологію спорту, філософську антропологію спорту та соціальну проблематику спорту.

Онтологія спорту охоплює питання, що стосуються сутності спорту, його смислів, відмінності сутнісного та вторинного в спорті. Або, іншими словами, все, що стосується екзистенції спорту, способів його буття та існування, його структури, генези та відносин спорту з іншими різновидами соціокультурних практик.

Епістемологія спорту – це галузь методології пізнання спортивних явищ, питання про відношення суб'єктивного та об'єктивного, раціонального та ірраціонального в сфері спорту, можливостей та меж методів пізнання.

Для аксіології спорту першочерговим є питання про те, чи є спорт генератором цінностей, і якщо так, то яких? Чи є спорт цінністю сам по собі або він є тільки їх інтегративною сукупністю? Чи варто займатись спортом і задля чого, вболівати за нього і для чого? Особливим питанням є ціннісний аналіз суперечностей внутрішньої структури спорту та його відносин з іншими частинами загальної аксіосфери.

В етиці спорту варто виділяти такі області, як описова етика, що вказує, якою була і є мораль в дійсному спорті; нормативна етика, що трактує питання відносно методів та засобів, що забезпечують виконання правил, норм та вимог в сфері спорту та спортивних відносин; звертається увага на етичні колізії, що виникають у зв'язку з появою брутальності в спорті, застосування допінгу та утилітаризації цілей спорту. При цьому задається питання, чи маємо ми справу з маргінальними явищами, чи навпаки, з певною сутнісною закономірністю сучасного розвитку спорту.

Естетика спорту охоплює питання, пов'язані з красою та її тілесним втіленням перед усім як гармонії, як фізичної досконалості людини. Вимагають сучасного осмислення питання про естетичного суб'єкта спортивних відносин, про специфіку естетичних переживань та почуттів в сфері спорту, про характер та роль естетичної та художньої підготовки спортсмена та глядача, а, значить, і багатоманітні та складні проблеми, що виникають у зв'язку з організацією спортивної взаємодії як видовища.

До праксеології спорту відносяться проблеми стабілізації дій спортсмена та оптимізації шансів виграшу в спортивній боротьбі. Актуальним є питання про раціональність у витратах сил: яким є достатній рівень так витрат і чи будь-який успіх їх вартий. Особливе значення тут надається екології (або екофілософії) спорту, яка ще вчора майже не бралась до уваги, проте сьогодні її питання висувуються на перший план, оскільки сфера спорту стає все більш значною в урбаністиці, в індустрії виробництва, організації ландшафтів тощо.

Область філософської антропології спорту розцінюється як одно з найважливіших, оскільки людина в спорті – це найкраща модель як для розуміння проблем загальнолюдського характеру в аспектах співвідношення в людині фізичного і психічного, біологічного і соціального. Дослідження в сфері спорту дозволяють зрозуміти також численні питання людської суб'єктивності та міжособистісних стосунків.

Соціальна проблематика спорту складає цілий масив питань соціального, соціально-психологічного, політологічного, культурологічного планів. В найбільш загальному вигляді – це

питання про те, як була можлива і як можлива сьогодні спортивна дія в якості спонтанної або керованої колективної функції; як можливе функціонування спорту в його специфічних програмах, що створюють одну з найважливіших в сучасному суспільстві сфер діяльності та інтересів? Які соціальні потреби може задовольнити спорт? Які потреби поза спортом сприяють формуванню та розвитку його системи? Як і наскільки можливими та виправданими є інструментальні ранги спорту та в яких колах вони мають реалізовуватись?

Розглядаючи питання щодо особливостей спорту в сучасному глобалізованому світі, варто зауважити, що місце спорту досі не відповідає його дійсній ролі в досягненні високого рівня культури та гармонізації векторів розвитку сучасної цивілізації. В умовах криз та катастроф біологічна природа людини постала безсилою перед надлишковими навантаженнями техногенного віку – психологічними, хімічними, мутагенними, що свідчить про те, що людський організм програє техніці.

Спорт як цілісна соціально-ціннісна та тілесно-духовна система – це нормативно впорядкована діяльність людей, що виникає, по-перше зі змагального зіставлення фізичних, технічних та інтелектуальних здібностей людей; по-друге, з сукупності соціальних відносин людей, які залучаються до процесу підготовки (тренувань) та здійснення цілого комплексу спортивної діяльності (змагань). Семантичне поле терміну «філософія спорту» має кілька векторів свого становлення та розвитку:

- особистісний;
- інституційний;
- організаційний.

В сучасних умовах особливого значення набуває розкриття теоретичних та практичних аспектів становлення та розвитку філософії спорту як одного з напрямків в контексті соціально-філософського дискурсу, а саме формування цінності формування цінності фізичного здоров'я та спорту, ціннісних орієнтацій особистості та суспільства, духовно естетичного виміру спорту. Принцип змагальності в спорті моделює ситуацію спортивного самовизначення особистості спортсмена та свідчить

про життєздатність спорту як високої аксіологічної цінності. Спорт як реалізація людської екзистенції пов'язаний з ідеєю самоствердження «Я» особистості як неповторного творчого духу, виходу людини за межі своїх творчих можливостей. За цих умов філософія спорту включатиме екзистенційні, аксіологічні, феноменологічні, онтологічні аспекти.

Сам процес гуманізації спорту спрямований на формування особистості, здатної досягти високих спортивних результатів, здорового способу життя людей. Людинотворча функція спорту, яка має загальнокультурну та об'єктивну значимість та реалізується завдяки таким окремим функціям: соціокультурна, оціночно-нормативна, символічна, гуманістична, аксіологічна, інтегративна, комунікативна, функція захисту внутрішнього світу, інтегративна, генералізуюча, пізнавальна, комунікативна, гедоністична, компенсаторна, соціоемоційна, естетична, соціалізації, соціальної мобільності.

Спорт як соціально-філософський феномен підлягає відповідному осмисленню. З самого начала зародження спорту його сутністю були фізичні вправи, боротьба та змагання спортивного характеру, завдання, що імітують дії з здобуття засобів для існування. У XVIII-XIX століттях спорт було зведено у ранг фундаменту виховання особистості в цілому. На думку Ж.-Ж. Руссо, теорія «природного виховання» могла зцілити пороки того часу. У сучасному розумінні спорт – це прагнення людини до розширення меж своїх фізичних можливостей, що реалізуються через систему фізичних вправ, участь у змаганнях.

Основна сутність філософії спорту – це соціально-філософське осмислення спорту як феномену та найважливішої передумови формування культури людини, в контексті якої формулюються моральні закони спорту. Спорт, що виростає з духу змагальності, моделює ситуацію людського самовизначення, яке можливе лише в дихотомії «Я – Інший», в зіставленні показників з показниками «Іншого». Спорт – це сукупність найбільш дієвих засобів та методів фізичного виховання, одно з основних форм підготовки людини до фізичної праці та іншим суспільно-необхідним різновидам людської діяльності. Спорт – одне з найважливіших засобів етичного та естетичного виховання, задоволення духовних потреб суспільства; це цілий

світ емоцій, що породжуються чергуванням успіхів та невдач в змаганнях, складний комплекс міжособистісних стосунків, і, врешті решт, найпопулярніше видовище, громадська значимість якого стрімко зростає.

Тож, філософія спорту як підсистема професійної освіти має гуманістичну спрямованість лише в тому випадку, якщо в спорті реалізуються творчі потенції особистості, а не вузько прагматичні інтереси; якщо спорт залишається фактом культури та збагачує духовне життя суспільства в плані насичення її самобутністю «Я». спорт як соціально-цілісна та духовно-тілесна система має здатність до самоорганізації. Соціально-комунікативний та духовно-екзистенційний вимір спорту дозволяє глибше усвідомити ціннісний характер спортивної діяльності, що виражається в гармонізації тілесного, душевного та духовного начал. Суспільство має стати іншим, таким, в якому реалізується гармонія чистих досягнень, таким, в якому можна подолати тиск комерціалізації.

Сьогодні в центрі уваги науковців має постати інтерперсональна концепція спорту як субстанційності та цінності особистості, відповідно до якої спортивні досягнення, з одного боку, є продуктом особистісного розвитку, а з іншого боку, спорт – це явище глобального масштабу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ТВОРЧІ ВПРАВИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. З позицій філософії туризму, подорож (подорожування):
а) процесуальний вияв глибинної потреби людини до руху, до перемін у просторі та часі; б) бажання людини входити до світу інших культур і народів; в) потяг людини до нових місць, вражень, знайомств.

2. Відповідно до філософії туризму, для кого з персонажів подорожувальної життєдіяльності є принципово важливим критерій «обов'язкове повернення додому та звичайних справ»:
а) турист; б) паломник; в) бродяга.

3. Відповідно до філософії туризму, Людина що мандрує (*Homo Viator*) постає «туристом», якщо: а) споглядає та споживає світ; б) розважається; в) є споживачем туристичного продукту.

4. Відповідно до філософії туризму, про «туристичний спосіб життя» йдеться, якщо: а) людина свідомо налаштована на зустріч з «Іншим», на реалізацію своєї індивідуальності у просторі «Іншого»; б) людина подорожує, духовно розвивається, розважається; в) людина виступає суб'єктом туристичних практик.

5. Відповідно до філософії туризму, людина-блукач світом (комівояжер, біженець, паломник, бродяга, іммігрант тощо) є «туристом»: а) так; б) ні.

6. У відповідності до філософії туризму сучасного світу, наприклад, ночівля людини-туриста у тюремній камері для смертника – це: а) «нормативний» туризм; б) маргінальний, ненормативний туризм (екзотичний, екстремальний, пригодницький тощо); в) альтернативний туризм.

7. У відповідності до філософії туризму сучасного світу, чим є «віртуальний туризм»: а) здійснення людиною «туристичних дій» засобами Internet; б) переживання людиною «туристичних подій» у віртуальній реальності; в) спілкування між людьми різних країн і культур через сучасні інформаційні соціальні мережі.

8. Формула «жити – значить мандрувати» стала життєвим кредо філософа: а) Сократа; б) І. Канта; в) Г. Сковороди.

9. Відповідно до філософії спорту, атрибутами спорту як сучасної спортивної індустрії є: а) фактор змагальності; б) різноманітні тілесні практики; в) виробництво видовищ; г) комунікативна взаємодія; д) ритуалізована псевдоактивність; е) сфера послуг з використання вільного часу; ж) спорт як візуально-інформаційний товар.

10. Відповідно до філософії спорту, принциповою ознакою спорту як соціально-культурного феномену є: а) змагальна діяльність; б) ігрова діяльність; в) діяльність з виробництва видовищ.

11. Розкрийте роль техніки та прогресу у розвитку та змінах дозвілля, спорту та туризму.

12. Проаналізуйте відмінності між грою у тварин і грою у людини. Чи можна говорити, що гра тварин – це є дозвілля? Чи можна говорити, що гра тварин – є спорт?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії туризму: а) туризм як вияв людської присутності у світі; б) туризм як різновид соціальної активності людини; в) протиставлення туриста паломнику; г) турист як людина-пройдисвіт, яка безцільно блукає світом у пошуках кращої долі; д) місце та роль туризму у соціальних механізмах самореалізації сучасної людини як такої; е) що є «людина, яка подорожує» (*Homo viator*); ж) феномен туризму у поняттях, категоріях та концепціях; з) турист як бродяга, що безцільно блукає світом.

2. Посеред нижче названих укажіть на теми і проблеми, що є предметом філософії туризму: а) туризм як сфера пізнавальної активності та духовної свободи людини; б) туризм як своєрідний спосіб життя; в) туризм як привабливе хобі мільйонів людей у світі; г) маршрути, готелі, турфірми, екскурсії тощо; д) відображення соціального буття туризму мовою філософії; е) місце та роль туризму у здійсненні суспільного життя людини; ж) туризм як створювач світу цивілізованого людського співжиття; з) туризм як одна з найбільших та найдинамічніших індустрій світу.

3. Концептуальною парадигмою філософії туризму, по суті, є: а) туризм як індустрія подорожей і відпочинку; б) людський вимір феномену туризму у широкому сенсі; в) мандрівка як бажання людини до пізнання нового.

4. Окресліть основні тенденції та проблеми розвитку філософського осмислення феномену дозвілля.

5. Окресліть основні тенденції та проблеми розвитку філософського осмислення фізичної культури та спорту.

6. Окресліть основні тенденції та проблеми розвитку філософського осмислення феномену туризму.

7. Співвідношення соціального та біологічного в фізичному розвитку людини. Процес соціалізації та соціокультурної модифікації тілесності людини.

8. Бар'єри на шляху підвищення фізкультурно-спортивної активності людини в сучасному світі. Роль туризму у вирішенні цієї проблеми.

9. Культурна та гуманістична цінність спорту, туризму та дозвілля.
10. Сенс і значення рекордів та досягнень в іграх, туризмі та спорті.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулкаримов С.А. Агрессивность в спорте сквозь призму истории и культурных традиций [Электронный ресурс] / С.А. Абдулкаримов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. 9. – № 3. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/03/1214824531/6aAbdulkarimov.pdf>.
2. Андреева С.В. Феномен досуга: история и современность / С.В. Андреева. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-dosuga-istoriya-i-sovremennost.pdf>.
3. Білогур В.Є. Екзистенційні засади спорту як реалізації трансценденції і свободи // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 77. – С. 185-190.
4. Білогур В.Є. Філософія спорту як новий науковий напрямок і нова початкова дисципліна // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Вип. 54. – С. 138-154.
5. Білогур В.Є. Філософія сучасного спорту як сублімативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 73. – С. 220-223.
6. Вальденфельс Б. Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом» / Б.Ванденфельс // Логос. – № 6. – С. 90.
7. Гурин С.П. Маргинальная антропология [Электронный ресурс] / С.П. Гурин. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000963/st000.shtml>.
8. Дигель Х. Большой соревновательный спорт: сравнение опыта разных стран / Хельмут Дигель, Марцель Фарнер // Логос. – 2009. – № 6. – С.35-37.

9. Ибрагимов М.М. Философия спорта и кризис современного физкультурно-спортивного мировоззрения / М.М.Ибрагимов // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2011. – № 4. – С. 229-236.

10. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц; пер. с нем. А.И. Федорова, Г.Ф. Швейника; под ред. А.В. Гладкого; сост. А.В. Гладкой, А.И. Федоров; послесл. А.И. Федорова. – М.: Республика, 1998. – 393 с.

11. Морган У. Философия спорта: Исторический и концептуальный обзор и оценка будущего [Электронный ресурс] / Уильям Морган. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/54/09.pdf> (William J. Morgan. The Philosophy of Sport: A Historical and Conceptual Overview and a Conjecture Regarding Its Future // Jay Coakley and Eric Dunning (eds.) Handbook of Sports Studies. London: Sage, 2003. P. 205-212).

12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ. Г.Ф. Швейника, Г.А. Новичковой. – М.: Академический Проект, 2007. – 272 с.

13. Хейзинга Й. Homo Ludens: статьи по истории культуры / Й. Хейзинга; пер., сост. и вступ. ст. Д. Сильвестрова; ком. Д. Харитоновича. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.

14. Шукуров Р. Введение, или предварительные замечания о чуждости в истории // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья / Р.Шукуров. – М.: Алетея, 1999. – С.10-11.

15. Бочелюк В.Й. Дозвіллезнавство: навчальний посібник / В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с.

16. Пазенок В.С. Філософія туризму в системі філософського знання / В.С. Пазенок // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. – Серія: філософські науки. – 2010. – Випуск 8. – С.7-22.

17. Шестаков В.П. Расцвет «королевского» тенниса / В. Шестаков // Философия и культура эпохи Возрождения. Рассвет Европы. – СПб.: Нестор-История, 2007. – С.205-214.

18. Шестаков В.П. Философия и теннис / В.П. Шестаков // Вопросы философии – 2002. – №8. – С.42-52.

ПІСЛЯМОВА

Один із відомих прийомів зі спеціальних інтелектуальних вправ – що примушують людський розум розвиватися, працюючи у новому напрямку, – полягає у тому, щоб поставити собі запитання «А якщо б...», за чим йде опис деякої гіпотетичної ситуації: «А якщо б я був Олесандром Македонським», «А якщо б Небо у людства було «порожнім» (без божеств)», «А якщо б...».

Зрозуміло, що загальним знаменником, певною мірою прихованим, таких запитань постає інше запитання, більш серйозне – чи може конкретній людині випасти шанс жити в інших історичні часи, іншою людиною, з іншими історико-культурними підвалинами формування її поглядів на світ та на себе...

Якщо мати на увазі не «інтелектуальні вправи», а реальне життя – то ні, це неможливо. Той час, в якому нам довелося жити, є єдино можливим для нас. Більш того, будь-яка людина у будь-які часи живе в «останній» (на історичній «шкалі» для цієї людини) історичній епосі – й, отже, у такій епосі, що є найбільш історично прогресивною, найбільш філософськи змістовно наповненою, найбільш пізнавально вмотивованою для людини.

Те саме стосується й нас, людей першої чверті ХХІ століття. Наш, епохи Новітнього часу, філософський варіант тлумачення людини і світу є найбільш сучасним, що означає, найбільш змістовним, перспективним, «цікавим»...

«Я згодна бути навіть пішаком, тільки би мене взяли до гри», – переймалась колись Аліса Л.Керолла.

Щоб бути частиною реальності, її активним та самодостатнім «гравцем», людині слід мати до неї справжній інтерес. Йдучи назустріч філософії, вона отримує шанс відшукати для себе ще одну (а краще не одну) певну точку, звідки вона побачить світ як зрозуміле поле своєї життєдіяльності. Саме це надає людині імпульс жити та діяти.

Філософія – подібно до давньогрецького Протея – може приймати найрізноманітніші, несхожі одне на одне обличчя. І хоча повне оволодіння цією країною неможливе, подорож її трасами, дорогами й стежками – є однією із найзахоплюючих пригод на життєвому шляху людини.

Навчальне видання

**БОНДАРЕНКО Ольга Валеріївна
ЄМЕЛЬЯНЕНКО Євгенія Олегівна**

**СПЕЦІАЛЬНІ РОЗДІЛИ ФІЛОСОФІЇ:
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

Художник обкладинки	О.В. Бондаренко, А.О. Руденко
Комп'ютерний набір та верстка	О.В. Бондаренко, Є.О. Ємельяненко
Верстання	О. О. Дяченко
Коректор	О.В. Бондаренко, Є.О. Ємельяненко

Оригінал-макет підготовлено
в редакційно-видавничому відділі ЗНТУ

Підписано до друку 24.04.2017. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 18,6
Тираж 300 прим. Зам. № 415

Запорізький національний технічний університет
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2394 від 27.12.2005.